

OLLE NILSON

TEGELRIKET

Webbupplaga 2024

TAKTEGLET
BRUKEN
GROSSHANDLARNA

TEGELRIKET

Boken om
TEGELRIKET

takteglet
bruken
arbetet
ägarna

Heby Vittinge Huddunge
Sala Jugansbo
Östervåla Harbo Tärnsjö
Västerfärnbo Möklinta

Olle Nilson

1:a upplagan:

Utgiven år 2006 med bidrag från Sala Sparbanks fond Miljonen och Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur.

Omslag: Hans Johann Lang, Huddinge

Text o form: Olof G A Nilson, Runhällen-Heby

2:a upplagan:

Utgiven digitalt år 2024 av Teglverk forlag, Norge. Text har kopierats från 1:a upplagan och bilder har skannats från originalboken. Tack till Ingvor Nilson som gett tillstånd att återge boken, samt korrekturläst texten.

Omslag: Imitiation av originalet från 2006

Text o form: Imitiation av originalet från 2006

Utgiver: Teglverk forlag
Kongeveien 327, 1415 Oppegård, Norge.

2. opplag: 2024
ISBN 978-82-691300-3-4 (Online)
Skrift: Adobe Garamond Pro og Acumin Pro
www.teglbruk.se – www.teglverk.no

Innehåll

Skriva om tegel	1
Varför alla dessa tegelbruk och varför just här?	3
Tjugofyra tegelbruk.	17
Stor, större, störst...	21
Över hälften från regionen.	21
Typ av pannor	22
Styrkeförhållanden.	23
I ett riksperspektiv... ..	24
Sånt som är osäkert	24
Reklamen makt ... eller vanmakt	29
Så gick det till ...från lergrop till tork.	31
Leran	32
Lertaget	33
Sumpen	36
Råteglet pressas	39
Torken	43
Så gick det till ...med bränning och ugnar	47
Fältugn	50
Periodisk ugn	51
Etageugn	51
Ringugn	54
Flamugn	61
Muffelugn	66
Tunnelugn	66
Så gick det till ...när teglet var klart	69
Utskjutningen	69
Sorteringen	69
Leveransen	71
Takteglet	72
Glaseringen	75
Murteglet	76

Tegelrören	77
Folk och maskiner	77
Bränderna	87
Så gick det till ... förr	91
Slå tegel för hand	91
Sommar drift eller året om	97
Mörkt, skitigt och bullrigt	98
Från grävare till disponent	99
Olsson & Rosenlund "Firman"	103
Hattmakarens son	106
Skendöd	109
Rosenlunds brinner	113
Kungligt ljus över fabriken	116
Sågarna	117
Teglet	119
Kompanjoner på Nyfors	121
Mellanspel i Jungfrusund	123
Fler kompanjoner	124
Till Stockholm	125
Hägerstens gård	127
Brännvin och mjölk	132
Pojkliv i Heby och Hägersten	135
Aktiebolaget och grundarna	139
Djärva och stryktåliga	140
Lantegendomarna	143
Brand och förändring	143
Entusiaster lämnar scenen	146
Slutet	149
Nostalgi	153
Gravarna	155
Så organiserades O&R	157
Egendomar, fastigheter, företag hos O&R	161
Breven från Värmland	165

Tegelverkarna Sköldberg & Co.	173
Wikströms	173
Wulf och Backa–Hosjö	175
Sköldbergs	177
Wallbergs	190
Betyget	193
Samtal med Arthur tegelbrännare	197
På tegelbruket	203
Cellskräck och pengar	205
Orosmoln	207
Luffarna	211
Heby-området	225
Horrsta tegelbruk	225
Klockargårdens tegelbruk/”Juhlins”	226
Lantmännens Säg, Kvarn & Tegelbruksförening	228
Olsson & Rosenlunds tegelbruk	231
Heby Tegelverk, Sköldberg & Co – koncernen	240
Heby Nya Tegelbruk/Heby Tegelverk nr 1	245
Norra Tegelbruket/Heby Tegelverk nr 2	248
Hårsbäck Tegelbruk/Heby Tegelverk nr 3	250
Funkis/Heby Tegelverk nr 4	254
Starfors Tegelbruk AB	256
Huddunge-området	259
Sillbo Tegelbruk	259
Vittinge-området	265
Boksta Tegelbruk	265
Lundqvist & Huddén Tegel- och Trävaruaktiebolag	268
Vittinge Tegelbruk	279
Skattmansö tegelbruk	288
Östervåla/Harbo-området	291
Harbo Tegelverk	291
Åby-Renboholm Tegelbruk	293

Tärnsjö-området	295
Hemmingsbo Tegelbruk	295
Sala-området	297
Josefsdals Tegelbruk	297
Nyby Tegelbruk	300
Sala Tegelbruks AB	303
Västerfärnebo-området	309
Hörnsjöfors tegelbruk	309
Möklinta-området	313
Västerbo Såg & Tegelbruk	313
Gammelby tegelbruk	318
Några bruk utanför området	319
Heby Gjuteri och Mekaniska Verkstad	321
Sammanfattning	327
Tekniken	327
Marknaden	328
Framför en kamera	331
Källor	333
Utgivet i tryck	333
Utgivet i begränsad upplaga	336
Några personer som bidragit med minnen eller bilder	338
Ordlista	339

Skriva om tegel

Orden finns i datorns surrande mage. Boken om teglet håller på att bli klar ...åtminstone texten. Det är kanske dags att tänka på förordet.

Jag och min fru har tagit husvagnssemester efter ett år fyllt av tegel, flamugnar, minnen, människor och nostalgi. Vi sitter nu på en camping i sydfranska La Ciotat. Femtio meter framför oss breder havet ut sig med Afrika bortom horisonten. Omkring oss trängs hus. Tätt, tätt. Alla med sydländskt lertegel på taken. Inte det vågformade och varmröda som vi vant oss vid här hemma. Här liknar takpannorna mer ett avsmalnat tegelrör som kluvits på längden. På taken ligger de omlott som munkar och nunnor med en klick murbruk till madrass. Tillsammans bildar de brokiga lapptäcken. Gult, orange, rött, brunt. Med inslag av blågrönt och grönbrunt. Någon enstaka panna gråvit eller som ett ljust äggskal.

Hemma i Sverige fick vi efter andra världskrigets slut en formlig massdöd på äkta taktegel. Den föregicks av en bedräglig uppgång som invaggade mången tegelbruksägare i falsk framtidstro. Men så bar det tvärt utför. Den smygande krämpan övergick plötsligt i allmän farsot. Allt tycktes dömt att försvinna. Inte så att själva taktegelpannan blev förhatlig. Tvärtom. Den efterapades flitigt men nu i nya och billigare material. Det skulle se ut som tegel men behövde inte vara det. Åtminstone inte svenskt och av lera. Och framför allt inte till varje pris.

De gamla industrierna försvann en efter en och i en fart så det nästan blev trängsel i utgången. Först var det själva tegelbruken med ugnar och allt. Snart började det också glesna bland ägare, tegelmästare och bruksarbetare för medelåldern hade varit hög i branschen. Med folket försvann kunskap om namn, siffror, material och teknik. En del hann man dokumentera men mycket stannade vid oskrivna blad och outtalade minnen.

Tegelbruken lades ner och jämnades med marken utan större ramaskrin. Takteglet var ju aldrig någon bred försörjningskälla sedd ur ett mer nationellt perspektiv. Bruken var heller inte pittoreska inslag som fiskelägen, fyrorn eller fåbodar. De stora tunga taktegelbruken runt Heby, Vittinge och Sala var borta på några år med skorstenar och allt utan att det hördes annat än lokala protester ledsagat av en del artiga

beklaganden. En hantverksvärld som just skulle fira hundraårsjubileum var utplånad.

Så var avstampet när jag själv började leta mig in i takteglets dammiga labyrinter för att hitta fram till och skriva ned Tegelrikets eget När, Var, Hur, Varför, Vilka och för Vem. Jag hoppas att boken blivit som tänkt: en begriplig och lättläst, rättvisande och fullständig berättelse om vad det en gång handlade om. En både bred och djup historia fylld med eftertanke och spännande detaljer.

Den som redan nu vill titta i facit hittar en sammanfattning i slutet av boken. Det kan ha sina poänger att börja med den.

Varför alla dessa tegelbruk och varför just här?

Vart tog pepparroten vägen? Gurkorna? Silvret? Teglet?

En gång lysande semaforer för Enköping, Västerås, Sala och Heby. Envist signalerade de sitt: ”Kom hit och se!”

Människor från när och fjärran stannade till för att skåda och låta sig imponeras. Vad de såg var inte bara blickfång för turister. På den tiden var fortfarande pepparroten, gurkorna, silvret och mineralerna levebröd. Teglet allra mest. Det överskuggade allt.

Så ändrades det. Fabriksvisslor tystnade och stämpelklockor plockades ner. På bördiga odlingar nere vid Mälaren makades myllan bort för att ge plats åt hyreshus och egnahem. Forna mödor förvandlades till minnen. Snart övergick minnena till luddig hörsägen och nostalgisk hembygdshistoria. Turister möttes av tystnade tegelbruk och igenbommade silvergruvor. I dag har en del av industrilämningarna förstärkts med museer, guider och serveringar. Det som en gång var svett och levebröd har blivit pittoreska inslag på någons semesterresa. Men det mesta raderades ut eller blev kvar som fallfärdiga ruckel.

Hur Tegelriket kom till?

Bönderna i Mälardalen och på andra håll hade länge sysslat med att slå murtegel. Det var ett hantverk som hörde till självhushållet. Så började städerna mot slutet av 1800-talet att växa ut. Det blev hela kvarter med hyreshus i tegel och fabriker med höga skorstenar. Nu kom också tätande förfrågningar om tegel till taken. Men det var stor skillnad på att tillverka mursten och taktegel, i synnerhet om det skulle ske i större mängd. Hur löstes då den tekniska frågan?

En nyhet på landsbygden var att man vid mitten av 1800-talet började täckdika åkrarna för att få fram större sammanhängande arealer som gick att sköta med nya maskiner och redskap. Till täckdikningen krävdes rör av tunt tegel. När man så lärt sig konsten att masstillverka sådana var steget inte långt till takpannor. Därmed var förutsättningarna för massproduktion klara.

Något som ytterligare gav fart åt utvecklingen var det så kallade laga

skiftet som varmt rekommenderades av statsmakten och sedan genomfördes i de flesta byar mellan 1850 och 1900. Det innebar att jorden omfördelades. Bonden fick acceptera att en tomt byttes mot en annan. Urmodiga gårdar över hela landet måste flyttas och rustas upp. Med detta följde att också många bönder började fundera på tegeltak.

En del bönder märkte snart att det kunde löna sig bättre att slå tegel än att enbart satsa på åker och äng eftersom lönsamheten på jorden kunde vara dålig även vid lite större jordbruk. Samma sökande efter alternativ försörjning hade många jordlösa. Arbetet på landet ville inte längre räcka till för alla.

En del gav upp och for till Amerika. Andra fick jobb i Stockholm med ett krypin i någon hyreskasern. Men många blev ändå kvar i sin gamla hembygd. För dem gällde det att klara sig och familjen.

Som situationen utvecklats fanns det alltså villiga företagare, villig arbetskraft, efterfrågan och tillgång till mark. Också för transportererna skulle det snart öppnas nya ”vägar”.

Räddningsplanen för folk runt Heby blev leran och skogen. Leran hade hittills mest varit till förtret och skogen hade inte haft något större försäljningsvärde. Att frakta timmer, virke och tegel några längre sträckor var heller inte att tänka på om man inte kunde använda båt eller släde.

Men så kom rallarna och lade ut räls för ångloken!

I takt med att järnvägarna byggdes blev skogen och leran värdefull. Det var som om man plötsligt hittat en skatt. Med ens hade avståndet mellan bondeland och stad devalverats. Tunga transporter var inte längre hänvisade till usla landsvägar, förrådiska sjöleder och tillfälliga vintervägar. Med järnvägen hade man bekväm förbindelse mot huvudstaden och det förändrade allt. Från 1873 började tåget från Stockholm att passera Heby och Sala. 1901 blev det järnväg mellan Sala och Gävle. 1906 öppnades linjen Runhällen-Heby-Enköping. Mitt i detta nät av banvallar och räls befann sig Heby med omätbara förråd av lera och storvuxen skog inpå knutarna.

Inför 1880 satt man i många bondgårdar och ritade på ugnar och räknade på tegelbruk. Var kunde leran tas? Vilka åkrar gick att undvara? Vem skulle äga? Vilka skulle bränna? Vem skulle sälja? Var fanns köparna? Vem vågade risken? Vem skulle kamma hem vinsten?

Tekniken fanns runt hörnet. Kanske inte just i hebytrakten där man mest haft tillfälliga fältugnar, men nere vid Mälaren kunde man konsten. Där hade godsägarna sedan många år stora tegelbruk. Teglet som brändes sändes med båt till köparna. Det som nu hade förändrats var

Stora och kraftfulla karlar fanns det gott om på tegelbruken. På bilden Klas Lindberg som arbetade vid Heby Tegelverk. Bilden tagen någon gång runt 1950.

att man började frakta på tåg i stället för med skuta. Årstid och läge blev mindre viktiga. Bruken behövde inte längre ligga vid Mälaren. På många håll började också leran tryta. Nu kom chansen för inlandet.

Heby hade just den där smidiga fetlera som det kunde göras taktegel av. Med sin lera var man nummer ett! Kvaliteten var prima och lerlagret under åkermyllan verkade outtömligt. Var helst man satt ner spaden kunde man gräva sig ner utan att den goda leran tog slut.

Det stämde också på andra sätt just i Heby. Här fanns gott om jordegendomar där man kunde spara en och annan åker till lertag för åkerbruket gav ju ingen större avkastning så länge lantbruksmaskiner och

Portmurare Alvar Grummelholm och Lill-Emil Larsson som höll på med ugnreparationer har arbetsrast vid Funkis.

konstgödning betraktades som lyx. Ännu på 1880-talet skars det fortfarande med skära hos en och annan bonde i trakten. Ledig arbetskraft fanns det också gott om liksom bränsle till både ugnar och ångmaskiner plus sand att blanda ut leran med. De tilltänkta kunderna bodde på lagom järnvägsavstånd. Allt förenades till det bästa.

Egentligen var det inte efterfrågan från Stockholm som satte igång det hela. Det handlade mer om att man ute i landet ville sätta stopp för alla stads- och gårdsbränder. Sala hade till exempel lagts i aska 1880. I stad efter stad antogs förordningar som förbjöd att man byggde flervåningshus i trä. Nu skulle ytterväggarna vara av obrännbart material. Men granit och sandsten hade man sällan råd med så det fick bli murtegel. På taken lade man plåt, men allra helst ville man ha ett vackert tegeltak. Taktegel blev snart ett måste även ute på landsbygden där man tröttnat på att sitta brandvakt uppe på stugtakens träspiller medan det bakades nere i ugnen. Försäljningen av taktegel spred sig. Först sålde man till de små och medelstora städerna, därefter till godsens och storbönderna. Inte förrän det satt fart på landsorten riktade man in sig på huvudstaden.

Industrin runt Heby började trevande. I Molnebo och Morgongåva fanns sedan länge bruk och verkstäder som byggts med mur- och tak-

Stambanan Stockholm-Krylbo kom 1873. Sedan följde Sala-Gävle 1901 (rallarna på fotot) och Runhällan-Heby-Enköping 1906.

tegel. De bönder som satte upp fältugnar hade därför skaffat sig en del lokala kunder. Men beställningarna kom ryckigt med både toppar och svackor. Nu hägrade nya möjligheter till mer löpande tillverkning.

Man kan gissa att industriägarna i Molnebo och Morgongåva spelat en roll för att Heby och omvärlden fick upp ögonen för varandra. De lokala patronerna var förmögna personer med kontakter i storstäderna. Många var idésprutor. Troligen drev de på när det gällde att uppmuntra till att anlägga tegelbruk och sågverk runt Heby. Säkert blev patronerna också länkar till brukens blivande kunder. Det är svårt att tro att Heby så snabbt skulle ha kommit igång om man inte haft de erfarna industrimännen som språkrör. Se bara hur Olsson & Rosenlund redan på tidigt 1880-tal i Tyresö söder om Stockholm inhandlade stora skogsposter och även startade ett sågverk på platsen. Säkert skedde det med för oss okända krafter i bakgrunden. Isoleringen runt Heby var i vilket fall bruten. Heby var med i spelet.

Sågverken kom först i den nya tiden. Inte sällan delade de vattenhjul med en kvarn. Tegelbruken som uppfördes steget efter sågen och kvarnen drevs däremot ofta redan från starten med ångkraft. Tekniken gick snabbt framåt.

Gamla fältugnar där bönderna brukade bränna sitt och grannarnas tegel dög inte alls för masstillverkat tegel. Särskilt inte för taktegel. Axel Rosenlund som fått vidgade perspektiv under sina uppdrag med att bygga kvarnar och sågar lät uppföra Hebys första ringugn. Konstruktionen var prövad men ny för trakten. Ringugnen fungerade som permanent anläggning. Bränningen skedde i en roterande ordning där ringugnen aldrig behövde släckas ned.

Från att varje tegelbränning fram till nu varit udda projekt med tillfällig fältugn övergick hanteringen till att bli en stadigvarande tegelindustri. Tillverkning i lite större skala krävde inga vidlyftiga installationer. En eller flera tegelugnar, tillräcklig mängd bra lera, vatten eller ånga som drivkraft och några torklador. Hade man sedan så stora ägor att man själv kunde avstå några tunnland för lertakten så var saken klar. Den som började bränna tegel vid 1800-talets slut kunde vara ganska säker på att också få sälja det.

Följden blev att små och stora tegelbruk dök upp nästan överallt i norra Mälardalen. Det verkade finnas plats för alla som hade kapital och som vågade risken. Efter några år hade det uppförts ett dussin tegelbruk i Hebytrakten. Ytterligare fem fanns i och runt Sala. Leran var traktens guld. Heby blev takteglets Klondyke. Leran fanns där i överväldigande mängder och i volymer som var nödvändiga för att en varaktig och storskalig industri skulle kunna etableras.

De flesta bruken startade som privatägda rörelser. Många blev snart bolagsägda. Företagen kallades aldrig fabriker – ”bruk” eller ”verk” klingade ståtligare. För bönderna lät det också säkert mer jordnära.

Murtegel gav till och från stora inkomster men taktegel svarade snart för lejonparten av produktionen. Framför allt var det just taktegel som man var stolt över. Här var Heby kungen! Murtegel kunde man tillverka snart sagt överallt. Med taktegel var det annat. Leran runt Heby lämpade sig ju bra till tunnväggigt gods. Taktegel och rörtegel från tegelbruksorten Heby fick särskilt gott rykte.

I Heby blev man marknadsledande. De som minns säger att under 1940-talet kom var tredje svensk takpanna från Heby-Vittinge-Sala. Tio år senare lär det ha varit varannan. Sedan ännu fler! Man behöver inte vara lokalpatriot för att inse att det var något alldeles extra med taktegel från trakten. Olsson & Rosenlund skröt med att man hade Skandinaviens största tegelbruk. Heby Tegelverk pekade lika stolt på att man med sina fyra fabriker hade Skandinaviens största försäljning.

Hur såg då utvecklingen ut för industrin om man ser till hela regionen och ur ett mer historiskt perspektiv? Tegelbruken i Västmanland

Man deltog flitigt på landets olika mässor. På Salautställningen 1924 fick Heby Tegelverk och Starfors var sin guldmedalj medan Olsson & Rosenlund fick nöja sig med en i silver.

och Uppland följde tre utvecklingslinjer.

Vid Mälaren låg sedan länge ett antal stora bruk som mest tillverkade murtegel. Produktionen sögs upp av städerna runt sjön. Mälarhusen var ofta knutna till något gods och var alla placerade direkt vid stranden så att teglet kunde skeppas till Västerås, Köping, Arboga och Stockholm. Frakten skedde på skuta eller med pråm. Under mellankrigstiden (runt 1930) då järnvägsnätet var som tätast och det även blivit vanligt med lastbilsfrakter minskade sjöfartens roll. Mälarhusen förlorade sin fördel och de flesta av dem försvann.

Man satsade hellre på att anställa folk än att köpa nye maskiner.

Uppe i Bergsslagen hade man en annan typ av tegelbruk. Snart sagt varje järnbruk hade ett eget litet tegelbruk för att tillgodose sitt eget behov. Det som bruket inte själv behövde till olika byggnader gick åt på orten eller såldes längre bort. Efter första världskriget gick nästan alla dessa järnbruk omkull. Med dem försvann också deras tegelbruk. Bara några få blev kvar.

Den sista gruppen tegelbruk var de som mest tillverkade taktegel och som nästan alla låg i Heby-Vittinge-Sala. Traktens lera var perfekt. Det fanns också gott om arbetskraft och järnväg åt alla håll. Det rädde heller ingen brist på vatten, sand och bränsle. Bruken ynglade av sig. Bygden vibrerade i en formlig tegelfeber. De som grundade Tegelriket var Frebelius som byggde sitt bruk 1876, Rosenlund 1880 och Wikström 1890.

I trakten samverkade alltså allt på ett optimalt sätt - råvarorna, läget, arbetskraften och det riskvilliga kapitalet. Till detta kom tillgången på

ved som var ett krav om man ville bränna just taktegel. Som toppen på det hela möjligheten att omplacera personal allt efter säsong. Det gynnade både arbetsgivare och löntagare. Arbetarna, inte alla men en hel del, flyttades mellan skog, sågar och tegelbruk och fick även tillfälligt hjälpa till vid skörden. Dessutom fanns ställen med tegelbrukets viktiga dragdjur som måste skötas. Allt hände i en tid då de flesta tegelbruk endast var igång på sommaren medan arbetet med skog och snickeri var vintersysslor.

Vid sidan om leran och bränslet var det riskvilliga kapitalet den viktigaste förutsättningen för att taktegelindustrin snabbt skulle komma i gång runt Heby. Det har ofta påpekats att det både tekniskt och ekonomiskt var förhållandevis lätt att starta taktegelbruk, men samtidigt krävdes en betydande ekonomisk insats och ett antal investerare som ville ta affärsrisken. Om man ser på hur det gick i Sörmland där det på 1800-talet runt Trosa-Södertälje också fanns ett livfullt men hantverksmässigt taktegelcentrum. När kravet på mer avancerad teknisk utrustning dök upp lade sig de flesta bruken platt på ryggen och självdög. I hebytrakten blev utvecklingen den motsatta.

Hebys befolkning växte snabbt. Året 1875 rymde inte samhället mer än 195 personer. Resten bodde utanför Västerlövsta. Vid sekelskiftet 1900 hade antalet Hebebybor femdubblats. En del kom från den egna socknen, men de flesta var folk som flyttat in från andra delar av Uppland och Västmanland. När det gick bra för tegelbruken tätnade befolkningen, när konjunkturen kärvade minskade den. Arbetet med teglet bestämde hur sysselsättningen blev på orten. Enligt hembygdsforskaren och kommunalmannen G Rickman ska det på 1950-talet ha funnits 500 personer som direkt arbetade med tegel i Heby med omnejd. Siffran stämmer ganska väl med officiell statistik. Allt cirklade runt takteglet.

Som arbetsgivare låg tegelbruken på topp 1905. Därefter skedde gradvisa teknikförbättringar som efter hand minskade behovet av arbetskraft. Även förhållandet mellan de tre produkterna mur-, tak- och eldfast tegel svängde. Murteglet gick ordentligt tillbaka efter 1915 men återhämtade sig något efter 1922. Takteglet hade en både gynnsammare och jämnare utveckling medan det eldfasta teglets försäljning var ryckig och växlade från år till år. Från seklets början rapporterar Industriförbundet hur bränningen av tegelvaror utvecklades (räknat för hela riket i tusental ton). Det kunde svänga kraftigt:

Mursten och taktegel hade efter hand fått känna på konkurrens från andra byggmaterial. En kris för tegelbranschen var troligen under

Åter kvinnlig arbetskraft i tegelbruken i Sala o. Heby

En kristidsföreteelse som kommit igen. — Josefsdal anställer fem kvinnor för lättare göromål.

Tegelmästaren Erhard Göransson, Sala

Militära inkalleiser och nu senast tvångsuttagninge: av arbetskraft till skogen bereda tegelbruken ovsevärda svårigheter att effektuera de stora beställningar de f. n. ligga inne med. Josefsdals tegelbruk i Sala och Heby tegelverk äro de första tegelindustrierna i Sala-orten, som anställt kvinnlig arbetskraft för att bemästra situationen.

— Vi har sedan ett par veckor två

Forts. sista sid. spalt 5.

Sala Allehanda
11 nov 1942

	<i>Murtegel</i>	<i>Taktegel</i>	<i>Eldfast tegel</i>
1900	272	28	120
1905	381	21	166
1910	320	32	148
1920	162	49	83
1921	99	37	56
1922	133	42	54
1923	236	52	103
1924	218	53	107

uppsegling redan vid 1940-talets ingång. Världskriget kom nu som en räddare för tegelbruken och orosmolnen gled bort mot en fjärran framtid även om det ändå uppstod en del problem för bruken. Åren 1940 och 1941 byggdes det nämligen inte alls i landet men redan 1942 måste man, kriget till trots, ta itu med att se om husen, bygga nytt och lägga tak.

Vid ingången av 1942 spådde Statens Industrikommission att efterfrågan på tegel skulle bli 60 procent mot normalt, men redan på försommaren blev det plötsligt ett våldsamt sug på byggnadsmaterial. Men varifrån skulle det hämtas? Cement till betongkonstruktioner hade

Det mesta revs men enstaka miljöer har överlevt. Där Axel Rosenlund i Heby en gång murade för bolagets framtid härskar nu förfall. Där arbetarna värmdes sin mat har någon klottrat hakkors på skåpluckorna.

ransonerats. Det var också stor brist på plåt, eternit och papp. Samma med olja och drivmedel vilket drabbade industrin. Men av lera fanns det överflöd. Nu följde en räcka av år då man nästan enbart satsade på mursten och taktegel.

Leonard Ström som skötte verkstaden på Nya tegelbruket hör till dem man minns. Som så många andra hoppades han på en värld i samförstånd. Det var Leonard som med glödande visioner startade esperantoklubben i Heby. Efter världskrigets slut gick Leonard Ström i pension. Här står han lite uppgiven med sin blomsterkorg.

Leran var bara att gräva upp. Det var ingen annan som gjorde anspråk på den. Under normala förhållanden hade det betytt glänsande tider för tegelindustrin men avsättningsmöjligheterna kunde ändå inte alltid utnyttjas. Bränslebristen var stor när vintrarna var kalla, införseln av kol och koks hade strypts och gengasaggregaten slukade bränsle. Ved- och virkespriser sköt i höjden medan den statliga priskontrollen såg till att tegelbrukens utpriset nätt och jämt täckte tillverkningskostnaden. Också de tegelbruk som hade egna sågverk fick det svårt eftersom minskad virkessågning gav minskad mängd ribb till ugnarna.

Även personalen krympte samman. Många arbetare sögs upp av det militära. En del rekvirerades av bränslekommissionen för att utföra skogsarbete. På Josefsdals tegelbruk var till exempel vintern 1942/43 var sju arbetare uttagen till statlig skogshuggning. Till en del löstes förlusten av mansarbetare med att man tillfälligt (!) anställde kvinnor på tegelbruken.

Hur det nu var så blev ända krigsåren på det stora hela mer gynnsamma för tegelbruken än för många andra industrier. Kulmen för branschen nåddes på 1950-talet. I Sala och Heby fanns då 700 anställda

tegelarbetare. Men redan 1957 kom de riktiga varningssignalerna! En prognos från Byggnadsmaterialutredningen menade att hundratalet tegelbruk snart skulle rationaliseras bort. Ett annat illavarslande tecken var att inskränkningar och nedläggningar i järnvägstrafiken kom allt tätare.

Efter 1960 började det gå utför på allvar. Då hade det lagts tegeltak på nästan alla hus i landet. Samtidigt ändrades byggtekniken. På hyreshusen blev det flacka eller helt plana tak där taktegel inte längre var möjligt eller lämpligt. I takt med detta dök det upp nya byggmaterial, i synnerhet för takläggning. Taktegelbruken sökte möta med att också de lansera nyheter, men det skedde tveksamt och försiktigt. Man intensifierade också försäljningen av tvåkupigt tegel till småhusägare. Det tvåkupiga betraktades som modernare än enkupigt. Även marknaden för dräneringsrör tappade luften när all åkermark äntligen var täckdikad och klar. Avloppsrör i glaserat tegel efterfrågades visserligen men fristen blev kort. Snart gjordes de flesta i plastmaterial.

Jämfört med andra industrier var de flesta taktegelbruk påfallande omoderna. Visserligen hade man nästan mangrannt gått över från säsongs- till åretrunddrift. Efter alla förödande bränder hade det också gjorts en del tekniska förbättringar, men sällan något mer genomgripande. I nästan all produktion var ännu muskelkraften väl så viktig som maskinerna. Det var billigare att söka folk än att köpa utrustning. I stället för att modernisera sina nedslitna och tungarbetade anläggningar valde de flesta tegelbruken att möta krisen med att spara och strama åt.

Så dök ännu fler taktäcknings- och byggmaterial upp. Alla ville vara med och dela på kakan under det så kallade miljonprogrammet för flerfamiljshus. Det traditionella takteglet började helt slås ut. Nu hände det kanske värsta. Ute i landet började massor av fabriker gjuta inte bara mursten utan också takpannor av betong. Det blev en framgång och nya betongfabriker dök upp snart sagt överallt.

Takteglet kom i vanrykte. Lite hade tegelbruken själv skuld i detta för under det goda 1950-talet när köparna stod på kö hade man grovt tummat på kvaliteten. Priset var också besvärande. Tidskriften Byggnadskultur berättar 1993 att tvåkupigt taktegel det året kostade från 75 kronor kvadratmetern. Var det falsat taktegel fick man betala hundralappen. Betongpannor kunde köpas för bara en femtilapp!

För att rädda vad som räddas kunde började Olsson & Rosenlunds tegelbruk att under eget tak själva tillverka betongtakpannor vid sidan av sina tegelpannor. Det gav tillfälligt andrum men blev ändå ett slags harakiri där man på några år slog undan benen för sin kärnprodukt takteglet.

Så var miljonprogrammet för flerfamiljshus fullföljt. Landets kommuner hade byggt färdigt. Bara småhusbyggen och villarenoveringar återstod. I och för sig betydde kanske inte miljonprojektets avslutning så mycket för taktegelbruken. Projektet hade ändå blivit en besvikelse eftersom alltför många hyreshus ritats med plana tak.

Det slutade i en formlig katastrof för taktegelbruken. Branschen kollapsade och återhämtade sig aldrig. 1979 fördubblades råoljepriset och de sista bruken gick omkull. På några korta år var det mesta utplånat. Det som inte hade brunnit upp revs omgående ner. Endast Vittinge Taktegel som moderniserat och bundit fast sig i ekonomiska investeringar klarade sig.

I Heby, som var sist på bastionerna, var tegelepoken till ända när året 1980 runnit ut. Festen var över. Det lönade sig inte ens att längre gjuta takpannor i betong ... detta som man i elfte timmen hoppats skulle bli räddningen.

Britten Sköldberg, dotter till en av de stora tegelbruksägarna, berättar från flickåren:

När lastlinbanan stannade på kvällen gick trötta arbetare hem till sitt och pappa Sven och jag fick varm choklad med bullar hos farmor Elin på Strömsvik. Ingen av oss anade denna, kväll annat än att tegel skulle finnas och tillverkas i Heby i all evärdlig framtid.

Hur snabb nedgången varit visar följande: 1957 fanns 49 taktegelbruk kvar i landet. Åtta år senare hade 30 av dem lagts ner. 1981 när Olsson & Rosenlund stängt återstod tegelbruket i Vittinge som genom sina ombyggnader efter branden 1955 helt enkelt varit tvingat att rida ut stormen. Sedan dess har inget nytt taktegelbruk startats i landet.

De svenska taktegelbruk som sist gick i graven låg i Heby, Oskarshamn, Högsby och Veberöd. Alla lades ner omkring 1980. Det bruk som till slut skulle överleva blev alltså Vittinge Tegelbruk, det vill säga nuvarande Lafarge Roofing*. Till detta kan möjligen läggas enstaka tillverkare av taktegel på annat håll i landet, men då inte med industriell teknik och inte i större skala.

* 2024: BMI Sverige AB.

Tjugofyra tegelbruk

Sammanlagt var 24 olika tegelbruk verksamma i Tegelriket under 1900-talet. Några av dem med samma ägare. Nästan alla bruken hade taktegel på programmet. Källmaterialet om dem är dock högst ofullständigt och i många fall motsägande varför somliga årtal måste bli uppskattningar. Mer om sortiment och styrkeförhållanden redovisas senare i boken under kapitlet Stor, större, störst.

Exakta tidpunkten för när bruken startade kan vara svår att sätta tummen på. Många av tegelbruken vecklade ut sig ganska långsamt. Man kan därför diskutera om det som startår ska räknas året då byggnadsbeslutet fattades eller då byggnationen verkligen påbörjades. Kanske kan det ibland vara rättare att räkna från tiden då allt var klart och tillverkningen kommit igång? Liknande resonemang kan gälla tidpunkten när tillverkningen upphörde. Ibland klipptes verksamheten av abrupt, ibland skedde avvecklingen stegvis. Årtalen som anges får därför inte tas allt för bokstavligt.

Vad kallades då de olika tegelbruken?

Inte heller här finns det alltid enkla svar. Ägarna har växlat och med dem namnen på bruken.

Förteckningen över tegelbruken upptar endast de företag med tillverkning av taktegel och murtegel som varit i drift inom regionen in på 1900-talet.

Hebytrakten

		Nr på kartan
Horrsta	1860–1901	1
Klockargården/Juhlins	1850–1910	2
Larsbo/Frebelius/Lantmännens	1870–1940 (–1950)	3
Olsson & Rosenlund	1882–1980	4
Wikströms/Tegelverket nr 1	1885/90–1966	5
Heby Norra/Tegelverket nr 2	1890–1962	6
Hårsbäck/Tegelverket nr 3	1890–1966	8
Funkis/Tegelverket nr 4	1931–1967	7
Starfors	1906–1965	9
Sillbo (Huddunge)	1870–1971	10

Hemmingsbo (Nora/Tärnsjö)	omkr 1900–1916	11
Viby (Harbo)	1850–1910	12
Renboholm/Åby (Östervåla)	omkr 1900	13

Vittingetrakten

Boksta	1911–1960	14
Ösby/Lundqvist & Huddén		
Lilla bruket	1896–1966	15
Nya bruket	1918–1979	16
Haulins/Vittinge Taktegel	1872–	17
Skattmansö	1799–1968	18

Salatrakten

Josefsdal (Sala)	1925–1965	19
Sala Tegelbruk	1882–1970	20
Nyby (Jugansbo)	1850-tal–1970	21
Hörnsjöfors (Västerfärnebo)	omkr 1820–1961	22
Västerbo (Möklinta)	1874–1972	23
Gammelby (Möklinta)	1890–1914 (omkr)	24

Nästan alla industriminnesmärken från taktegeltiden är utplånade. Av de tjugofyra bruken var året 2006 endast *Lafarge* i Vittinge fortfarande i full drift men i en fabrik av sent datum. De andra bruken har brunnit eller rivits. Vad finns då kvar att se?

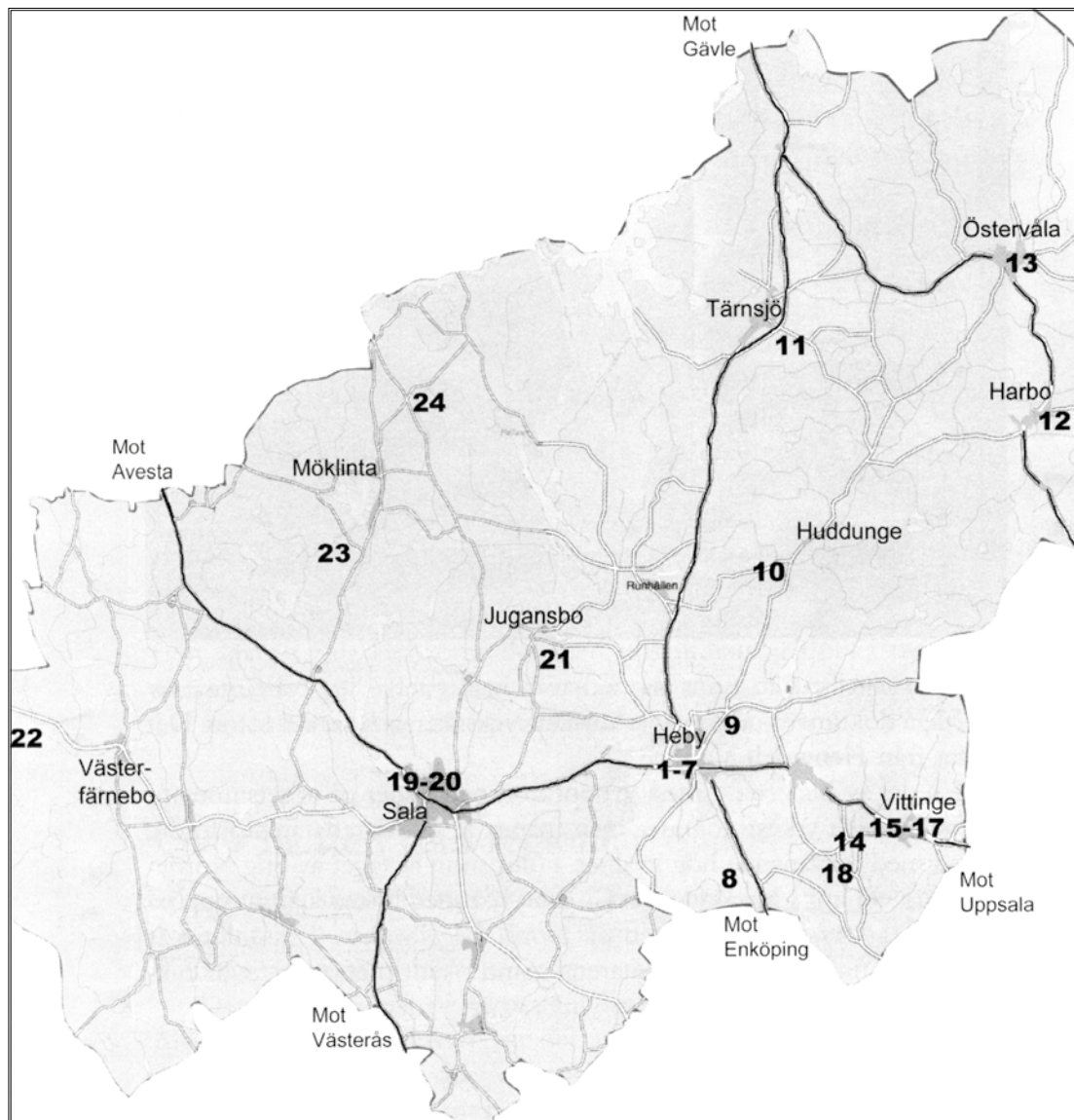
Av de övriga finns i några fall vissa byggnader kvar. *Västerbo* tegelbruk i Möklinta är kanske det bäst bevarade sånär som på att en del utrustning ställts till Heby Tegelbruksmuseums förfogande. Med försiktighet och ägarens tillstånd är det relativt tillgängligt.

Sillbo stora tegelbruk i Huddunge är också någorlunda intakt men med den viktiga reservationen att rasrisken är överhängande. Besök är i princip omöjliga.

Josefsdal i Sala och *Nyby* tegelbruk i Jugansbo är utvändigt ganska oförändrade men skorstenarna är borta eller åtminstone förkortade och invändigt är bruken helt utrymda. Samma gäller Lundqvist & Huddéns ”nya” murtegelbruk i *Vittinge* som är uppfört som en ordinär fabriksbyggnad i tegel. Tegelbruksbyggnaderna i Josefsdal, Nyby och Vittinge används i dag för andra ändamål.

I *Härsbäck* har det gamla tegelbruket helt kollapsat.

Här låg tegel- bruken

Från tegelbruken finns på det stora hela ytterst lite kvarlämnat av skriftliga dokument utom några reklamtrycksaker och en del foton. Det mesta från Heby och Vittinge.

En del av bilderna – mest gruppafoton och bilder på arbetsmoment – togs av lejda yrkesfotografer men många är också rena amatörfoton, ibland med förvånande hög kvalitet. Fotot ovan är taget av Stig Nordin som numera bor i Morgongåva. En man har med livlina klättrat upp på taket för att avsyna skorstenen på Norra Tegelbruket. Tidpunkten är 1950- eller tidigt 1960-tal, arbetarens namn okänt men motivet är fullsatt med tegel i alla upptänkliga vinklar och väderstreck.

Stor, större, störst...

Vem var stor och på vad? Fanns det någon slags rangordning?

Det växlade från tid till annan. Tegelbruken växte i antal och storlek, brann, återuppfördes och moderniserades, bytte ledning och inriktning, permitterade folk och återanställde.

Sätter man takteglet i fokus står det klart att Heby Tegelverk tycks ha varit ledande. Vissa tider ojämförligt störst! Därefter följde Olsson & Rosenlund och möjligen Sala Tegelbruk. Å andra sidan var Olsson & Rosenlund med sågverk och byggmaterial inräknat tveklöst störst som koncern. Även Sala Tegelbruk hade genom sin omfattande tillverkning av murtegel en framskjuten position. Ägaren Camitz var också en energisk förespråkare för branschen vilket påverkar framtoningen.

Den kanske mest detaljerade branschredovisning som lämnats är från Tegelindustriföreningens matrikel och dateras den 21 maj 1937. Året kan ses som representativt högproduktionsår för branschen. Siffrorna i matrikeln betecknas av föreningen som uppgift på en normal årsproduktion. Detta kan möjligen tolkas så att det handlar om både finräknade siffror och mer grova överslag från uppgiftslämnarnas sida.

Uppgiftsunderlaget omfattar 88 tegelbruksägare, varav 8 kommer från ägare i Sala-Hebyområdet med tillsammans 13 olika tegelbruk. Beträffande murteglet så specificeras sex olika murstensformat som här nedan summerats till en sammanslagen siffra.

Över hälften från regionen

Den sammanslagna taktegelproduktionen i riket låg 1937 på strax över 50 miljoner takpannor. Av dessa kom minst 27 miljoner från Heby, Vittinge och Sala.

Det var alltså just på takpannor som Heby med omnejd var stort. Med andra tegelprodukter var det annorlunda. För rör hade man 17 procent av marknaden och för murtegel endast 5 procent av vilket Sala Tegelbruk svarade för merparten. De lokala tegelbruk som saknas i sammanställningen är Starfors i Heby, Västerbo i Möklinta, Nyby i Juggansbo, Hörnsjöfors i Västerfärnebo och Skattmansö i Vittinge. Inget

av dem hade särskilt stor tillverkning av taktegel. Hur Heby Tegelverk redovisat sin stora produktion av blomkrukor framgår inte.

Normal årsproduktion					
<i>uppgift från våren 1937 räknat i 1000st</i>					
	Murtegel	Taktegel			Rör
	(6 storl)	1-kupigt	2-kupigt	falsat	40-200 mm
Boksta Vittinge	-	300	50	-	450
Heby Tegelverk Heby o Hårsbäck	-	1000	8000	500	2300
Josefsdal Sala	100	350	3200	-	800
Lantmännens Heby	-	-	480	-	80
Lundqvist & Huddén Vittinge	800	400	2100	250	400
Lundqvist & Huddén Knivsta	950	-	300	-	350
Olsson & Rosenlund Heby o Sillbo	1200	450	4500	300	800
Sala Tegelbruk Sala	7000	500	2500	-	500
Vittinge Tegelbruk Vittinge	-	sammanlagt 2000		-	300

Typ av pannor

När det gäller typ av taktegel i Tegelriket var fördelningen som följer, men här måste man tänka på att andelarna svängt kraftigt från år till år beroende av efterfrågan.

enkupigt	12 %
tvåkupigt	84 %
fals-/tättegel	4 %

För hela riket var fördelningen ungefär densamma, dock med viss ökning för fals-tegel på bekostnad av det tvåkupiga teglet.

Just försäljningen av falstaktegel har varierat genom åren. Framför allt var falsteglet på sin tid en viktig produkt för Heby Tegelverk som sålde det under benämningen ”tättegel”. Några år efter andra världskriget upphörde tillverkningen av falstegel på nästan alla svenska tegelbruk. Även svenskt glaserat tegel har haft en högst växlande efterfrågan innan även det försvann från marknaden.

Enkupert taktegel är det som i dag mer tydligt ökat i efterfrågan med Vittinge som enda svensk tillverkare.

Styrkeförhållanden

Om man enbart ser till taktegel i Sala-Hebyområdet svarade året 1937 Heby för ungefär hälften av landets tillverkade taktegel. Vittinge och Sala för vardera en fjärdedel. Jämfört med riket hade man i området mer än halva marknaden. Till detta ska läggas några enstaka tegelbruk som inte var anslutna till branschstatistiken. De var som regel små och kan inte nämnvärt ha påverkat siffrorna.

Hebyområdet

Heby Tegelverk	9,5 miljon	
Lantmännens	0,5 miljon	
Olsson & Rosenlund	<u>5,2 miljon</u>	15,2 miljon taktegel

Vittingeområdet

Boksta	0,4 miljon	
Lundqvist & Huddén	2,7 miljon	
Vittinge Tegelbruk	<u>2,0 miljon</u>	5,1 miljon taktegel

Salaområdet

Josefsdal	3,6 miljon	
Sala Tegelbruk	<u>3,0 miljon</u>	<u>6,6 miljon taktegel</u>
		26,9 miljon taktegel

Övriga riket		23,3 miljon taktegel
--------------	--	----------------------

Branschens hela årstillverkning med alla tegelbruk inräknade bör ha varit 51-52 miljoner takpannor. Till detta ska läggas 40 miljoner tegelrör och upp emot 200 miljoner murtegel.

Anmärkning: Tenggrens Tegelbruk, Gunnar Wulf i Vänersborg hade som största tillverkare utanför Sala-Heby en årsproduktion på 3,4 mil-

joner taktegel. Av rikets övriga tegelbruk låg 5 stycken på mellan 1 och 1,5 miljoner pannor. Resten av bruken tillverkade enbart murtegel eller obetydligt med pannor.

I ett riksperspektiv...

William Brunos doktorsavhandling från 1954 hör till de ytterst få källor som kan berätta om försäljningen hos tak- och murtegelindustrin i Mälardalen. Några av Brunos nu halvsekelgamla diagram redovisas på följande sidor.

På det första ser man tydligt hur året 1924 taktegelbruken i Heby hade Dalarna som sin kanske viktigaste marknad med förgreningar upp mot Norrland. Även Stockholm, Göteborg och Uddevallatrakten hade betydelse. Enligt Bruno rör det sig om antal transporter, främst på järnväg. Inte volymer!

Tjugofem år senare (1949) är fortfarande Dalarna och norrlandskusten en viktig marknad, men inte längre så dominant. Nu har kvantiteterna av taktegel tredubblats och försäljningen är spridd över hela riket. Man säljer till exempel till Gotland och södra Sverige vilket man inte gjorde 1924.

Det sista diagrammet visar produktionen av murtegel, taktegel och andra tegelvaror (främst rör) i Mälårregionen åren 1946-1950. Här bekräftas att man i Sala-Heby var helt inriktad på taktegel. Mycket få av de andra tegelbruken i regionen brände tunnväggigt tegelgods.

Sånt som är osäkert

Redovisningen av tegelbruken är i flera fall ofullständig och i vissa fall även rätt osäker - detta trots bemödanden att finna fakta.

Ytterst lite om branschen och enskilda tegelbruk finns dokumenterat annat än som reportage, tidningsnotiser och enstaka reklamtryck. I några fall finns uppsatser i hembygdsböcker etcetera. Bokföringsmaterial från några av tegelbruken är visserligen bevarat men det innehåller sällan uppgifter som i större grad tydliggör brukens verksamhet, storleksförhållanden eller utveckling. Nästan inga tjänstemän med central position och med kunskap om verksamheten finns kvar i livet. Inte heller har efterlämnade personliga anteckningar påträffats som i högre grad kastar ljus över den lokala tegelbranschen.

Beskrivningen av tegelbruken har därför vissa stycken fått bli en rekonstruktion baserad på publicerade uppgifter huvudsakligen från

Leveranser av taktegel per 1000 invånare i Heby-distriktet under maj 1924 och 25 år senare.

Levererad kvantitet (st) per 1000 invånare		
Till	1924	1949
Stockholms stad	139	317
Stockholms län	42	146
Uppsala län	64	555
Södermanlands län	—	43
Östergötlands län	8	207
Jönköpings län	30	660
Kronobergs län	—	318
Kalmar län	—	29
Gotlands län	—	678
Blekinge län	—	178
Kristianstads län	—	231
Malmöhus län	—	187
Hallands län	—	362
Göteborgs o. Bohus län	134	202
Älvsborgs län	49	388
Skaraborgs län	86	258
Värmlands län	117	754
Örebro län	198	554
Västmanlands län	79	676
Kopparbergs län	1.197	907
Gävleborgs län	430	883
Västernorrlands län	241	913
Jämtlands län	78	581
Västerbottens län	19	682
Norrbottnens län	53	222
Riket	130	397

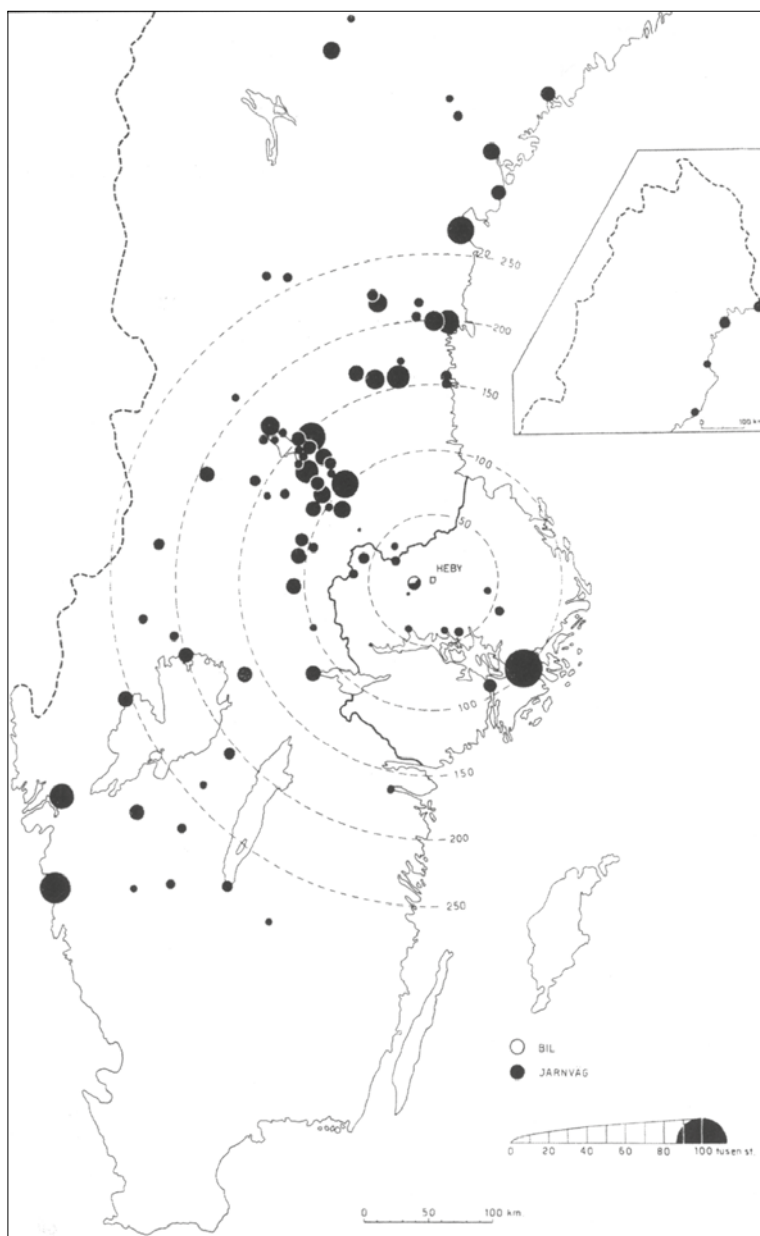
tidningar, bygdelitteratur, reklam- och produktryck och liknande (se källförteckningen) samt intervjuer med tjänstemän och arbetare som i bästa fall slutade sin anställning för 25 år sedan, ofta ännu längre tillbaka. Tillgången på uppgifter har därför inverkat på artiklarnas längd. Det utrymme som ägnats varje enskilt tegelbruk speglar inte alltid brukets storlek!

Några generella problem som läsaren ska observera:

Tegelbrukens namn har växlat genom åren. I några få fall är det till och med osäkert vilket tegelbruk som i äldre tid ska förknippas med vilket namn.

Det finns sällan eller aldrig korrekta och jämförbara uppgifter om hur brukens produktion eller försäljning fördelats mellan taktegel, rör och murtegel. Åtminstone inte för en längre sammanhållen period. Man talar ofta om antal ”tegel” utan att ange om det avser enbart taktegel eller summan av taktegel, mursten och rör. Enskilda bruks inriktning (produktmix) växlade också under åren.

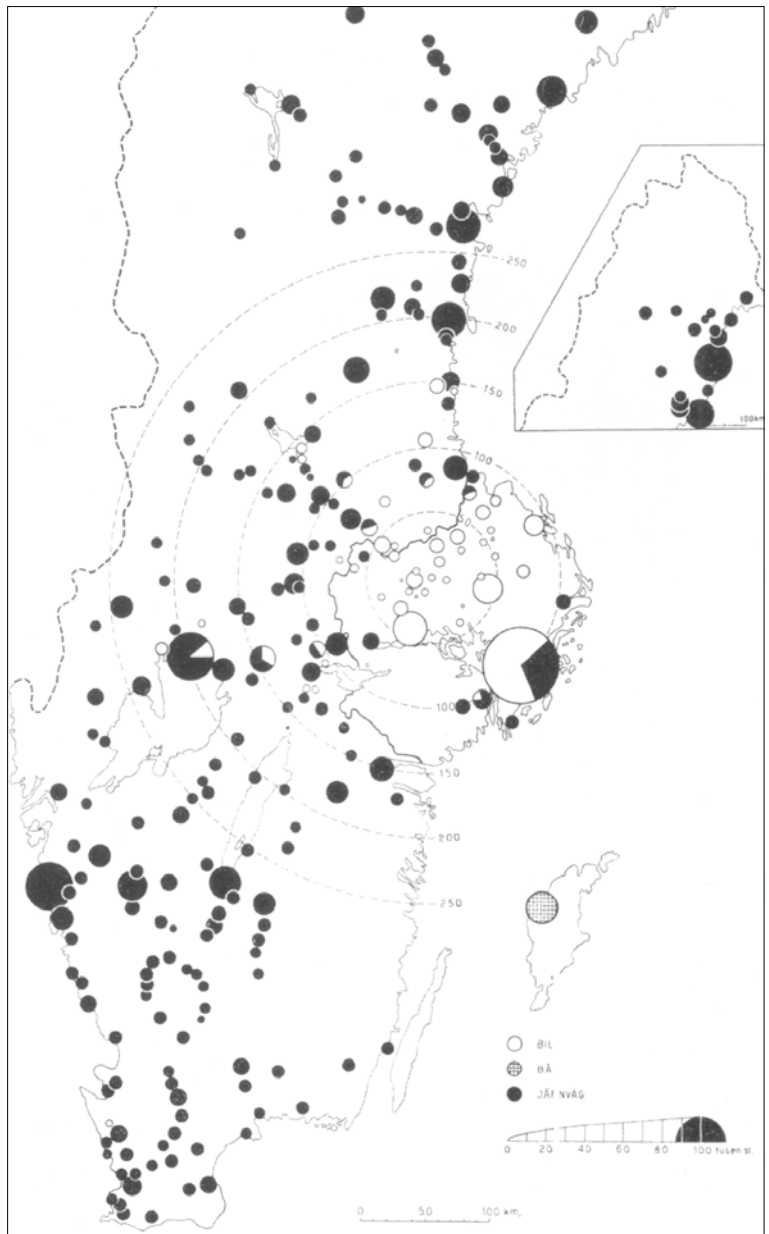
När det gäller Olsson & Rosenlund och Heby Tegelverk som båda hade flera produktionsställen så vet man inte om siffror som hämtats ur

Transporter av taktegel från bruken i Heby-distriktet under maj 1924. (Från W Bruno)

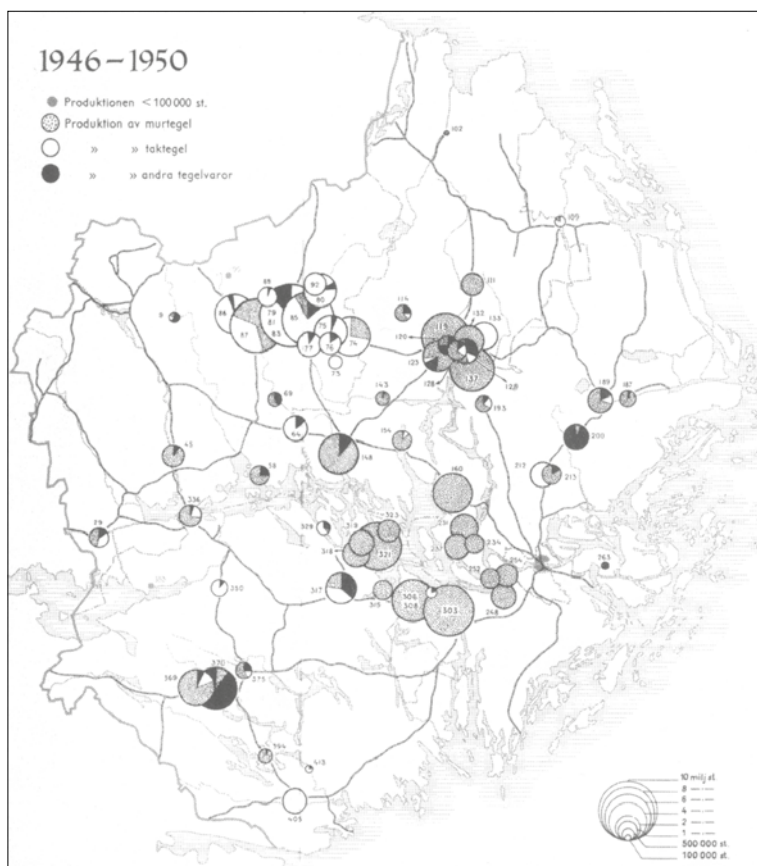
äldre intervjuer och trycksaker avser hela företagsgruppen eller delar av den. Det är också tydligt att alla företagen när tillfälle ges vill framställa sig som äldst, störst och modernast. Där den ena fabrikanten framhåller att man har Sveriges största tegelbruk (= tillverkningsställe), påpekar en annan att man är störst som grupp. Ett tegelbruk har flest våningar, ett annat störst byggyta och så vidare. En har störst försäljning, medan

Transporter av
taktegel från bruken
i Heby-distriktet
under maj 1949.
(Från W Bruno)

konkurrenten skryter med störst produktionskapacitet.

Även startår kan vara osäkra. I något fall tycks man betrakta tiden för det allra första bygget eller proveldningen av ugnen som startår. I andra fall är det tiden när man kommit upp i någorlunda full drift. Likaså antalet tegelugnar är vanskligt att bedöma eftersom beskeden är motstridiga.

Produktion 1946-1950
av murtegel, taktegel
och rör. Markerat med
grått, vitt resp svart.
(Från W Bruno)

Uppgifterna om antalet anställda är på samma sätt svåra att jämföra mellan tegelbruken eftersom det kunde växla från år till år. Man vet heller inte alltid om det rör sig om årsarbetare eller antal personer som över huvud taget förekommit på lönelistan. Det är också osäkert om tjänstemän är inräknade och så vidare.

Vad som står klart är att 1950, som på många sätt var ett glansår för branschen, de 16 tegelbruken som då var verksamma i nuvarande Heby och Sala kommuner tillsammans hade upp emot 700 arbetare av vilka 134 arbetade i Sala. (Källa: Kommerskollegium, 1950.) Till detta ska läggas tjänstemännen och tegelbrukens tillfälliga och sekundära arbetskraft.

Reklamen makt ... eller vanmakt

Takpannorna man saluförde var i mångt och mycket kopior av varandra. Ändå gjorde man vad som gick för att ge illusion av det man erbjöd var en unik produkt. När ena fabrikanten kallade sina pannor ”Original Heby-tegel” talade den andra om ”Äkta hebytegel”. Följden blev att reklamen fick en ganska ensidig och stereotyp utformning. Så snart ett bruk kom med en ny panna var alla andra redo att omgående erbjuda en liknande produkt. Det som skilde dem åt var egentligen bara om man hade falstaktegel eller ej och i vad mån teglet även glaserades.

Huruvida man prismässigt skilde sig från varandra är osäkert. Det fanns officiella prislistor men också en öppen eller hemlig rabattflora som till slut blev besvärande för alla parter.

Marknaden för taktegel var delad på å ena sidan småhusägare och lantbrukare, å andra sidan nybyggnad av hyreshus med mera. I första fallet gick nästan all försäljning genom ett nät av byggmaterialhandlare som fungerade som återförsäljare eller agenter runt om i landet, men när det gällde anbudsgivning vid storbyggen låg initiativet på tegelbrukets egna anställda säljare. Det man däremot sökte undvika, åtminstone hos Olsson & Rosenlund, var att sälja till allmänna grossister som i sin tur sålde vidare till nästa säljled.

Viktigaste mediet för marknadsföring tycks ha varit produktblad och kataloger, ymnigt fyllda med referenser till produkttester, välkända byggen och medaljutmärkelser. En annan spektakulär åtgärd var att flitigt delta i bransch- och jubileumsutställningar. Men även här blev lanseringen likartad. Man byggde små paviljonger som kläddes med taktegel och betjänades av brukets representanter. Resultatet kunde bli en utställningsmedalj av varierande valör vilket tegelbruket med förjusning fogade till sina samlingar.

I branschtidningen Tegel var insatserna delade. En genomgång av tidningar mellan åren 1911 och 1945 visar att Sala Tegelbruk (Camitz) och Heby Tegelverk (Sköldberg) var de mer tongivande och regelbundna annonsörerna. Olsson & Rosenlund, Lundqvist & Huddén, Vittinge Tegelbruk med flera förekommer mer sällan.

Man kan ana att det här fanns en outtalad intressekonflikt när det gäller Sveriges Tegelindustriförening och dess tidning. Major Camitz i Sala deltog i många år som redaktör i tidningen Tegel och även Sköldberg i Heby visade framfötterna i föreningen. Kanske fjärmade detta övriga tegelbrüksägare från att särskilt ivrigt medverka med annonser. Men det är naturligtvis bara en gissning. Ett annat förhållande värt att notera är att Tegelindustriföreningen både omslöt tillverkare av murtegel och taktegel och i någon mån även cementtillverkare vilket kan ha verkat avkylande för just bruken i Sala-Heby.

Trots att tegelbruken i Heby-Vittinge-Sala levde nästan skavfötters tycks de ändå på det stora hela ha slutit borgfred. En gång förenade sig till och med tegelbruken i distriktet till en gemensam propagandabroschyr för traktens taktegel. De tolv bruken som profilerade sig som de ledande var Olsson & Rosenlund, Lundqvist & Huddén, Heby Tegelverk med fyra olika fabriker, Boksta, Vittinge Tegelbruk, Lantmännens, Sala Tegelbruk och Josefsdal. De som ställdes utanför eller som självmant avstod från deltagande var tegelbruken i Starfors, Nyby, Sillbo, Skattmansö, Västerbo och Hörnsjöfors.

Så gick det till ...från lergrop till tork

Utvändigt var de flesta bruken i hebytrakten rödmyllade träbyggnader av stor volym med vidlyftigt bottenplan och många våningars höjd. Skorstena, ugnar och tak var av tegel men i övrigt byggdes bruken i plank på en stomme av väldiga timmerspiror. Ytterväggarna var bemängda med luckor för ventilationens skull. Somliga stod öppna, andra var tillslutna. Däremot fanns få fönster. Inne i bruket var det dragigt och smutsigt, sparsamt med glödlampor men desto rikligare med mörka prång, hissanordningar, dunkande maskiner och branta trappor. Ovanpå ugnarna fanns påfyllningsklockorna och vedvagnarna. I nästföljande våningar, de så kallade torkbottnarna, låg grått råtegel till tork. Hyllor så långt ögat nådde.

Varför såg då tegelbruket ut som de gjorde? Ugnarna tog plats men det mesta i tegelbruket var ända vidlyftiga torkutrymmen som byggts för att man skulle kunna hålla igång året runt. Detta i sin tur behövdes för att man skulle få en fast arbetarstam som var förtrogen med fabrikationen. Alternativet var att köra i säsonger och förlita sig på tillfälliga och ofta ovana arbetare. Men för att tillverka året runt, eller näst intill, måste man se till att det ständigt fanns torrt råtegel redo för bränning. Om råteget innehöll vatten blev mängden skrottegel orimligt hög. Därför sökte man komma ifrån den gamla soltorkningen som skedde i öppna lador där vinter och hög luftfuktighet satte krokben för torkningen. Torkning inomhus ovanpå ugnarna skulle bli lösningen.

Med vinterbonade torkbottnar över ugnarna utjämnades klimatets svängningar när man lät eftervärmen från avslutade bränningar strömma upp. Praktiskt och enkelt. Torkningen kunde nu ske utan kostnader för luftens uppvärmning och tegelbruket började växa på höjden. Men inte riktigt alla... I några ordnades en teknik med slutna torkkammare bredvid ugnarna, alltså på samma våningsplan. Då krävdes speciella varmluftskanaler med fläkt- eller spjällsystem samt naturligtvis extra tomtmark eftersom tegelbruket nu utvidgades horisontellt. För de flesta tegelbruket var det alltså enklast och billigast att bygga på höjden.

Tegelbruken liksom sågverken drabbades då och då av bränder som kunde bli ödeläggande. Det förvånar kanske att tegelbruken inte byggdes i tegel, men sparsamhet och brådska att komma igång gjorde att man nästan alltid valde trävirke som det var gott om på trakten. En byggnad i tegel på den mjuka lermarken hade också krävt omfattande grundarbeten, särskilt som torkvåningarna skulle bära enorma vikter.

Genom sin storlek gav ugnshuset med bolmande skorstenar, torkbottnar, gnisslande transporthissar och buller och larm ett mäktigt och dramatiskt intryck. Fabriken omgavs av ett gytter med lagerskjul, magasin, fallfärdiga gamla torklador, linbanor och smalspårig räls, vedupplag, högar med tegelskrot, kontor, dass och smedja. Bebyggelsen runt själva bruket växte ständigt. Varje ledig markfläck togs i anspråk. Inte nog med det. Det var vanligt att flera tegelbruk låg tätt intill varandra för att samsas om järnvägsstationen. I Heby fanns fem stora tegelbruk sida vid sida mitt inne i samhället. I lilla Vittinge var det tre med ett fjärde alldeles utanför orten.

Till den normala bruksmiljön brukade också höra ett sågverk, ofta med hyvleri, samt ett antal lertag. En del av lertagen ägde man, andra knöts till tegelbruken genom kontrakt. På de smala remsor som sparats mellan täkterna låg transporträls utlagd och på rälsen brummade motordrivna transporttåg.

Hur fungerade det på tegelbruken? Den traditionella beskrivningen av typ ”Från ax till kaka” är kanske bästa sättet att visa hur det gick till. Vi börjar med leran och lertaget och tar oss sedan vidare genom tegelbruken och branschen som sådan.

Leran

Råvaran för takpannor var vanlig postglacial lera från istiden (ej blålera) som användes utan nämnvärda tillsatser av kemikalier eller konstmaterial. Det enda som behövdes var egentligen en förbehandling för att få leran smidig och jämn.

Men kraven skilde sig mellan tegelsten och takpannor. Vid framställning av murtegel dög nästan all lera. Men vid tunt gods som takpannor var det annorlunda om det skulle bli fin yta, jämn färg, exakt passform och beständighet mot fukt och frost.

Leran måste först och främst vara fri från sten och mull. Den fick heller inte vara för mager eller för fet. Fet lera som var mycket finkornig ville krympa och ändra form vid bränningen medan mager lera med

Tippvagnar
Räls
 Vändskivor Spårväxlar
 Hjulpar Rullager
Carl Ström A-B All övrig järnvägsmateriel
 Stockholm C Tel. Växel 23 54 00

Vagn av decauvilletyp.

mer grovkornigt innehåll var ohanterlig att handskas med och svår att forma när råteget pressades. Järnoxiden i hebyleran var däremot en tillgång då den gav takpannan dess djupa röda färg.

Vad som verkligen satte stopp om man ville tillverka taktegel var om det fanns kalk i leran. Problemet var sällsynt i Heby även om kalk någon gång kunde dyka upp i de djupaste lerlagren. Då fick man avsluta grävningen.

Innan ett lertag togs i bruk bedömdes det - helst av en utbildad gruvfogde. Kalkhalten testades med saltsyreprov. Även lerdjup, mullhalt och förekomst av sten och grus kontrollerades. Detta med oron för kalk hade med färg och bränning att göra. Ugnstemperaturen i hebyområdet var anpassad till att leran inte fick innehålla kalk. Fanns det sådan måste teglet brännas vid högre temperatur och godset blev då gult eller gulaktigt. Med höjd värme ökade också risken för en misslyckad bränning. Om temperaturen blev alltför hög kunde teglet sintra, det vill säga smälta samman och kollapsa i ugnen. Den kalkhaltiga lera som var vanlig på Uppsalaslätten och i Skåne användes ofta för gult murtegel.

Lertaget

Lera förbrukades i väldiga mängder. Ett fullvuxet taktegelbruk krävde bortåt 8 000 kubikmeter om året. Heby Tegolverk med sina fyra bruk förbrukade ofta 30 000 kubikmeter! Vi börjar vår vandring nere i en lergrop som från början varit åker.

Överst hade det funnits ett lager med några decimeter mylla som sparats undan så att odlingsmarken skulle kunna återställas när den dugliga leran tagit slut. Ner till två meters djup brukade leran i Heby duga

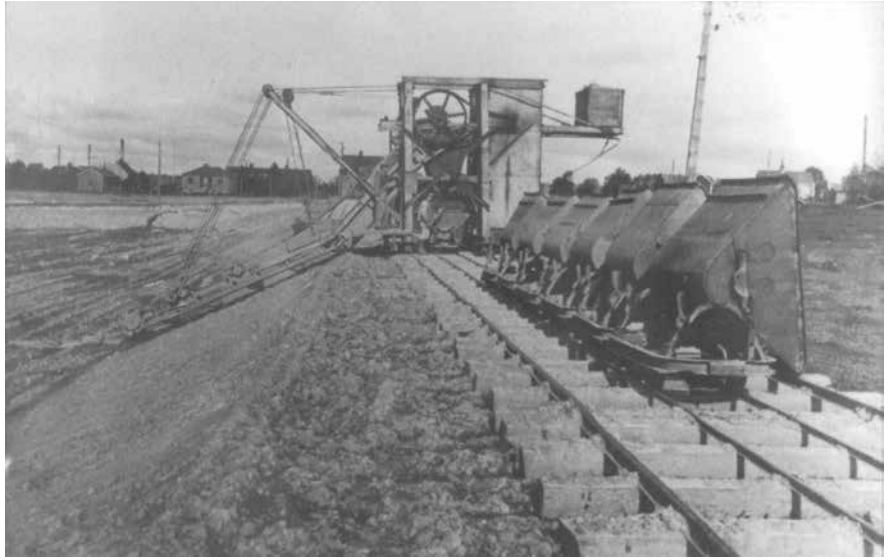

Övre bilden: Lill-Erik Eriksson
med paternoster vid Heby
Tegelverks lertäkt.
Bilden nästa sida:
paternosterverk hos Lundqvist
& Huddén i Vittinge.

Till vänster ett annat
paternosterverk från Heby
Tegelverk.

för taktegel. För murtegel, som inte var lika kinkigt, kunde man gräva djupare. Problemet med leran i gropen var att den låg varvad i skikt med växlande beskaffenhet. Så kunde det inte vara när leran kom till tegelpressarna. Då måste materialet vara enhetligt. Ojämnheter i leran gav inte bara problem vid pressningen utan även vid själva bränningen. Växlade råteglens beskaffenhet blev det för mycket skrottegel som fick kasseras.

Hur nu än leran var så gick det mesta att åtgärda med rätt behandling. Men bäst var det om leran var bra sammansatt redan när den kom från lertaget. Erfarna och noggranna grävare var alltid en stor tillgång för tegelbruken. De såg till att leran som hämtades upp blev likartad i alla transportvagnar som togs hem. Så länge man grävde för hand med spade gick det bra. Med maskiner blev det svårare.

När man handgrävde tog man tunna skivor med spaden för att redan vid grävningen upptäcka och ta bort eventuella stenar. Varje vagn försågs med lite yttlig lera, lite mellanlera och resten från de djupare lagren. Ibland lät man den grävda leran ligga kvar utanför tegelbruket över vintern för att frysa sönder. På så sätt blev den lättare att efterbehandla till våren. Om frost satte in innan grävningen var klar handgrävde man i smala gångar så det gick att täcka över med halm och granris på kvällen. Användes paternosterverk blev de öppna grävytorna större och svåra att skydda. Då kunde det krävas dynamit för att spränga sig ner genom tjälen efter några dagars paus i grävningen.

Dräneringen av gropen kunde vara ett problem eftersom det inte fick bli för blött. Leran som togs upp transporterades på räls till bruket. I stigningen från gropen var det alltid halt och det fanns risk för olyckor särskilt om man använde hästar.

När spadarna med åren slogs ut av grävmaskiner fick man en märkbar kvalitetsförsämring av materialet. Paternosterverken som kom först gav visserligen en ganska jämn blandning. Skoporna satt här på rad monterade på ett löpande band som samtidigt grävde lera från alla nivåer på gropens sluttande sida. Men senare gick man över till vanliga lin-grävmaskiner eller schaktgrävare. Även om maskinskötaren gjorde sitt bästa blev resultatet sämre än med paternosterverk och väsentligt sämre än med handgrävning. Nu steg kraven på efterföljande produktionsled. Det man vunnit på gungorna förlorade man på karusellen.

När all brukbar lera till slut hämtats upp ur lertaget som kanske

Lersump i Västerbo tegelbruk fodrad med järnplåt. Med en dragskopa vinschades leran in till beredningen.

blivit upp emot tre meter djupt dränerades det varpå matjordslagret lades tillbaka på täktens botten. Sedan kunde marken åter bli till åker. I trakten runt tegelbruken är det gott om återuppodlade skålformade lertäkter men det finns också en del förstörd eller dåligt återställd mark.

Sumpen

Från lertaget gick leran till kontroll och behandling. I äldre tider fraktades den med häst och vagn men snart blev det smalspårig industrijärnväg. Här fanns en uppsjö av loktyper, både inköpta och hemmagjorda. I Heby handlade det mest om motorlok som drog ett set på uppemot tio decauvillevagnar med lera. Lastbehållaren i decauvillevagnen hade v-profil och tippades i sidled.

Framme vid tegelbruket tömdes leran i sumpen om sådan fanns. Lersumpen var ett buffertlager av växlande storlek. I Vittinge Tegelbruk var den riktigt imponerande och räckte för ett kvartals produktion. Mer normalt var annars att leran låg i sumpen i cirka tre veckor. Var det vinter och sumpen frös kunde den tinas med varmluft från ångpannan. Enstaka frusna lerklumpar maldes i krossen. Fanns det ingen egentlig sump så hämtades leran från lertaget i takt med åtgången, behandlades sedan omgående och gick nästan direkt till tillverkningen.

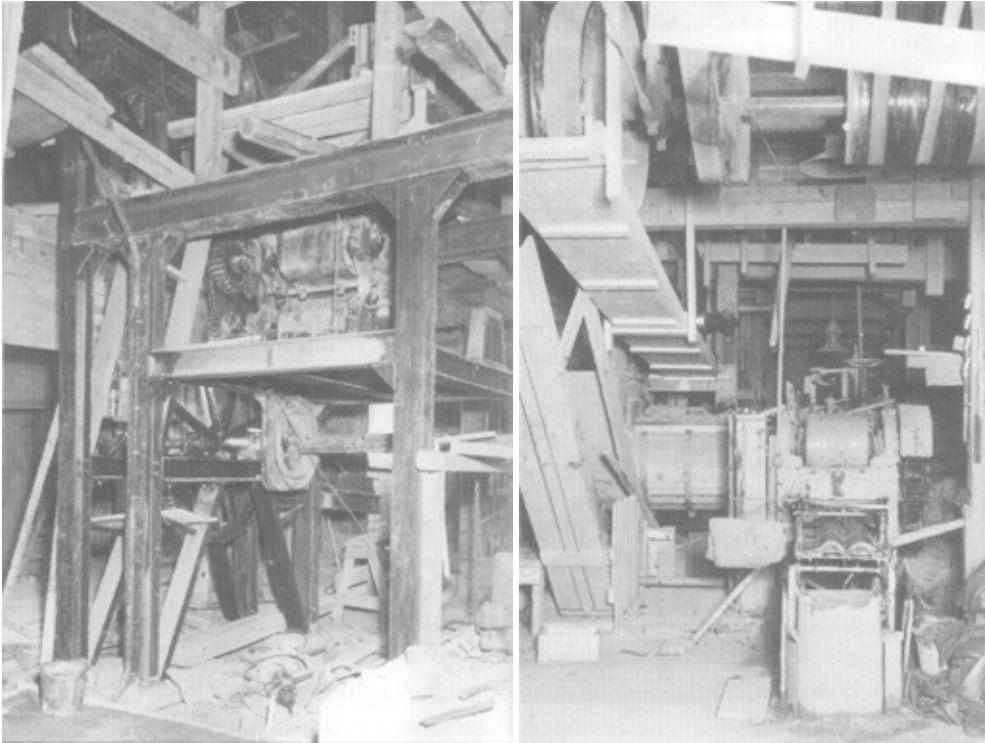
Vare sig man hade en stor lersump för långlagring eller en mindre kortare mellanlagring gick beredningen till på så sätt att leran hämtades från sumpen med en dragskopa som spelades hem med en wire och gick

Ett evigt baxande av tunga vagnar med omväxlande lera, sågspån, ved och tegel.

därifrån till en förältare, även kallad kran eller kvarn, med liggande axel och roterande knivar som slog sönder leran samtidigt som knivarna matade fram den till den egentliga beredningen. En sådan sump kallades matarsump. I förältaren som alltså fungerade likt en köttkvarn rensades leran från grov sten, hästskor och annat ovidkommande samtidigt som vatten eller torrmjöl sattes till och det hela bearbetades till rätt konsistens. Större stenar sorterades bort via stenrännan, för grannare sten fanns en finkross. Sedan följde olika valsverk. Det var många namn på apparaterna: tuggar, kulkvarnar, stenvaskiljare, knosterverk, kollergångar och så vidare. Utrustningen kunde växla från bruk till bruk och från tid till tid. I riktigt gamla tegelbruk användes i stället för matarsump med liggande lerkran en stående kran av enkel typ som enbart blandade utan att transportera.

Om leran dög eller ej bedömdes av dem som arbetade vid kranen/förältaren där man alltid spanade efter stenar. Upptäcktes sådana plockade man upp dem för hand eller med saxar och spadar. Här uppstod många tillbud när man försökte komma åt föremål mellan lerkranens roterande knivar. Det hände att både redskap och armar följde med. Det verkar som man i sin iver hellre drogs in i kvarnen än att släppa taget om verktyget när det råkat fastna! Småsten som inte upptäcktes eller sållades bort i stenrännan krossades tillsammans med eventuella lerklumpar mellan valsverkets koniska valsar. Någon gång hände det att en extra stor sten ändå fanns kvar när leran gick in i valsen. Då kunde det bli maskinhaveri.

Gott om stora och bullrande maskiner på tegelbruket. Till vänster ett valsverk, till höger en valspress.

Leran homogeniserades gradvis när den passerade förältare, valsar, bråkar och strängpressar. För att förbättra konsistensen blandade man vid behov i sand, vatten och torkad mald lera (torrmjöl) eller finkross från skrottegel (chamotte). Även sågspån kunde blandas in om det gällde murtegel. Sedan fick leran vila och stabiliseras i en mellanlagring. Den skulle ”maka” och ”jäsa”. När den ansågs klar gick den på band till en fördelningspress och vidare till pressmaskinerna där man gjorde råteglet.

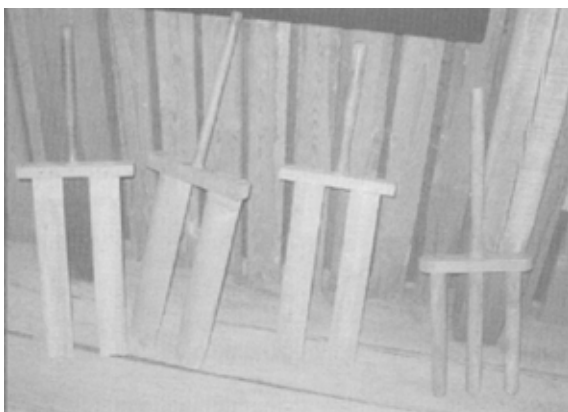
Arbetet i beredningen och sumpen sågs med rätta för tungt och geggigt och krävde samtidigt erfarenhet och gott öga. Arbetarna i lertaget och beredningen har ibland beskrivits som ”konstnärer” med tanke på hur de behandlade och utvecklade sitt råmaterial.

Som drivkraft användes på 1800-talet vandringer som drevs med oxe eller häst. Senare blev det direktverkande vattenhjul eller turbin, därefter ångmaskin. På 1920-talet kom elektriciteten, men ångmaskinerna fanns ändå länge kvar som reservkraft på tegelbruken. Trots maskinerna fick det mesta arbetet ändå göras med muskler. Transportvagnar med ved och annat baxades till exempel för hand inne på bruken.

Erik Domberg med fransättarspade vid tegelpressen på Starfors tegelbruk.

De gaffelformade spadarna som användes för att från skårbordet lyfta nypressade pannor och rör fanns i växlande modeller.

Råteget pressas

Takteget tillverkades i etapper. Först gjorde man råtegel av leran. Det betydde färdigformade men ännu otorkade takpannor eller tegelrör. Därefter torkades råteget under 2-3 veckor så det blev fritt från vatten. I torken skulle vattenhalten för vanlig tegelsten vara nere i 25 procent av den ursprungliga. Det betydde att ett kilo vätska försvunnit. Först därefter gick råteget som nu benämndes torrtegel till bränning.

Råtegel tillverkades i två typer av pressmaskiner. Antingen *formpressades* teglet i en mönsterform eller också *strängpressades* det på så sätt att leran pressades fram ur ett munstycke som gav rätt profil. Däremot har tegel aldrig i modern tid slagits för hand i större mängder, i synnerhet inte taktegel.

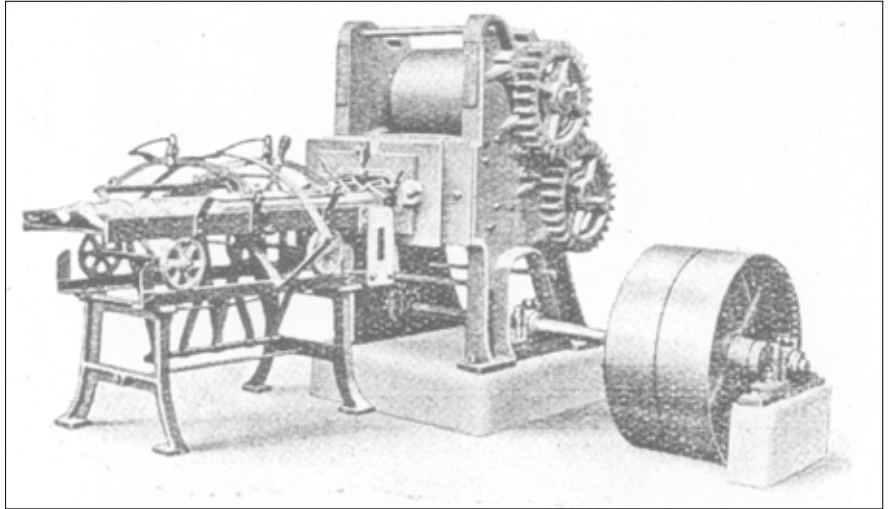
Nockpannor och falstegel pressades i en gjutjärnsform i en gipsinlägg.

Vid *formpressning* delas leran upp i flata ämnen av lagom storlek, så kallade lunsar, som sedan pressas till rätt form ungefär som när man i sandlådan gör sandkakor. Efter att kanterna renskurits har man fått ett tegel med stor måttnoggrannhet. För formpressning används kompakt och ganska torr lera vilket ger ringa krympning och tillåter tegel med komplicerade mönster. Nackdelen är att tillverkningen blir tidsödande och därmed dyr. Formpressning har mest förekommit vid tillverkning av nockpannor och falstaktegel. I formpressen av gjutjärn finns en insats av gips. Sten i leran betyder att gipsformen lätt spricker. Gipsformarna gjorde man själv på tegelbruket.

Vid *strängpressning* pressas leran genom ett munstycke likt en sprits. Munstyckets form bestämmer om det ska bli enkupigt eller tvåkupigt. Tegellämnat som pressas ut ur munstycket skärs på avskärningsbordet (skärbordet) till rätt längd, hörnen klipps med hjälp av en gigg (ram) med fast inställda järntrådar. Klackarna skärs samtidigt fram och pannan förses med eventuella hål för spik och klammer. Strängpressning ställer högre krav på leran jämfört med presstegel.

Avskärningsborden vid strängtegelpressning var till en början manuella vilket betydde att en person med ett par handgrepp skar av råteget till rätt format. Senare kom halv- och helautomatiska skärbord där maskinen till slut klarade sig helt själv. På de större bruken märktes teglet på undersidan med tegelbrukets namn, datum och typ. Vid strängtegel gjordes märkningen för hand med en trissa som rullades över pannan.

Skärbord tillverkat på Heby Gjuteri. Samma modell finns på Heby tegelbruksmuseum. (Annons från åren efter första världskriget.)

Både vid formtegelpressning och strängtegelpressning fanns det olika lösningar på hur leran matades fram från bandet till pressen. Vanligast var att den matades mellan rullvalsar (valspressades). Lerämnet kom då som en flat sträng till de olika skärborden.

En annan metod var skruvpressen där leran roterades fram till munstycket genom en horisontal cylinder med skruvformade blad. Skruvpressen, eller snäckpressen som den ibland kallades, blev populär när elen dök upp eftersom valspressar gav mycket lerspill och krävde täta renoveringar av förslitna valsar. Men det visade sig ändå snart att skru-

Annons från 1912 för mekanisk bortsättning. Liknande vagn typ används ännu på Båltarbo tegelbruk.

Från Heby Tegelverk ur disponent Sven Sköldbergs fotoalbum . På övre bilden "Ettans tegelpress" i trång och fuktig arbetsmiljö. En naken glödlampa är enda belysning. Undre bilden visar "Tvåans tegelpress" i en något större lokal upplyst med lysrör.

vpresarna gav för dålig konsistens på leran. Det färdigbrända teglet såg visserligen fint ut men bröt man itu pannan såg man att leran ofta var skiktad i tunna flarn. Få tegelbruk hade råd att byta tillbaka till valspress när investeringen med skruvpress väl var gjord.

Torken

När leran fått rätt form i antingen formtegelpressen eller strängtegelpressen lades det mjukblöta råteget över på en bortsättningsvagn med hyllor. Detta arbetsmoment utfördes av frångtagaren med en tegelspade som var formad som en gaffel. Frångtagning krävde snabbhet och styrka och räknades som svårt. Det var alltid blött och slabbigt eftersom tegelspaden ständigt doppades i vatten för att leran inte skulle klibba fast. Samma gällde skärbordet som också begöts med vatten. Särskilt enku-pigt tegel var besvärligt att hantera eftersom det gärna gled av gaffeln om man var ovan. Råteget vägde cirka fyra kilo. Ett dagspensum för frångtagare kunde sluta på närmare sjutusen pannor vilket gav 28 ton råtegel.

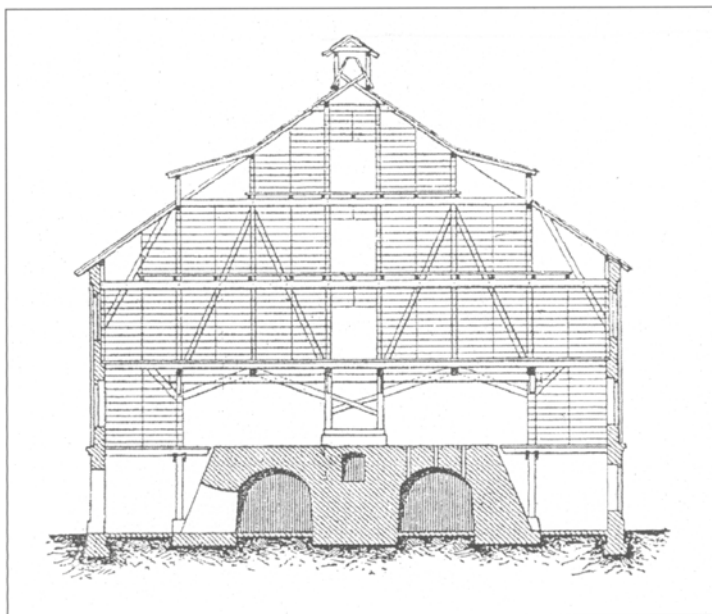
Sandpojke eller spånpojke kallades i äldre tider en barnarbetare som skulle se till att transporthyllan hölls ren så inte teglet klubbade fast. Med en raka skrapade sandpojken av den kladdiga hyllan och strödde sedan över ett tunt lager sand eller sågspån innan frångtagaren lade dit det färdiga råteget. Sandpojkenes uppgift övertogs med tiden av "kärrskraparen".

Förutom att skrapa ren transportställningen (bortsättningsvagnen) skulle kärrskraparen flytta den till elevatorn där råteget hissades upp till någon av torkbottnarna. Vagnen var en hög och smal anordning som ibland balanserade på ett enda hjul och därför krävde kraftiga armar

Ett tydligt bildspråk! Se så nöjd mannen verkar när han slickat av tråden. Att munstycken och skärtrådar beckade ihop på skärborden var ett ständigt bekymmer.

AUTOMATISK
TRÅDRENSNING
Kombinerade
tak- & rörtegelbord
med *patenterad* automatisk
trådremsning kan erhållas till bil-
ligaste pris från
Aug. Bleekert,
Riks 7 a. Östanfors Tegelbruk.
Fors station.

Torkbyggnader placerade över en ringugn. Ovanpå ugnarna arbetar brännarna och vedskjutarna. Sedan följer ett antal torkbottnar som var och en har en korridor i mitten från vilken det går smala tvärförbindelser in mellan torkhyllorna.

och god jämvikt av den som hanterade den. Uppe på torkbotten tog bortsättaren hand om teglet och förde det till en torkhylla där pannorna för hand flyttades från bortsättningsvagnen till torkhyllan.

På de flesta större tegelbruk gick man efterhand över till mekanisk bortsättning vilket krävde mindre folk. Från skärbordet lades då råteget direkt på en bortsättningsvagn som gick på räls (se bild sid 45) varefter teglet utan större mellanarbete mekaniskt förpassades till rätt torkhylla.

Det har sagts att kvinnor och barn såg till att råteget då och då vändes. Särskilt falstaktegel behövde vändas efter ett par veckor för att torka jämnt. Med strängtaktegel var det mindre vanligt.

När det handlade om tegelrör skulle de proppas. Det betydde att man stack en rund trästav i röret för att se till att det fick rätt form och raka ändar. Proppningen utfördes lite olika beroende på vilken rördimension det handlade om. Proppning från rörets ena öppning kunde utföras av kärrskraparen direkt efter fråntagningen medan nästa proppning där trästaven fördes in genom rörets andra öppning skedde uppe på ugnsbotten.

Uppe på torken torkades råteget i spillvärmens som strömmade upp från nedsläckta ugnar. Detta kallades "naturlig torkning" till skillnad mot "konstgjord torkning" som skedde i slutna kammare eller torkkanaler där värmeblåsar och andra anordningar påskyndade förloppet (se sid 50). Men mestadels handlade det som sagt om naturlig torkning.

Torken ovanpå tegelugnarna i de traditionella tegelbruken var i flera

Typiska torkbottnar fotograferade 2005. Den övre från Båltarbo tegelbruk utanför Hedemora, den undre från Västerbo i Möklinta.

våningar med otaliga fack och hyllor för råteget. Ytterväggarna bestod mest av ventilationsluckor. Somliga stod öppna, andra stängda. Takteget låg på underlag av glesa brädor (lattor), rörteget på hyllor med plant underlag. Tvåtumsrör torkades liggande, övriga storlekar stående så att de inte skulle bli ovala.

Torkningen brukade ta några veckor. Om teglet var dåligt torkat deformerades det vid bränningen eller fick sprickor. Vid murtegel var det särskilt viktigt att torkningen blev omsorgsfull annars kunde det vid bränningen få ett ”ägg” i mitten som gjorde det svårt att hugga till vinkelräta mindre bitar.

I Vittinge tegelbruk har man nu för tiden *torkkammare* som utnyttjar tunnelugnens överskottsvärme med hjälp ett tekniskt (forcerat) fläktsystem mellan ugnen och torkkammarna. Därmed behöver inte längre torkutrymmet ligga ovanpå ugnen. Även Sillbo tegelbruk använde på sin tid torkkammare med automatiskt system för in- och utfrakt till torkkammarna som dock fungerade dåligt. Också Lundqvist & Huddéns ena bruk, murtegelbruket, hade torkkammare.

I den traditionella Svedalakonstruktionen fick överskottsvärme från ugnarna tämligen okontrollerat strömma upp genom torkvåningarna som låg över ugnarna. Vid så kallade torkkammare var torkutrymmet i stället placerat i markplanet bredvid ugnarna. Värmen från ugnen leddes till torkkammarna genom ett system av rörledningar. Det var en teknisk lösning som gjorde att torkvärmens kunde finregleras. I torkkammare fick man förkortad torktid och förenklade transporter eftersom allt låg i samma våningsplan eller åtminstone utan större höjdskillnader. Nackdelen var att tegelbruket blev en låg och utbredd anläggning vilket krävde större tomtyta jämfört med om man byggde på höjden.

Friliggande torklador utan särskild uppvärmning förekom under äldre tider då teglet handslogs. De användes bara under den frostfria och solrika delen av året. I torkladan skyddades råtegel från regn och direkt solsken. Våggarna var i gles panel med gott om dörrar och luckor för åtkomlighet och luftväxling. I Bältarbo tegelbruk utanför Hedemora används fortfarande enbart torklador där uppvärmningen helt bestäms av utomhustemperaturen.

Fram till 1900 förekom även obränt soltorkat tegel i Sverige. Teglet kallades råsten (ej att förväxla med råtegel) och användes för fukt fria delar i innermurar. Torkningen var i det fallet långt grundligare än när teglet skulle brännas. I sydliga länder med mycket sol och ont om bränsle händer det fortfarande att man nöjer sig med enbart soltorkat tegel, ibland kallat ”adobe”.

Så gick det till ...med bränning och ugnar

När råteglet var färdigtorkat skulle det brännas. Mursten (tegelsten) var enklare att bränna än taktegel som ställde krav på att temperaturen hölls exakt och att värmen noga styrdes allt efter bränningens förlopp. Om flamman råkade komma i kontakt med murtegel så var ingen större skada skedd, men taktegel måste noga skyddas från direkt eld. Annars blev det ojämnt i färgen. Därför använde man olika ugnstyper för mursten och taktegel.

Bränningen skedde oavsett om det var ringugn eller flamugn i två etapper. Samma gäller också i princip vid tunnelugn. Värmen reglerades med drag- och smokkanalar samt genom att låta på klockornas lock uppe på ugnsbotten. Man inledde med en långsam uppvärmning då råteglet i ugnen ”smokades” med eftervärme som man ledde in i ugnen från tidigare bränningar i andra ugnar. Därigenom höjdes temperaturen försiktigt upp till 300 grader vilket var den nivå då ”garbränningen” (färdigbränningen) kunde vidta. Samtidigt som temperaturen höjdes försvann kvarbliven fukt ur råteglet. Smokning kunde också i något fall ske genom direkt men försiktig eldning.

Bränningstekniken hade olika moment som vart och ett var avgörande för hur allt skulle lyckas. Teglet skulle staplas på olika sätt i ugnen beroende på ugnstyp och typ av produkt. Det skulle vara väl torkat och

Olaus Olsson var en av de stora leverantörerna av kol till tegelbruk i Mellansverige. I Heby hade firman inga kunder för här handlade det om ved.

K O L
för tegelbruk

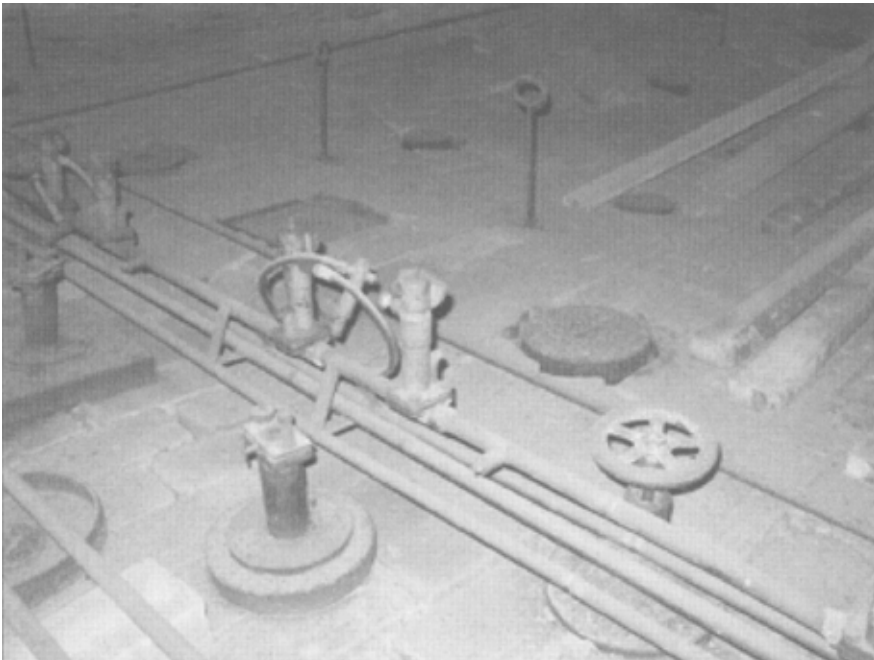

OLAUS OLSSONS
KOLIMPORT A.-B.
Telefonanrop:
"OLAUS OLSSONS"

Ugnarna eldades normalt uppifrån. I Båltarbo (Hedemora) är ringugnen för murtegl ännu i bruk med tre rader klockor i ugnstaket.

Undre bilden en detalj från Västerbo med klockor, spjäll och rörledningar för oljeeldning.

uppvärmningen skulle som redan sagts ske gradvis. Vid slutbränningen var det viktigt att temperaturens förlopp kontrollerades på alla nivåer i godset och över ugnens hela yta. Framförallt fick inte taktegel komma i direkt kontakt med elden. Även avsvälningen följde ett schema.

Man höll kontroll på temperaturen genom att fylla på mer eller mindre bränsle, ställa om spjällen eller lyfta på locken till klockorna så vär-

Brännaren kastade ner meterved i klockan sedan det runda locket lyfts undan. Eldade man med spån eller tunn ribb sattes en plåtratt på hålet.

me släpptes ut. För taktegel i flamugn och mursten i ringugn stannade man i Heby vid 980 grader. I Skåne gick man en bit över tusengradersstrecket. Samma i Uppsalatrakten vid kalkhaltig märegera.

När det gällde bränsle så handlade det för taktegel i hebyområdet om ved eller olja, aldrig kol eller torv. I gamla tider användes enbart gran eller tall. Senare drygade man ut med lövved och naturligtvis ribb.

Ugnarna som användes var murade med tegel och lerbruk. Det senare betydde lera som uppslammats i vatten. Vanligt murbruk klarade

inte temperaturväxlingen och rörelserna i ugnsmuren. En fördel med lerbruket var också att ugnarna blev lätta att reparera eftersom bruket var mjukt och gick att skrapa bort om man behövde mura om.

De förhärskande ugnstyperna var ringugn och flamugn. Till mur- och fasadtegel passade ringugn. Till takpannor var flamugnar bättre men de var dyra i drift och ställde krav på bränslet. Kol dög till exempel inte i hebytrakten. Man menade att det missfärgade teglet. Bruken i området som nästan alla gick in för taktegel föredrog därför flamugnar. Särskilt som det inte var brist på ved. Men det har också funnits ringugnar både i Heby, Vittinge och Sala. Längre tillbaka också fältugnar. Ett mellanting mellan fältugn och ringugn var den så kallade periodiska ugnen.

Fältugn

Det var den äldsta och enklaste typen. Kallades omväxlande fältugn och tegelmila. Som namnet antyder byggdes den ute på en åker. Det var ingen permanent anläggning med fast konstruktion utan ugnen bildades av det soltorkade råteget som staplades så att det blev ett system av kanaler för rökgaserna inne i stapeln. Ytterst placerades teglet glest och längre in i ugnen tätare. Det hela liknade en kolmila. Det uppstaplade råteget täcktes sedan med lera, jord och sten och man eldade genom hål från sidorna. Bränsleåtgången var våldsam. Efter två till tre veckor var bränningen klar och fältugnen revs.

Det förekom också att ugnen eldades utan yttre täckning. Då staplades teglet glest inuti medan det yttersta lagret lades tätt varpå det hela slammades över med lerbruk utvändigt.

Fältugnen användes bara en gång. Varje uppsättning var ett eget projekt. När bränningen var klar var också ugnen förbrukad. Det man brände i fältugnen var murtegel och även en del rörtegel som började efterfrågas i mitten av 1800-talet när täckdikningen satte fart. Taktegel brändes sällan eller aldrig i fältugnar. Senare kunde fältugnen bli mer permanent vilket något minskade bränsleåtgången. Den fick då kvadratisk form med svagt lutande sidoväggar i sten och med inbyggda hål för uppvärmningen. Ugnen fylldes uppifrån med råtegel som staplades i sedvanligt system så att det blev kanaler för rökgaserna. Taket täcktes med bräder och plåtar. Efter avslutad bränning fick sidoväggarna stå kvar så att fältugnen kunde användas flera gånger.

Periodisk ugn

På godsen runt Mälaren fanns små tegelbruk där man då och då tillverkade mursten, taktegel och rör under industriliknande former utan att för den skull ha någon riktigt löpande drift. Dessa mycket små tegelbruk sköttes av en fackkunnig tegelslagare med torpare eller arbetskarlar till hjälp. Ugnen var murad och därmed permanent. Genom att den hade fasta väggar och valvat tak blev det lättare att få en jämn temperatur än i fältugnen. Normalt bestod den periodiska ugnen av en separat ugn där fyren låg i golvplanet och värmen spreds uppåt i teglet. Ett tegelbruk med periodisk ugn finns bevarat på Julita gårdsmuseum i Södermanland. Det är troligt att tegelbruken i Gammelby, Viby, Harbo och kanske även i Hemmingsbo – alla i hebytrakten – var enkla periodiska ugnar. Det är också möjligt att denna ugnstyp var den ursprungliga även hos många större tegelbruk som sedan gick över till ringugnar och flamugnar. Ugnstypen var i vilket fall den som 1856 rekommenderades i von Rothsteins "Handledning i Allmänna Byggnadslärens praktiska del", kapitlet om "Konstgjorde stenar".

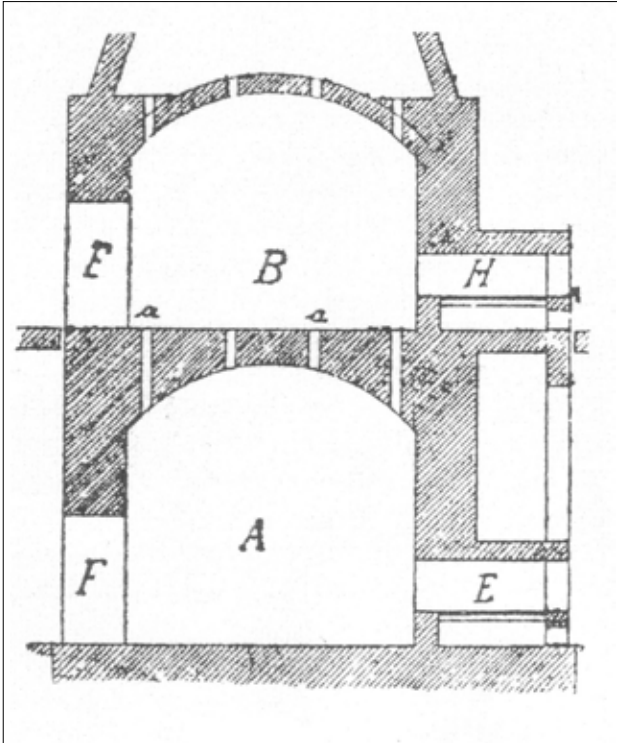
Tillverkning och torkning skedde i en tegellada där det fanns en vandringsdriven lerkran samt plats för tillverkning och torkning. Ugnshuset som låg för sig var i trä och rymde invändigt en större brännugn byggd i sten och tegel.

Ugnens tak hade tunnvalv i tegel. Eldningen skedde i marknivå genom fyror med järnluckor som var anordnade på ugnens långsidor. Åtta fyror på varje sida var vanligt. Röken ventilerades ut genom ett stort antal rökhål fördelade över takets yta. Skorsten saknades ofta. Rökgaserna sökte sig från ugnen vidare ut genom byggnadens glesa ytterväggar och takbeläggning. En vanlig invändig storlek på ugnen var ca 8×4 meter med en högsta takhöjd av cirka 3,5 meter.

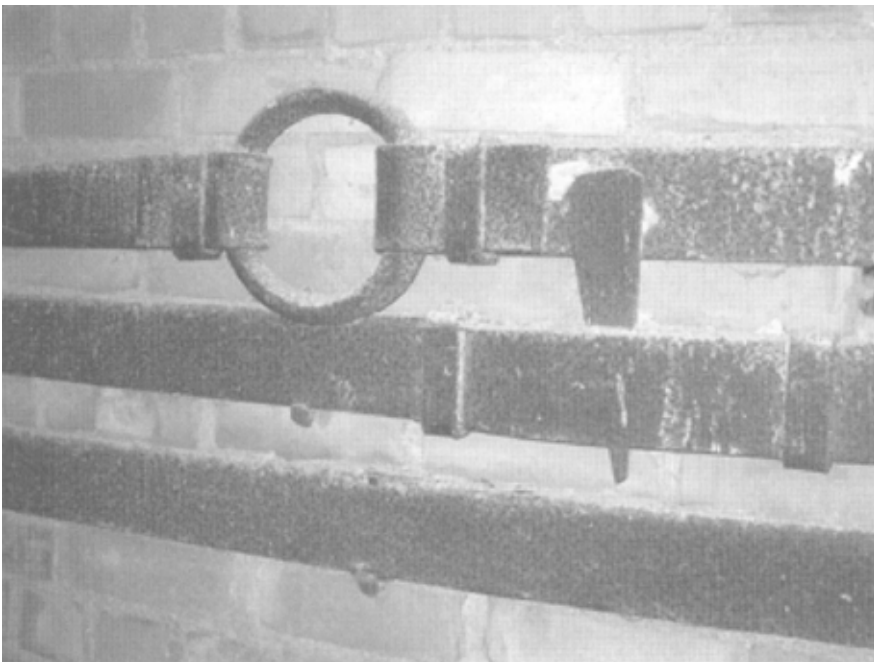
Porten på ugnens ena gavel genom vilken man satt in råteglet murades igen med dubbla tegelmurar och sand som isolerande fyllning innan eldningen på börjades. Under bränningens förlopp försökte man styra värmen genom att anpassa eldningen och stänga eller lätta på rökhålen. Något spjällsystem fanns inte. När bränningen var avslutad täcktes järnluckorna framför fyrarna med murbruk medan ugnen svalnade. Detta för att undvika oönskat drag inne i ugnen.

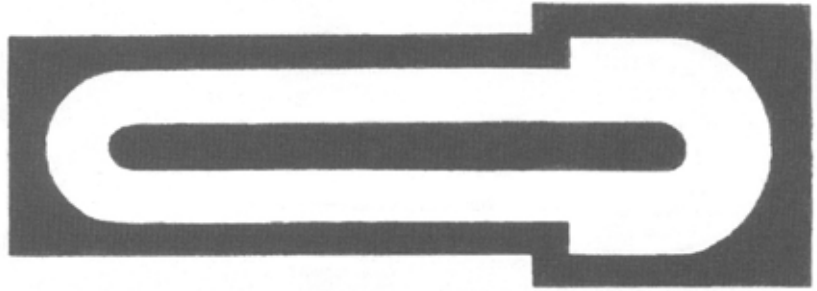
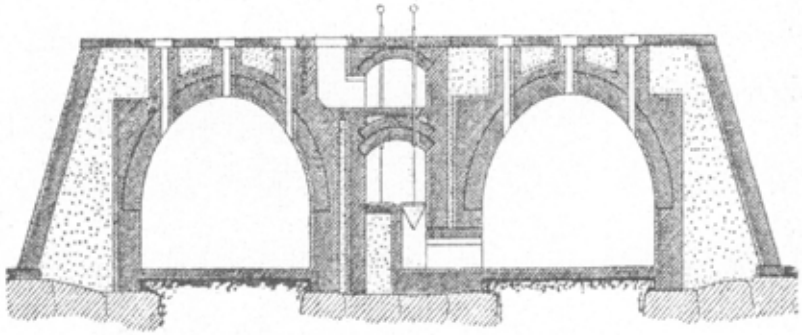
Etageugn

Enkla anläggningar där flera ugnar, vanligen två till tre placerats i våningar över varandra med ett gemensamt kanalsystem för smokning

Många ugnar, särskilt de runda och höga etageugnarna hade imponerande förstärkningar. Den undre bilden kommer från en delvis bibehållen etageugn i Bältarbo.

Ringöfen

för Tegel, Kalk, Cement, Rör,
Klinker och Chamottvaror.

Projektering, utförande
och driftsättning af full-
ständiga Tegelbruk o.
Lervarufabriker.

Brännugnar & Mufflar för Porslin,
Stengods, Majolika o. Fajansvaror.

Rökfri
förbränning

Skorstens-
byggen.

Pann-
inmur-
ningar.

Paul A. F. Schulze
Dresden A. 28/34.
Grundad 1895. C:a 250 arbetare.
Bästa referenser från in- och utlandet.
Representant för Sverige och Norge:
P. Nyman, Lidköping.

Övre bilden: tvärsnitt av ringugn enligt Svedalas modell. I "kärnan" mitt i ugnen går rökgaskanalerna till bl a skorstenen. Ugnstaket har lodräta klockor där bränslet kastas ner.

Mellersta bilden visar dåvarande Vaksala tegelbruks ringugn sedd uppifrån. Den hade på sin tid byggts ut och vidgats i ena änden för att få ökad kapacitet. Portarna (ingångarna) längs sidorna är inte markerade på bilden.

På undre bilden en 1920-talsannons för tyska ringugnar.

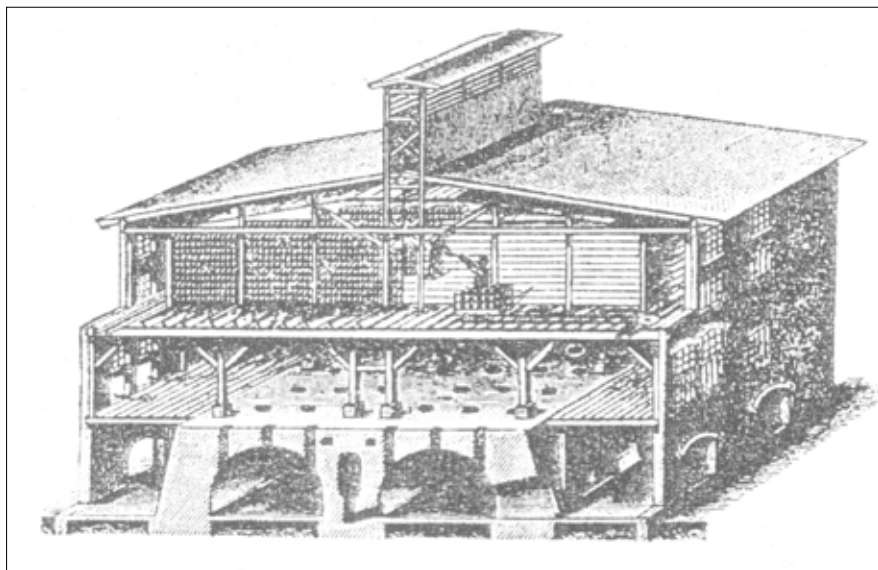
Inskjutning av tegelrör i ringugnen hos Rosenlunds i Heby. Ugnsporten är till vänster. Lysröret har man sänkt ner genom klockan i taket. Tegelrören staplas med mursten som underlag så det bildas draghål efter golvet.

och bränning. En delvis riven före detta etageugn finns i Bältarbo tegelbruk utanför Hedemora. Etageugnar fanns även hos Uppsala-Ekeby innan man där 1919 gick över till tunnelugn.

Ringugn

Uppfinningen kom till Sverige på 1870-talet. Olsson & Rosenlunds ringugn i Heby var bland de tidigare. En annan tidig ringugn byggdes för Sala Tegelbruk. Senare fick även Lundqvist & Huddén ringugnar både i Vittinge och Knivsta.

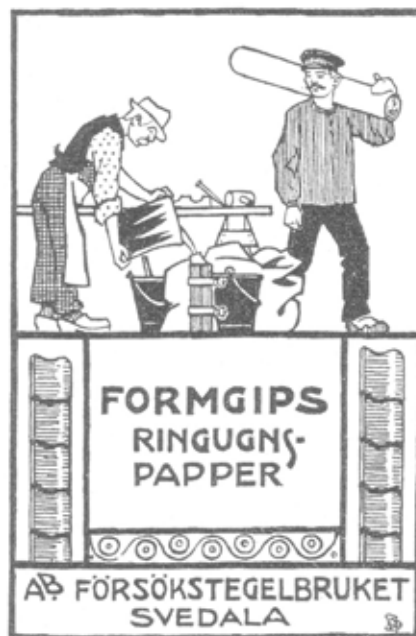
Ringugnen betraktades som ett betydande tekniskt framsteg. Den drog en tredjedel mindre bränsle än fältugnen men var dyr att bygga

Äldre tysk sprängteckning av ringugn och en ovanpåliggande torkvåning.

vilket gjorde många tveksamma att investera. Ugnstypen användes i likhet med fältugnar mest för murtegel men de dög även nödhjälpligt för taktegel. I sin vanliga form var anläggningen långsmal med två parallella tunnlar som i ändarna löptesamman så de bildade en sammanhållen slinga. Ytterväggarna i ringugnen var upp till två meter tjocka med ofta sex ingångsportar på varje långsida. Taket hade hål (klockor) som satt i rader och genom vilka ved kastades ner och bränningsförloppet kunde följas. Innanför den ringformade tunnelkransen fanns en så kallad kärna med två huvudkanaler. Genom den ena gick rökgaserna bort. Den andra användes för förvärmning (smokning) av brännkammare.

De avlånga ringugnarna kunde ha en yttre längd av 50–100 meter med bredden 10–17 meter och en inre höjd av 3–4,5 meter. Den enda

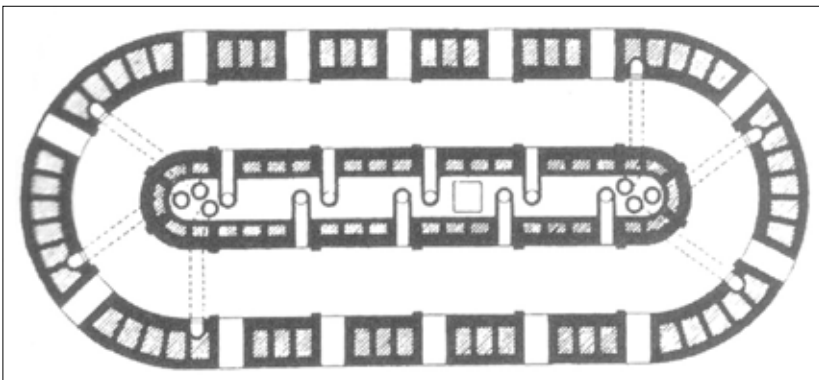

Flamugn som sätts med taktegel.

återstående ringugn som ännu är i drift i landet finns i Bältarbo utanför Hedemora. Den är cirka 40 meter lång och 12 meter bred med en inre takhöjd om cirka 2,5 meter och en tunnelbredd på cirka 2,25 meter. I Bältarbo används ringugnen för murtegel, ibland i speciella format.

Ringugnens inre hade alltså en planlösning som löpte som en oval eller någon gång cirkelformad tunnel utan fasta tvärväggar. Den var ändå uppdelad i kammare (sektioner) som åtskildes av pappersväggar som man satte upp när ugnen fyllts med tegel. Varje kammare, det kun-

Skiss på ringugn, 14 kammare med en port till varje.

de handla om ett dussin, hade en port i yttermuren genom vilken teglet sattes in och togs ut.

I kammaren staplades råteget glest i ett system så att eld och hetta skulle kunna spridas ordentligt. Till saken hör att bränningsförloppet alltid skedde motsols i ringugnen.

Från varje klocköppning i ugnstaket hängdes ett snöre med lod. Runt detta staplades teglet så att det blev en tubformad passage under klockan ner till ugnsgolvet. Det var här som bränslet sedan skyfflades ner. När kammaren var fylld med råtegel togs så loden bort, man placerade en mellanvägg av skottpapper tätt mot råteget och sedan sattes nästa kammare och så vidare. Varje kammare kom på så sätt att avgränsas med skottpapper. Skottpapperet var inte fäst med spik eller klammer utan hölls på plats av suget i ventilationen.

Avsikten med att sätta upp skottpapper som tillfälliga skiljeväggar var att kammaren skulle avstängas från kalluft och därpå kunna förvärmas (smokas) med värme från andra delar av ringugnen. Inte förrän detta var avklarat påbörjades garbränningen (färdigbränningen).

När råteget var på plats och mellanväggar av papper uppsatta så murades insättningsporten igen med dubbla murar. Först staplades en mur av tegel som putsades med bruk på utsidan för att bli tät. Därpå staplades ytterligare en mur framför den första som även den putsades utvändigt. Utrymmet mellan murarna fylldes med sand eller tegelkross som släpptes ner genom hål i taket över porten. Det förekom också enkla lerputsade tegelmurar med en plåtskiva ytterst och ytterligare lerputs runt skivans kanter.

Tändningen av ringugnen som egentligen bara behövde göras en gång om året skedde genom en provisorisk tvärvägg med eldningsöppningar som murats upp inne i en kammare. När eldningen pågått en tid och tegelmassan blivit rödvarm påbörjas den egentliga eldningen som sköttes från ugnens tak (ugnsbotten) där ribbved och spån kastades ner genom klockorna. Om man skyfflade sågspån sattes en lös plåtratt på klockan vars öppning kunde ha en diameter på 16–17 cm, lagom för att en människa inte skulle kunna falla ner.

Inne i ugnen hamnade sågspånet på botten bland det glest travade teglet. Genom att välja vilka klockor man skulle elda genom och med spjällen reglera ventilationen såg man till att hettan styrdes och sakta förflyttades motsols från kammare till kammare. I takt med att eldsonen förflyttades så brann också kammarväggarna av skottpapper upp vilket var i sin ordning eftersom de bara behövdes under smokningen.

I ringugnen steg värmen uppåt från eldhärden och ventilerades ut

vid ugnens tak. Teglet fick hela tiden direkt kontakt med elden. Därför måste man vara försiktig när bränsle kastades ner eftersom flammor kunde slå upp ur klockan. I den så kallade flamugnen fungerade det tvärt om. Där eldade man i ett utrymme avskilt från teglet och värmen nådde sedan teglet uppifrån och sögs vidare neråt genom godset.

Under bränningen i ringugnen såg man till att elden och värmen flyttades likt visaren på en baklängesklocka. Från den ena ugnen gick hettan över till nästa. Ett produktionsvarv i anläggningen kunde ta omkring 24 dagar. När en ugn uppnått rätt temperatur hade mellanväggens skottpapper förkolnat. Hettan gick nu över till ugnen bredvid som redan blivit smokad av hettan från den första. Koncentrationen av hetta flyttades på så sätt från ugn till ugn i en obruten kretsgång.

Hur mätte man temperaturen? Om man inte nöjde sig med att förlita sig på sitt eget omdöme använde man mekaniska hjälpmedel – segerkäglor, pyrometrar, ardometrar och allt vad de kallades.

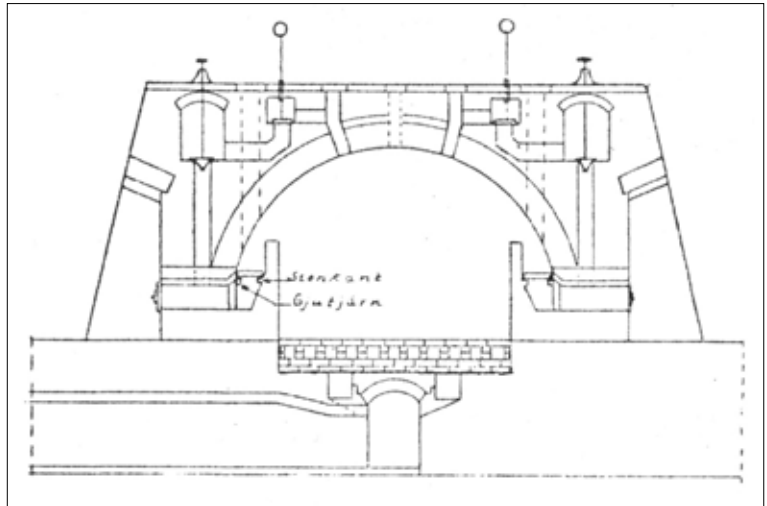
Segerkäglor var keramiska toppar som fanns i olika storlekar (till exempel nr 0,22/ 0,15 / 0,10 och 0,09) och som trycktes fast i lös lera nere i ugnen så att de syntes från inspektionshålen (kikhålen). Genom att studera när, och i vilken takt de olika käglorna vek sig fick brännaren god uppfattning om hur temperaturens utvecklade sig: 22:an brukade till exempel mjukna vid 600 grader, 0,15 vid 800 grader. När 0,10 böjt sig så att toppen nuddade den lerfot som segerkägglan stod på var det 900 grader i ugnen, när 0,09 krokböjts var det 920 grader.

Men i praktiken förlitade man sig kanske mer på sina egna sinnen, till exempel hur man upplevde att teglet blivit färgförändrat när man tittade på godset i olika kikhål och jämförde olika djup i ugnen.

Vanligast var att man vid eldningens början noga mätte höjden på det travade teglet och sedan såg efter hur många centimeter det sjönk samman. Man sänkte också ner tegelskärvor i järntråd till ugnsbotten genom kikhålet. På skärvorna noterades vilket kikhål det handlade om och tidpunkten för provet. För att kontrollera om fukten drivits ut vid smokningen kunde man sänka ner järnstänger och se om det blev kondens på dem. Man bedömde också hur varma järntrådarna med tegelproven kändes. Vid smokning fick man inte bränna sig på dem. Vilken metod man nu än gick in för så tycks det hos äldre brännare alltid funnits viss misstro mot teknisk apparatur.

Metoderna att styra bränningsförloppet med bränsle och spjäll var ibland ytterst komplicerade. Man gläntade på vissa luckor och lättade på vissa spjäll i ett fastställt mönster. Erfarenheterna var personliga och knepen man använde var talrika.

Veden i flamugnen fylls på genom klockor i ugnstaket. Framför eldstaden finns eldstadsbryggor ("skärmar") som tvingar upp värmen som sedan suges ner genom ugnen och ut i golvet röckanaler. Till vänster på bilden en kanal för smokning av nästa flamugn. I ugnstaket finns även klockor för inspektion.

Där det just brann kallades eldzonen eller fyrzonen. Temperaturen i zonen brukade ligga på mellan 850 och 980 grader och var anpassad till om man brände murtegel eller taktegel. Eldzonen var ungefär 10 meter lång och flyttade sig varje dygn med omkring 10 meter vilket ungefär motsvarade en kammare. Där eldzonen passerat påbörjades avsvalnningen. I kammaren på motsatt sida av ringugnen i förhållande till där eldzonen just befann sig pågick urplockning och påfyllning.

Rester av en eldstadsbrygga i Västerbo tegelbruk.

Ur reklambroschyr
för Heby Tegelverk
Sköldberg & Co.

Ringugnens var på så sätt kontinuerligt i drift utan att släckas. Att den inte tändes och släcktes sparade bränsle. Visserligen kunde teglet bli ojämnt i färgen men för murtegel spelade det liten roll. Svagheter med ringugnarna var att man inte hade fullständig kontroll på färgresultat. Därför var ringugnarna mindre bra för taktegel, men för murtegel blev den aldrig föråldrad.

Mest eldade man med sågspån men nästan allt som brann dög. På andra håll i landet förekom att man använde torv. När 1970-talet närmade sig började man med oljeeldning genom ett system av insprut-

Spara tid och bränsle!

Minska utskottet och skona ugnsmaterialet genom att använda

Siemens

tegelugnspyrometrar

för alla temperaturer
och ugnstyper.

Begagna Eder av den rika
erfarenhet som står oss
till buds.

Elektr. A-B.
Siemens-Schuckert
Svagströmsavd. Stockholm.

Pyrometer av
1927 års modell.

ningsmunstycken som arbetade efter ett periodiskt schema. Hebygrabben Boström konstruerade det oljebrännarsystem som användes på Olsson & Rosenlund.

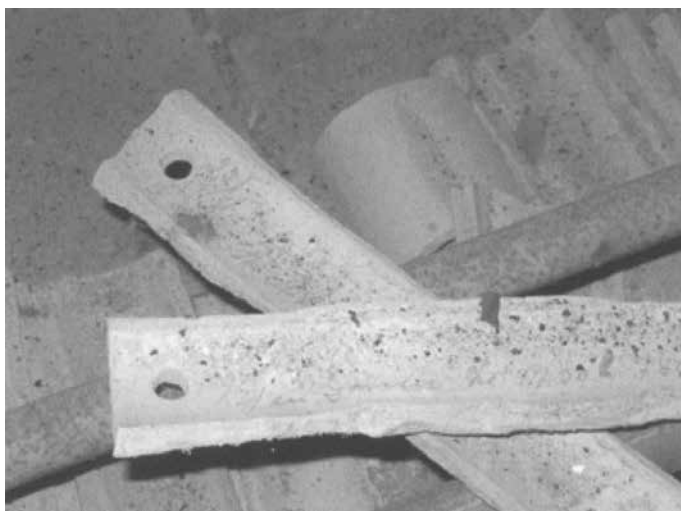
Flamugn

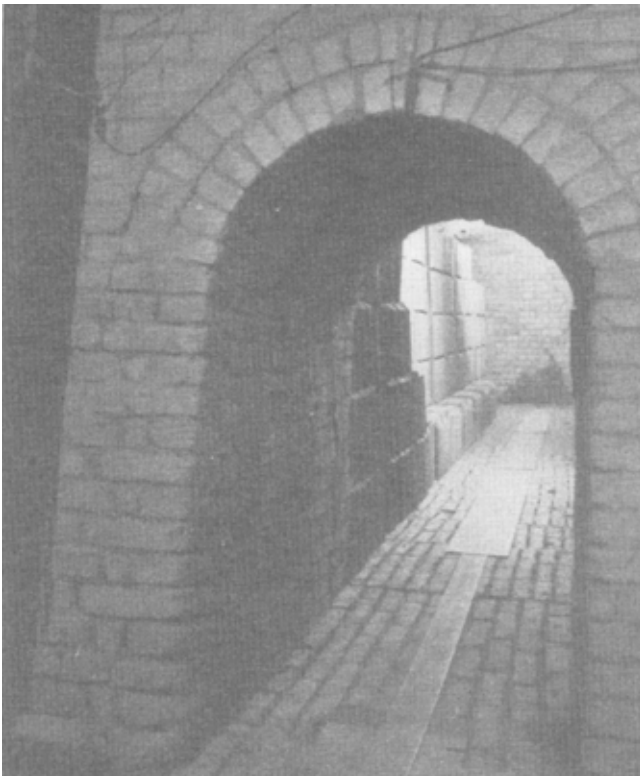
Flamugnen blev den gängse lösningen för taktegel. Ugnstypen var speciell och förekom aldrig på murstensbruk.

Varje flamugn var här en separat anläggning med valvat utrymme. Men samtidigt var de enskilda flamugnarna två och två förenade med ett system av spjäll och rökkanaler (tvillingugnar) så att när en ugn släckts ner eftervärmen kunde användas till att förvärma den andra. Flamugnen eldades med trä, ribbved och annat sågspill, på senare år även med olja. Bränsleåtgången var långt mer än dubbel mot i ringugnen men resultatet blev bättre. Med 2 kubikmeter ved brände man tusen taktegel. En normalstor ugnskammare rymde 15–20 000 st taktegel. Att ugnen slukade ved spelade liten roll i Heby som hade sågverk och mäktiga skogar in på knutarna.

I flamugnarna eldade man i utrymmen som var avskilda från råteget. Detta löstes på så sätt att det framför ugnens båda sidoväggar fanns en extra murad skyddsvägg ("eldstadsbryggan" eller "skärmen") som var cirka 2 meter hög. Den räckte alltså inte ända upp till ugnens tak. Mellan eldstadsbryggan och den egentliga ugnsväggen fanns eldhärden (ärielen). Här var tegelväggarna ibland täckta med eldfast tegel men oftast räckte vanlig lerputs. Värmen i eldstaden steg över eldstadsbryggans

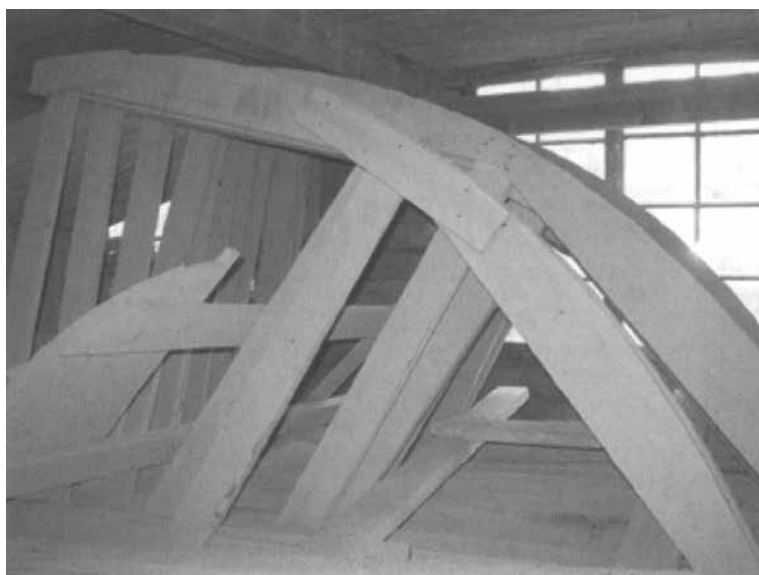
Ibland tog man prov på bränningen med hjälp av lerskärvor som sänktes ner genom en inspektionsklocka.

Ugnsportar. Den övre från Sillbo tegelbruk, den undre från Lundqvist & Huddén i Vittinge.

Ugnarna behövde ofta repareras. Därför sparade man mallarna till valven. Träbågarna på bilden är från Västerbo. I mitten ligger mallen till en ugnsport.

krön och nådde på så sätt råteglet uppifrån där den sedan sögs nedåt. Veden kastades som i ringugnen ner genom klockor men hamnade inte direkt bland teglet utan i ärilen.

Rent tekniskt fungerade bränningen så att golvet i ugnen hade öppningar som ledde till ett undre ventilationssystem med spjäll och rökkanaler. I princip var alltså golvet ett galler. Med rätt inställda spjäll sögs den heta luften uppifrån från eldhärden bakom de båda eldstadsbryggorna, ner genom ugnen och råteglet, därifrån genom kanalerna under ugnen och ut genom tegelbrukets skorsten. När tegelbränningen var avslutad i ugnen lades spjällen om så att hetluften som fanns kvar gick in till nästa ugn. På så sätt smokades ugnen som stod på tur med spillvärme från den avslutade bränningen tills dess temperatur stigit till 300 grader. Efter detta började man starkelda i ugnen. Den värme som fanns i ugnen när godset var färdigbränt fick nu strömma upp till torkutrymmena i våningarna ovanpå efter att locken till klockorna ställts upp. Att bränna en ugn kunde ta 6 dagar från smokningens början tills det var dags för avsvälning, men på många tegelbruk var förloppet väsentligt snabbare.

Teglet packades tätt i flamugnen eftersom veden inte skulle kastas ner bland teglet. Som skydd för takteglet täckte man överst med rörtegel eller murtegel för den händelse en flamma trots allt skulle leta sig dit.

Eldningen skedde som i ringugnen genom klockor i taket. Normalt hade klockan en rund öppning men det förekom även fyrkantiga.

Fig. 541.

Tegelugnar.

Ritningar och beslag jämte arbetsbeskrifningar och materialspecifikationer till

Ringugnar

med eller utan hvalf. Alla storlekar och typer.

Fig. 496.

Tvåkammar Flamugnar

med öfversläende låga för bränning af taktegel och rör utan murtegelinsats. Nyaste, patenterade, mest bränslesparande och välbrännande konstruktioner. Särskildt enkla, billiga dylika ugnar för mindre tegelbruk.

Muffelugnar

för bränning af glasyrer och finare varor levereras till billiga priser af

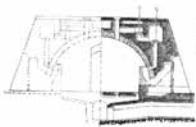

Fig. 497.

Åbjörn Anderssons
Mekaniska Verkstads A.-B.
i Svedala.

Telefon 52, 76, 6, 60

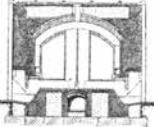

Fig. 498.

Prospekt och offerter gratis. Snabb expedition.

I annonsen från 1915 saluförs de flesta ugnstyper, men inga tunnelugnar. Ändå experimenterades det för fullt ute i Europa.

Klockorna satt i fem rader. Genom de yttre som låg över ärilarna (rad 1 och 5) eldade man. Klockorna innanför i rad 2 och 4 användes för att ventilerade bort värmen efter bränningens slut. I rad nr 3, den mittersta i ugnen, tog man genom kikhålen prov på temperaturen och hur bränningen förlöpte. På en del flamugnar var klockorna i de fyra ytterhörnen större än de andra, cirka 30 cm i stället för 16–17 så man där kunde elda med grövre bränsle. Vid slutet av bränningen när värmen närmade sig sitt maximum brukade nämligen ugnen stå och ”stampa”. För att då få upp värmen ute i ändarna kastade man ner grövre ved i storklockorna.

Där hände det också att man slängde döda hundar och katter på uppdrag av sörjande djurägare. På så sätt fungerade tegelbruket som bygdens djurkrematorium. Det hela brukade ske under nattskiftet när man kom in smygande och lämnade sin säck med djur.

När bränningen var klar bröts den igenmurade ingången upp och teglet plockades ut. Det var ett varmt och tungt jobb. Arbetstemperaturen kunde vintertid skilja 100 grader ute och inne. Innan nästa eldning började höggs askhålen på golvet i eldstaden upp så att den kunde tömmas på aska. En gång varje säsong skulle också alla rök- och smokkanaler under flamugnarna rengöras. Det var en syssla som fruktades av många. Ofta användes barnarbetare för uppgiften eller orädda brännare med smal och smidig kropp. Någon sotning av stora skorstenen tycks däremot inte ha förekommit.

Flamugnar var den vanligaste typen i Heby. De kunde i nödfall även användas för murtegel men det var inte särskilt ekonomiskt. Genom att det känsliga taktegllet under bränningen måste täckas och skyddas med rör eller murtegel gav flamugnen ändå viss avkastning av biprodukter som sedan kunde säljas.

När oljeeldning införts följde uppvärmningen följande schema: Ugnen eldades upp med ved till 300 grader. Därpå gick man över till olja tills temperaturen närmade sig 900 grader varpå oljan slogs av och ugnen fick stå och ”stampa” i ett par timmar. Oljeeldningen reglerades med automatik men själva insprutningen skedde åtminstone i Sillbo med lösa slanganslutna munstycken som sattes över klockan efter att locket lyfts bort. Avslutningsvis ”putsades” med ved.

Putsningen gjorde att temperaturen genom ändrat bränsle kunde höjas tills man nått upp till 980 grader. Värme som kom från olja hade nämligen en tendens att koncentrera sig. Den spreds helt enkelt inte så bra som värme från ved. För att ytterligare få upp temperaturen även ute i ugnens hörn måste man därför ta till ved.

Just 980 grader var ett magiskt streck för hebyleran. Under 980 grader blev teglet för ljus, över 980 grader för mörkt.

Ju högre temperatur, desto starkare tegel. Regeln gällde till en viss gräns. Att bränna vid alltför hög temperatur var dyrt och förbättrade knappast teglets hållbarhet. Blev temperaturen extremt hög fanns också risken att teglet sintrade, det vill säga smälte samman i ugnen. Sânt hände när man förlitade sig på felaktiga instrument.

Hur lång tid tog en bränning av taktegel i flamugn? Från Sillbo berättar tegelmästare Kling på 1950-talet att man fick räkna med ungefär en vecka. Själva bränningen tog tre dygn. Därefter skulle ugnen svalna i ytterligare tre till fyra dygn innan utskjutningen kunde börja.

Muffelugn

I muffelugnen som är en variant av flamugn bränns godset i ett isolerat utrymme som kallas muffel. På så sätt skyddas teglet fullständigt från att komma i kontakt med rökgaserna från förbränningen. Muffelugnar har bland annat använts vid glasering av tegel.

Tunnelugn

Tunnelugnar användes fram till 1970-talet mest för keramiktillverkning, t.ex. hos Uppsala-Ekeby AB. Sedan flera år finns även en tunnelugn hos Lafarge Roofing i Vittinge. Principen är enkel men de praktiska problemen tog nästan hundra år att lösa innan tekniken med tunnelugn var mogen för taktegel. I stället för att flytta eller ändra på värmen flyttar man i stället på teglet som lagts på en vagn som får passera genom ugnens tunnel och där behandlas i olika brännzoner.

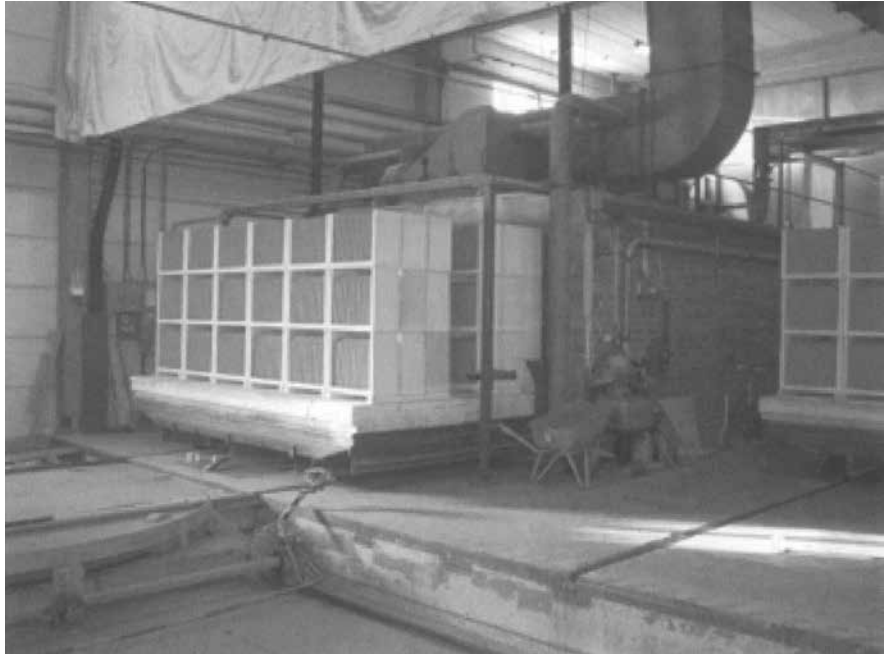
I sin äldre form sattes råteget på vagnar som täcktes med chamotte. På svagt sluttande räls passerade sedan vagnen brännzonerna. Ett problem som bara med svårighet lät sig lösas var att kyla vagnarnas underreden. Resultatslösa experiment avskräckte de flesta tegelbruken från fortsatta försök. I stället fortsatte man med ringugnar (i takpannebruk blev det så småningom flamugnar).

Tunnelugnen som Uppsala-Ekeby 1929 anlade för att bränna kakelplattor beskrivs däremot efter fem år som ”en storartad anläggning”. Brännvagnarna av eldfast material fördes genom ugnen i riktning mot rökgaserna. Resultatet blev en ytterst sparsam bränsleförbrukning, ringa slitage på ugnen och förbättrad arbetsmiljö.

Vagnarnas underrede skyddades med flänsar av järn som löpte i en ränna fylld med sand. Ugnen var 55 meter lång och indelades i tre zoner: förvärmning, brännzon och avkylning. Det tog vagnen 30 timmar att passera genom tunneln. Som bränsle användes generatorgas som infördes så att gasen inte kom i kontakt med godset. I det avseendet arbetade tunnelugnen som en flam- eller muffelugn.

Väl inne i ugnen mötte först den lastade vagnen värme från rökgaser som alltså strömmade i riktning mot vagnen varvid godsets temperatur gradvis stegrades. När godset fått rätt temperatur gick vagnen vidare in i brännzonen och därefter till avkylningszonen.

En av tunnelugnens fördelar var att varje zon fick konstant temperatur varför det inte blev fråga om uppvärmning och avkylning av murverket i ugnen. Genom detta blev reparationer av ugnen i stort begränsade till just brännzonen.

Tunnelugn hos Lafarge i Vittinge. Vagnen full med tegel matas stegvis in i ugnen och fortsätter sedan på spåret mot ugnens andra ände. Teglet ligger i vita skyddskassetter. Till höger skymtar nästa vagn som står på tur att med en usvång rangeras in för förvärmning, bränning och avkylning.

Hos Lafarge i Vittinge används sedan 1977 en tunnelugn som eldas med olja. Under 2006 går man över till gasdrift. Kapaciteten är hög. Ugnen rymmer totalt 27 vagnar lastade med vardera 2 000 takpannor som ligger i eldfasta kassetter.

Ugnens totala längd är drygt 90 meter varav grovt räknat första fjärdedelen används för förvärmning, nästa fjärdedel för bränning och den sista halvan för kylning av de färdigbrända takpannorna.

Före bränning travas det torkade teglet i skyddskassetter som står i grupper på brännvagnarnas flak. Varje vagn rymmer 30 kassetter. Till sammans bildar de lastade brännvagnarna en smärre rangerbangård i fabriks hallen. Ilastning, utlastning och förflyttning av vagnarna sker med förinställd automatik.

I några fall kan en vagn få stå en vecka innan den står i tur att gå in i tunnelugnen. Det betyder att en från början vältorkad tegelpanna under väntetiden kan dra åt sig flera hekto vätska från den omgivande luften. Därmed blir förvärmning inne i ugnen även en sluttorkning av pannorna. Bränningen börjar med att ugnsporten höjs och vagnen rullar fram så långt att den första raden kassetter når in i ugnen varpå porten stängs

och torkningen/fövärmningen av kassettraden påbörjas. Sedan upprepas proceduren med nästa rad tills hela vagnen med sin last befinner sig inne i ugnen. Fyra vagnar ryms samtidigt i fövärmningen. I förtorkens bortre ände finns ännu en port bakom vilken brännzonen börjar. Inne i denna zon sker bränningen under 20 timmar varvid vagnen passerar stegvisa temperaturnivåer. Därpå påbörjas avkylningen vilken tar två dygn. Totalt tar hela proceduren inne i tunnelugnen 70 timmar.

Luftströmmen och värmen går mot vagnarnas färdriktning vilket är nödvändigt för att den efterföljande kylningen ska fungera. Olja sprutas som i gängse tegelugnar ner genom klockor i taket. Några av klockorna används endast för inspektion.

Från klockorna som sitter över avkylningsdelen går förbindelsekanaler som dels för in kall luft, dels evakuerar värmen fram till de olika kammartorkarna.

Vid tillverkningen av råtegel är takpannan 465–468 mm lång. När den är färdigbränd har den minskat med 4,5 cm i längd och har därmed krympt till 420 mm.

Bränntemperaturen i Vittinge för taktegel är numera omkring 990 grader. Vid bränning av mursten ur skånsk lera med kalkinslag brukar man som jämförelse hålla cirka 1 040 grader.

Både i Skattmansö Tegelbruk och hos Lundqvist & Huddén i Vittinge fanns på sin tid planer på att skaffa tunnelugn men dessa kom av olika anledningar inte att förverkligas

Så gick det till ...när teglet var klart

Utskjutningen

När bränningen var klar fick ugnen sakta svalna innan utskjutningen började. Det tog minst ett par dygn. Att sedan tömma den var ett svettigt arbete.

Den igenmurade porten till kammaren revs. Inne i ugnen kunde det efter svalningen ändå vara 80 grader varmt. För att hantera det brännheta teglet klädde man in sidan av händerna med tjockt läder eller ibland gummi från bildäck. Även skorna kunde förses med extra skydd under sulorna. Teglet lastades på kärror och gick sedan till sortering som betydde både kontroll av kvalitet och uppdelning i färgnyanser.

Sorteringen

Vad som skulle räknas till prima vara och hur sorteringen skulle gå till var länge ett tvistefråga mellan fabrikanterna. Ifråga om murtegel blev det följder som man skulle ångra.

Det handlade om små mängder murtegel som ägarna av lönsamhetsskäl varken ville kassera eller sälja billigare trots att bränningen inte blivit förstklassig. Nu förmådde man branschen att sänka normen på teglets bärighet, det vill säga den tyngd som tegelstenen skulle hålla för. Om tryckhållfasthetstalet sänktes till 180 kilo per kvadratcentimeter skulle ännu mer tegel kunna säljas som ”prima” menade man. Arkitekterna godtog normerna och gick därpå överraskande över till att generellt räkna med sänkt bärighet när man ritade på nya byggprojekt. Nu blev murtjocklekarna alldeles för grova vilket drabbade kostnaderna. Snart började man överge tegel som material för bärande konstruktioner. I stället blev det betong. Det var knappast vad tegelbruksägarna väntat sig. Misstron mot murtegel hade i och för sig inte med taktegellet att göra men det var samtidigt inte bra att man över huvud taget började ifrågasätta tegel.

Sorterarna skulle upptäcka defekta pannor och färgavvikelser. Arbetet krävde erfarenhet och snabbhet. På bilden Bengt Pettersson. Efter sorteringen skulle pannorna förpackas och levereras.

På Heby Tegelverk tog man linbana til hjälp för att nå järnvägens lastkaj.

Det brända takteget synades utomhus men under tak. Man skilde mellan prima, sekunda, sådant som skulle gå till ombränning eller helt kasseras. Skrotet krossades i en del fall till lite grövre chamotte eller maldes till fint torrmjöl som användes vid beredningen av leran. Torrmjöl gjordes annars mest av finmalet torkat lerspill från tillverkningen.

Förstasorteringen av taktegel delades upp i tre eller fyra olika färgnyanser. Syslan sköttes av folk med erfarna ögon. Genom att "bläddra" i pannorna och knacka på dem hörde man på klangen om det fanns

sprickor i godset. Att sortera utomhus verkar ha varit något som personalen själv ville utom under riktigt kalla dagar. Det sågs som ett fritt arbete där man fick bestämma arbetstakten på ett annat sätt än om man arbetade vid pressarna. Någon menar att arbetet rent av var lite statusfyllt och eftertraktat. När man i Vittinge skulle gå över till att sortera tegel inomhus möttes man först av oförståelse från arbetarna.

Som på andra håll i tillverkningsindustrin blev det kasserade teglet ett problem när det trots försiktighetsåtgärder ibland ändå letade sig ut på marknaden och såldes som prima vara. Sånt hände och kunde bli rättsfall. I vilket fall påverkades marknads förtroende.

Leveransen

Leveransen skedde långt tillbaka med skuta eller pråm men då måste bruket ligga vid en farled vilket inte Heby gjorde. Mycket fraktades också om vintern med släde. Från Nyby tegelbruk norr om Sala gick teglet på 1800-talet först med en liten pråm på ån ner till Sala damm där det lastades på större pråmar som bogserades över den vidsträckt dammen fram till Sala. Också i Hörnsjöfors tegelbruk i Västerfärnebo var en transportväg mot Virsbo och Västerås.

Senare skedde nästan all frakt med järnväg, de flesta bruken låg ju intill en linje. Men redan på 1930-talet började man transportera med

lastbil om inte avståndet översteg tio mil vilket motsvarade vägen till Stockholm. Järnvägen förlorade sedan i betydelse i takt med att vägnätet förbättrades. Statens Järnvägar fick tillgripa ett särskilt rabattsystem för vissa tegelfrakter för att inte helt gå miste om transporterna.

Det förekom även att man sände tegel med häst eller tåg från Heby och Vittinge till utskeppningshamnar i Enköping eller Örsundsbro där det lastades om till pråm.

Takteglet

Vanliga takpannor – eller ”*plattor för taktäckning*” som SIS kallar dem – fanns i tre huvudvarianter:

- vanligt strängtegel
- falstegel
- glaserat tegel, både som sträng- och falstegel.

Strängpresstekniken fanns tidigt för murtegel och dräneringsrör men användes snart också för takpannor. Särskilt i hebytrakten. Strängtegel har tillverkats i många utföranden. Vanligast är en- och tvåkupigt men även trekupigt har förekommit.

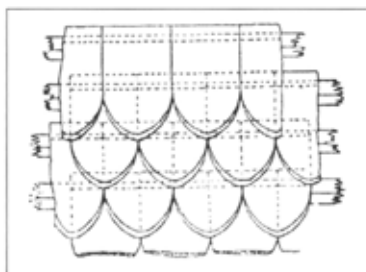
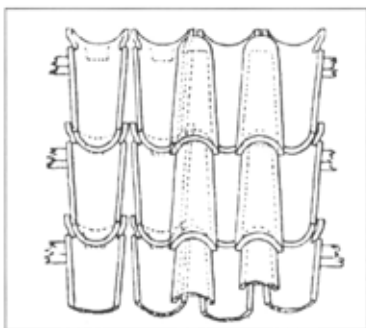
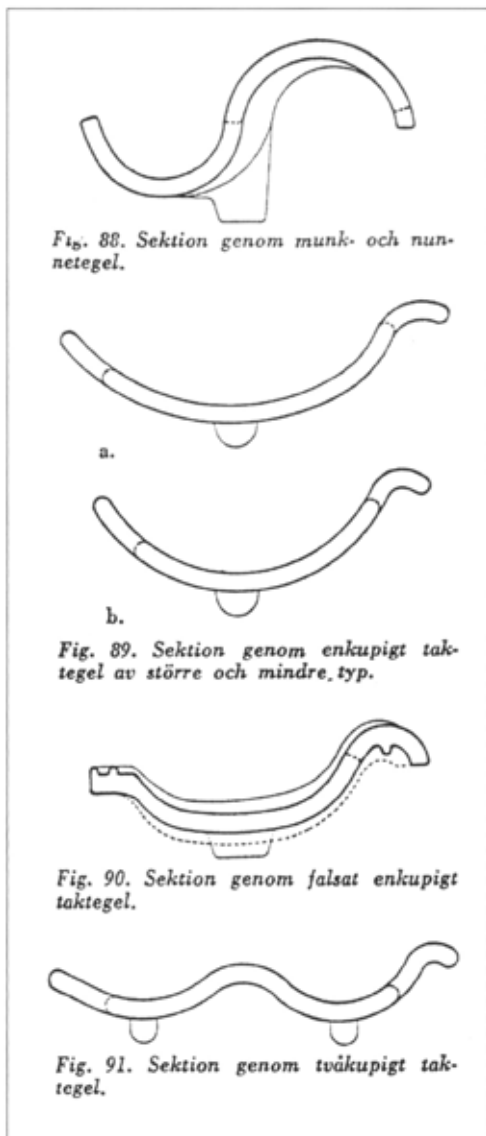
Enkupigt taktegel var vanligast runt förra sekelskiftet och förknippas gärna med gamla tider, men efterhand tog det tvåkupiga över. Det var inte så känsligt för skador när man gick på taket och pannorna låg stadigare vid oväder eftersom tvåkupigt till skillnad mot enkupigt vilade på dubbla stödklackar. I takt med att det enkupiga teglet förbättrades (bland annat fick även enkupigt tegel dubbla klackar) kom det åter i ropet, särskilt för hyreshus och på småhus som ville ha en ålderdomlig prägel. Enkupigt taktegel är i dag något dyrare än tvåkupigt och efterfrågan ökar på småhusmarknaden.

Falsteglet som också kallats tätttegel har falsar så att pannorna griper in i varandra. En variant var ”dubbelfalsat taktegel av holländsk typ”. Tättteglet som kom från Heby Tegelverk kallades ”specialtakfalstegel” till skillnad mot enklare falstegel. Genom falsarna förhindrades vatten att leta sig in vid hård blåst. Falstegel blev populärt i början av 1900-talet och tillverkades sedan till omkring 1950. På Heby Tegelverk höll man på ännu längre. Falsat tegel var vanligt på offentliga byggnader. Oftast var det patenterat och knutet till vissa tegelbruk.

I dag är det svårt att hitta rätt falstegel för att laga skadade tak. Man brukar lösa det genom att vid ombyggnad lägga det ursprungliga teglet på husets framsida och nytt tegel på baksidan.

<p>2-KUPIGT TAKTEGEL</p> <p>sid. 8-9</p>	<p>1-KUPIGT TAKTEGEL</p> <p>sid. 10-11</p>	<p>FALSTAKTEGEL</p> <p>sid. 12</p>	<p>MUNK O. NUNNETEGEL</p> <p>sid. 13</p>
<p>NOCKTEGEL</p> <p>sid. 14-15</p>	<p>SPECIALTEGEL</p> <p>sid. 16-18</p>	<p>SIDOPANNOR</p> <p>sid. 19</p>	<p>SPÅNTAKTEGEL</p> <p>sid. 20</p>
<p>HALVGLASERAT TAKTEGEL</p> <p>sid. 22-23</p>	<p>HELGLASERAT TAKTEGEL</p> <p>sid. 24-25</p>	<p>PROVNINGSPROTOKOLL</p> <p>sid. 26-27</p>	<p>TEGELRÖR</p> <p>sid. 28-29</p>
<p>GRENRÖR</p> <p>sid. 30</p>	<p>FÖRMINSKNINGSRÖR</p> <p>sid. 31</p>	<p>BLOMKRUKOR</p> <p>sid. 32-33</p>	<p>PRODUKTION</p> <p>sid. 34</p>

I katalogbladet från omkring 1950 visar Heby Tegelverk inte mindre än 14 st huvudprodukter. På var och en av dessa fanns dessutom ett antal färg- och storleksvarianter. Produktionskurvan pekade i reklamen som sig bör starkt uppåt.

Ovan: Munk- och nunnetegel samt fjälltegel (även kallat spåntegel eller bäversvansar).

Till vänster: Pannprofiler ur äldre kataloger.

Utöver standardtyperna (sträng- och falstegel) finns olika specialtaktegel, till exempel ändtakpannor, takpannor med hål för spik eller fästbyglar, boulettetegel, dubbelfalstegel, holländskt vingtegel, munk och nunnetegel, fjälltegel ("bäversvansar"), y- och x-nockpannor, färgat tegel med skyddsytta med mera.

Tillverkningen av just nocktegel har alltid haft betydande hantverksmässiga inslag. Av någon anledning har kvinnor i hög grad tillverkat nockpannor. Om detta berott på gott handlag eller annat är osäkert.

Både falstegel och strängtegel kunde glaseras eller engoberas i olika färger (se nästa avsnitt) men takpannor i tegel med färgad ovsida tillverkas inte längre i landet. I stället har imitationer i betong, plåt och aluminium tagit över marknaden.

Tidigare tillhandahölls oglaserat taktegel i olika röda nyanser. Detta räknades som en förmån för kunden. Den verkliga anledningen till att teglet började sorteras i olika nyanser var nog ända ojämnheter i bränningen. När väl efterfrågan uppstått började bruken avsiktligt att bränna i olika nyanser. Möjligheten att välja färgnyans på taktegel har numera försvunnit till följd av dagens automatisering. I Vittinge får numera alla takpannor nästan identisk färgnyans.

Takpannefärgerna var mestadels mörkrött, högrött och rött. Glaserat taktegel fanns i svart och brunt. Allt enligt Olsson & Rosenlunds prislista 1971. Rött tegel fick man av vanlig lera, det vill säga den rödbrännande postglaciala lera som Heby hade gott om. Skedde bränningen vid låg värme blev teglet ljusare rött, med hårdare värme blev det mörkare. Ibland nästan blåsvart. Det gick också att på kemisk väg påverka färgen så att teglet blev brunt, svart eller grönt.

Takpannemåttet har standardiserats. För taktegel blev Olsson & Rosenlunds Hebypannor allmän standard för hela branschen.

Enkupigt taktegel typ E13 mäter 41×23,5 cm per panna. Vikten är 2,5 kg/st och det går åt 13,3 pannor per kvadratmeter.

Tvåkupigt taktegel typ T11 mäter 41×28 cm. Pannan väger 2,8 kg och det går åt 10,6 st per kvadratmeter.

Från att takpannor tidigare hade stödklackar enbart i övre änden har det numera för transportens skull även ett par klackar nertill.

Glasingen

Glasyr för murtegel kan bestå av tennaska som smälts samman och oxiderats av tenn och blyoxid. Färgerna får man genom att till sätta olika metalloxider. Kopparoxid ger grön färg, kobolt blå, järnoxid gulbrun, kvarts eller kaolin eller krita ger vit färg.

Glasyren som ska ge blank yta när den smält samman pulvreras med vatten som konsistensgivare. Därefter stryks glasyren på det redan brända takteglet vilket sedan går till ny bränning antingen i en mufelugn eller i en flamugn med extra skyddstäckning. Metoden ger med tanke på de dubbla bränningarna högt tillverkningspris. För kunden har det också betydligt höjt taxeringsvärde på fastigheten.

Om "glasyren" i stället görs som en tunn lervälling med färgtillsats och sedan stryks eller sprutas på råteglet innan det bränns får teglet efter bränningen en matt och lite porös yta. Metoden som kallas engobering eller halvglasering gör att man kan slopa den dubbla bränningen och få ner priset. Kvalitetsmässigt blev dock engoberingen ibland en besvikelse. Möjligen handlade detta om fel teknik och slarvig tillverkning.

Höga produktionskostnader, problem med frostkänslighet och hälsorisker gjorde att glaseringsförfarandet (den "äkta" glaseringen) nästan helt upphörde vid mitten av 1900-talet. I dag förekommer det inte alls svensktillverkat glaserat taktegel.

Murteglet

Det har genom åren funnits en rad produkter: mellanväggsplattor, klinttegel, poröst och högporöst tegel, kvadratisk tegel, håltegel, fasadtegel, radialtegel för runda skorstenar, marktiegel, reveteringstegel, lättmurtegel, innerplattor, eldfast tegel, 20-tegel, syrafast tegel och kilformat tegel av olika typ som används vid murning av valv. Fasadteglet var frostbeständigt och fanns i olika färger och med olika ytor till exempel sandat, räfflat, valsat, kvastat och spånat.

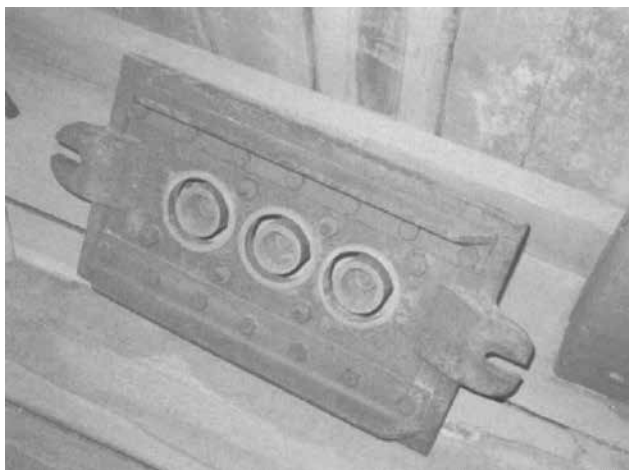
När leran bereddes för murtegel var det i motsats till taktegel vanligt att man blandade i sågspån. Torv har också förekommit, men knappast i Heby. När teglet brändes förgasades spånet och det bildades små hålrum. Teglet blev genom minskad vikt billigare att frakta och lättare att hantera. I någon mån sparade det också på leran. Poröst murtegel används inne i väggar där det inte utsätts för fukt och frost. I murens yttre delar används fasadtegel eller dylikt.

Särskilt murteglet var betydligt större förr än nu. Formatet på murtegel och taktegel varierade också till en början mellan bruken. Åsikterna om hur stor en tegelsten eller takpanna skulle vara växlade mellan olika landsändar. Till slut blev standardformatet på murtegel 25×12×7,5 alternativt 6,5 cm.

Som ett kuriosum kan nämnas att dagens standard med mindre storlek på murtegel jämfört med det gamla "storteglet" har skapat problem för dem som flyttar gamla kakelugnar. Det är inte alltid lätt att finna inntertegel till kakelugnen som i storlek passar den gamla ugnens mått.

En bland många kvalitetstecken på mursten var om den var lätt att klyva (hugga). Här skilde det sig mellan bruken. Att kunna erbjuda lätthuggen mursten var en fördel.

Munstycke till
pressmaskin för
rörtegel

Tegelrören

Rörtegel fick man så att säga på köpet när man brände taktegel. Rören uthärdade värme och kunde därför användas som skyddsteckning över taktegel när det brändes. Sedan kunde de säljas. Om de skiftade i färg hade ingen större betydelse. Därmed blev rörtegel både arbetsmaterial och handelsvara. På en del tegelbruk tillverkades rörtegel ganska kontinuerligt men på många gjorde man en sats bara efter behov.

Rörtegel som skulle vara frostbeständigt användes för täckdikning och dränering. Dimensionen var från diametern 5 till 15 cm. Det fanns både raka rör, grenrör och vinkelböjda rör.

En snarlik produkt var avloppsrören som dock var glaserade och försedda med muffar så de blev täta.

Hos några bruk tillverkade man udda varor som blomkrukor och kakelugnar. De senare brukar klassas som keramik och gjordes som regel vid speciella fabriker. Det var också vanligt att arbetarna experimenterade med egna föremål – allt från att bränna skulpturer till att tillverka lergökar, vällingklockor och mortlar i brukens ugnar. Tegelbrukens produktkataloger blev till slut tjocka böcker. Man tävlade friskt i att överglänsa varandra i mångfald.

Folk och maskiner

Arbetskraften i tegelbruket var uppdelad på olika sysslor. En del gick in i varandra, andra var noga åtskilda. En del var tillfälliga, andra mer stadigvarande med krav på fackkompetens. Personalen var även socialt

uppdelad på så sätt att man på en del tegelbruk noga skilde på fast och tillfälligt anställda. Detta kunde ta sig uttryck i att man hade skilda mat- och rastplatser allt efter anställningsform.

Denna segregering hade säkert historisk bakgrund. I industrins begynnelse när tillverkningen skedde i korta säsonger fick man ta vad som bjöds av arbetskraft. Följden blev att mycket av rekryteringen skedde som tillfälliga inhopp där många arbetare enbart var hantlangare och snart drog i väg på nya äventyr. Fylleri var vanligt och på vissa håll beskrevs arbetskraften som ett kringströvande proletariat. När sedan tegelbruken gick över till åretrunddrift blev arbetarstammen fastare knuten till bruket och framför allt yrkeskunnig.

I december 1910 avfytrade herr Ivar Wajjdland i tidningen Såningsmannen en riktig salva som skakade tegelbranschen. Målet var att få arbetarna att fackligt organisera sig. Några citat ur artikeln:

Inom vårt lands tegelindustri sysselsättes 12–15.000 arbetare. Denna arbetarkår hör till dem, som ha det sämst ställt både i det ena och det andra avseendet...

Tegelbruksarbetaren kan man karaktärisera med orden "ett vandrande trasproletariat". Man arbetar några veckor, sedan blir det några glada dagar tills man gjort slut på sina surt förvärvade slantar. Utblottade på allt, med knappt kläder på kroppen, blir det nu till att "ta på trampen" till ett annat bruk, och lyckas man nu erhålla arbete där så upprepas samma historia. På så sätt kan en arbetare under sommarens lopp hava arbetat vid ett 10-tal olika bruk.

Själva arbetet är tungt och ansträngande. Därföre är det mera nödvändigt att vara i besittning av goda kroppskrafter och en vilja att utföra vilket arbete som helst, än en god yrkesskicklighet. Ty den kunskap och skicklighet som behöves, den inläres ganska fort.

En tegelmästare som arbetat sedan 1885 i branschen protesterade:

Det måste erkännas att man råkat få en eller annan utav de sämre dementen fören tid, men de ha vanligtvis fått sluta innan säsongens slut. På så sätt har man till sist fått en god arbetarstam på platsen som sedan i de flesta fall återkommit. Ja intill 13 år har jag haft i det närmaste samma arbetare på en plats, där jag varit anställd samma tid. Det synes mig vara foga betecknande att utan undantag karaktärisera tegelbruksarbetarna med orden "ett vandrande trasproletariat".

Om arbetsförhållandena vill tegelmästaren skapa förståelse med argument som inte känns så övertygande i vår tid:

Beträffande ugnsarbetets skadlighet (att det är ohälsosamt) kan det vid första påseendet tyckas vara så, emedan det blir häftiga kontraster emellan köld och värme, och dessutom det myckna dammet i ugnen skulle även i så fall inverka skadligt på arbetarens hälsa.

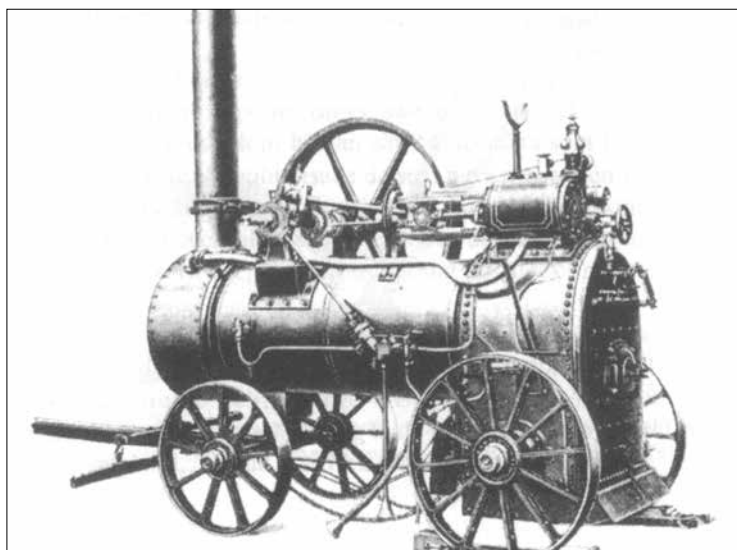
Visst kan det hända att ugnsarbetaren förkyler sig, men lika lätt kan den som arbetar i lertaget eller annars vid tillverkningen ådraga sig en förkylning då, någon stagnation av en eller annan orsak inträffar i driften, och han varit varm och svettig.

Vi veta att svettning är ett gammalt beprövat medel mot förkylning, ty då bliva porerna öppna igen. Detta är icke så att förstå, att man vid varje sjukdom blir bra endast genom att svettas, utan endast att bevisa att arbetet i tegelugnen ej är farligare för hälsan än andra arbeten. Vad angår dammet i ugnen, så kan det ju vara obehagligt att inandas, men det damm som där förekommer är dock alldeles fritt från bakterier av något slag, ty det har nog elden i ugnen skött om, så man kan vara fullt säker i detta avseende.

Arbetstiden var reglerad men på mindre bruk var det ibland inte så noga med tiden när man arbetade på ackord. Tempot kunde på så sätt lugnas ner och bytas mot en förlängd arbetsdag. Det förekom att man arbetade från fem på morgonen till sju på kvällen men då som regel omgiven av vänner med vilka man hela tiden ”umgicks” medels rop och högljudd konversation. Fritiden var för tegelbruksarbetaren näst intill obefintlig. Jobbet tog all tid och bruket blev den viktigaste platsen för ett spontant sällskapsliv vänner emellan. De smörgåsar som man hade med sig äts ofta upp redan före första rasten så att dagens fristunder i stället kunde användas för kortspel och liknande. För många avslutades det hela med en lång cykelfärd i kyla och kvällsmörker för att komma hem till några timmars sömn. Ibland kunde det handla om en mil eller mer. Lördagarna var länge arbetsdag och korta semestrar fick man först på senare år.

Det är vanskligt att värdera yrkesmäns skicklighet men kanske vågar man påstå att tegelbrännarna på bruket var särskilt viktiga personer. Man kan föreställa sig att de hade en tydlig plats i brukets oskrivna rangrulla. Men brännarna kunde få ta itu med både stort som smått. I praktiken var de både tekniker och grovarbetare.

Även de som arbetade vid tegelpressen hade extra anseende genom sin snabbhet och styrka. Samma gällde handgrävarna i lergropen och de som skulle se till att kvaliteten blev rätt i beredningen.

Flyttbara lokomobiler blev vanliga runt 1870 och användes allmänt på de mindre tegelbruken.

Över personalen i det dagliga jobbet stod tegelmästaren som inte sällan var utbildad i Svedala. Denne var brukets arbetschef. Det var han som anställde folk, höll öga på arbetsgången och förde listor över produktionen. På mindre bruk kunde tegelmästaren också fungera som försäljare och kontorschef.

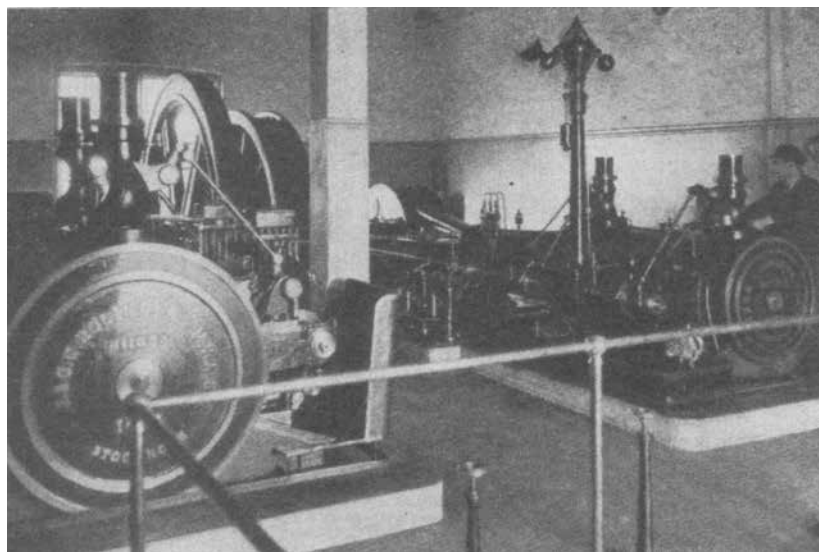
Borta på kontoret härskade disponenten med en kamrer vid sin sida. Disponenten kallades ibland "ingenjören" och var den formelle platschefen som sorterade direkt under ägarna.

Man har ofta påtalat den höga medelåldern hos arbetarstammen och den begränsade möjligheten att byta arbetsgivare. Ett exempel från Lundqvist & Huddén i Vittinge ger förteckningen över anställda date-rad mars 1969:

Mer än hälften hade varit anställda i över 30 år. Var fjärde mer än 40 år. 42 procent var äldre än 50 år. Alla utom en bodde på orten. Bland 25 anställda fanns en enda kvinna. Så såg det ut på de flesta tegelbruk!

Maskinerna som det inte slösades med var tillverkade i något gjuteri på trakten men inköptes ofta från AB Åbjörn Anderssons gjuteri och mekaniska verkstad i skånska Svedala. Där tillhandahöll man allt som ett tegelbruk kunde behöva av verktyg, pressmaskiner, apparater för bränningskontroll, grävare, skotpapper, elevatorer, torkinrättningar. Dessutom ritningar och hela system för kompletta tegelbruk. Man kunde i Svedalas försökstegelbruk även erbjuda landets enda utbildning för bland annat tegelmästare. Från Svedala tog man helhetsgrepp på branschens teknikutveckling. Åbjörn Andersson tillverkade också maskiner

Större tegelbruk fick stationära ångmaskiner. En äldre trycksak visar Lundqvist & Huddéns maskinrum i Vittinge.

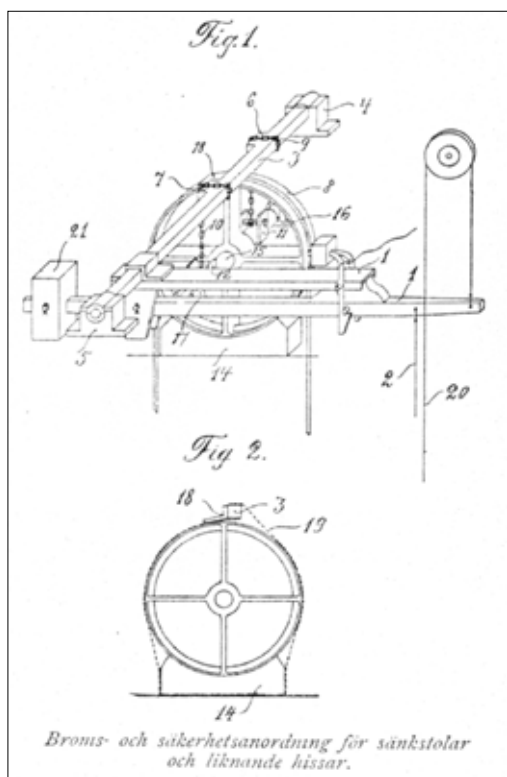
för andra branscher: vägmaskiner, gummiindustrimaskiner, säckfyllningsmaskiner med mera.

En stor leverantör var också Heby Gjuteri och Mekaniska Verkstad som under framförallt 1920- och 30-talet sålde förältare, stenvaskiljare, valsverk, spel och hissar, murstensmaskiner, taktegelpressar, remskivor, axlar och lager, ugnbeslag, hela ringugnar och dubbla flamugnar. Dessutom hade man i likhet med Svedala ett demonstrationstegelbruk i Heby, kallat Norra Tegelbruket.

Ett annat företag som var verksamt vid samma tid var Tegelindustriella Byrån i Stockholm som dels erbjöd konsultjänster med rationaliseringar och ritningar, dels levererade apparater och instrument.

Ett exempel på brukens växlande teknikutveckling är att på 1950-talet Vittinge tegelbruk producerade cirka 4 miljoner tegel med 40–50 anställda. Olsson & Rosenlund i Heby producerade vid samma tid mellan 2,5 och 3 miljoner tegel med 90 anställda. Hur skillnaden i lönsamhet var på lång och kort tid är en annan sak.

Drivkraften i tegelbruken var ursprungligen hästvandring, vattenhjul och ångpanna. Ångkraft fick man till en början från en flyttbar lokomobil men stationära anläggningar med en eller flera ångmaskiner var vanligast. Kraftöverföringen från ångmaskinen till förältare, valsverk och pressmaskiner skedde med ett system av långa linor – i något fall med kuggstång. Linorna bestod av flätat tagvirke (trossar) med en diameter på cirka 5–6 cm. Ändarna var sammansplitsade så att linan fungerade ungefär som en drivrem men över hjul med skålformade uttag

Sänkstolen saknade maskineri men hade en komplicerad mekanism. Att säkerheten inte var den bästa framgår av plakat som förbjöd andra än förare med last (men ingen extrapassagerare) att följa med på färden.

för linan. På en del tegelbruk användes ångmaskinen huvudsakligen för att dra en likströmgenerator som i sin tur levererade elkraft till maskinerna. Tryckluftsdrivning med kompressor var även vanlig. Så var det till exempel i Sillbo.

Elektriciteten slog igenom på landsbygden på 1920-talet. I Sala kom den redan 1908. Ändå dröjde sig ångmaskinerna länge kvar på tegelbruken. De användes även för belysningen som drevs med dynamo från maskinen.

Elevator var den gängse benämningen på industrihissar i början av seklet. På tegelbruken användes elektriska hissar för upptransport av tungt råtegel till torkbottnarna. För att frakta ner torrtegllet som var lättare användes mekaniska sänkstolar utan motor.

Sänkstolen hade en hissorg som var öppen från två håll så att det skulle vara lätt att skjuta lastkärnan på och av. Den var avsedd för en man med tegelkärra. Ekipaget balanserades med en bärlina som löpte över ett block i toppen av hisschaktet. I ena änden hängde hissorgen, det vill säga sänkstolen, i andra en motvikt. Vid nedfärd med last sänktes

hisskorgen genom att arbetaren, kärran och teglet vägde mer än motvikten. Vid återfärden uppåt var kärran tom och hisskorgen lyftes därmed uppåt av motvikten.

Det hela gick till så att man lättade på bromsen genom att dra åt sig och sträcka på en lina som löpte genom hisskorgen. Släppte man efter på linan så slogs i stället bromsen till. Var kärran överlastad eller om en extra man var med kunde det bli problem att bromsa. I botten av schaktet fanns fjädrar för att dämpa stöten.

När man nått rätt torkbotten kunde dubbeldörren till schaktet öppnas genom att man fällde ut ett par trässprintar. Skulle flera transporter göras till samma botten fick porten stå öppen och trässprintarna förbli utdragna vilket var mot reglerna.

Trots bromsklossar och översyn var sänkstolarna särskilt vanskliga om vintern. Kalla frostmorgnar blev det vådligt om blocket där linan löpte var nedisat. Sant kunde inträffa vid dagens första tur eftersom bromsmekanismen var placerad uppe i den översta och fuktigaste torkbotten.

För lokala transporter användes annars linbanor, transportband, kärror och motordrivna transporttåg. Under krigsåren fick det bli hästar vilket gynnade Olsson & Rosenlund som hade lantbruk.

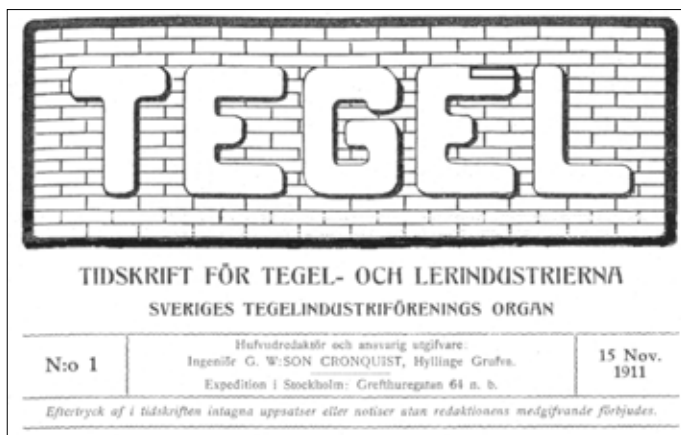
Bränslet till tegelugnar och ångmaskiner fick man från ved (helst gran och tall men även lövved), ribb och sågspån. Under senare år användes olja. Även kol kunde gå om trakten var skogsfattig men inte gärna för taktegel och aldrig i Heby eller Vittinge.

Råvarorna var vanlig lera, sand, vatten och sågspån. I rena undantagsfall tillsattes kalk. Kemikalier med olika mineraloxider användes till färgsättning och glasering.

Kunderna var spridda över hela Sverige. Försäljningen skedde genom egna försäljare och ett nät av agenter som avlönades med säljprovisioner och årsbonus. Till kunderna lämnades årstidsrabatter, mängdrabatter och transportrabatter.

På 1920-talet fanns kunderna koncentrerade runt Dalarna och efter Norrlandskusten. En hel del taktegel såldes även till Stockholm och Göteborg. Vid slutet av 1940-talet var efterfrågan ganska jämnt fördelad över riket även om Stockholm fortfarande var en viktig marknad, särskilt för Olsson & Rosenlund. Viss export förekom till Finland och Norge.

Branschorganisationen hette Sveriges Tegelindustriförening med kontor i Stockholm. Föreningen var verksam från 1909 fram till slutet av 1980-talet och utgav 1911–1987 branschtidningen Tegel.

Tidningen Tegels första ordinarie nummer kom 1911. Från början var den ett språkrör med utbildning, ideer och debatt men från 1943 fick den en mer arkitektonisk profil. Branschorganet lades ner efter 76 år.

På undre bilden ett upprop från 1914.

Vidstående föreningsmärke, afsedt att af herrar medlemmar anbringas på brefpapper och öfrigt affärstryck tillhandahålles hrr medlemmar *afgiftsfritt* från sekretariatet på begäran.

Till föreningen hörde förbundet Svenska Tegelförsäljningsorganisationers Centralförbund vilken sysslade med frågor som sorteringsklasser för taktegel, kvalitetsnormer och liknande. En närstående förening var Sveriges Tegelmästareförening som även den hade tidningen Tegel som organ.

Försäljningsorganisationen dit många murtegelbruk var anslutna hette Tegelbrukens Försäljnings AB. Det var detta samägda bolag som bestämde från vilket tegelbruk det beställda murteglet skulle levereras. Här gällde att det bruk som låg närmast kunden också skulle få leverera murteglet. Efter affären gjordes sedan en intern avräkning. Kartellen var tveksam men troligen tillåten eftersom den gynnade kunderna. En antydning om hur det fungerade ger Sala Tegelbruk som i sin reklam skriver:

Vid leverans sker samarbete mellan de olika tegelbruken, så att man kan vinna närmsta vägen från produktionsorten till kunden. Därigenom kan ökad konkurrenskraft ernås.

Någon liknande kartell ska aldrig ha funnits för taktegelbruken men Lundqvist & Huddéns jubileumsskrift från 1946 antyder med sin dunkla formulering att det ända kanske fanns ett kartellliknande samarbete:

Tegelmästareskolan blev branschens viktigaste utbildning. Annonser från 1911 anger tydligt tonen vad gäller förhållandet lärare och elev. Utbildningen som under många år var livlig upphörde några år efter andra världskriget.

Tegelmästarna hade en egen förening som hade del i utgivningen av tidningen Tegel.

Lundqvist & Huddéns taktegel säljes praktiskt taget över hela Sverige. För detta ändamål arbetar en försäljningsorganisation som administreras från kontoret i Vittinge. Enligt de försäljningsregler, som blivit utarbetade under överenskommelse med kolleger i Västmanlands Läns Tegelbruksägareförening, verka sålunda återförsäljare för Lundqvist & Huddéns välkända taktegel från Skåne till Lappland.

Det fanns även under senare år en organisation som hette Tegelin-
dustrins Centrankontor AB. Den tycks mest ha sysslat med reklam och
publicitet.

Samtidigt som det på olika plan fanns sällsamverkan mellan tegel-
bruken var det också en lokal konkurrens på kniven. Från bruken sän-
des det innan man beslutade om prisändringar ut spioner för att utröna
hur mycket tegel konkurrenterna för ögonblicket hade i lager. Vissa
personer fick namn om sig att gärna uppträda som spionbesökare.

Tegelindustriella Byrån

<p>Konsulterar i ärenden av teknisk, ekonomisk och organisatorisk art.</p> <p>Företager undersökningar av leror och sand enligt nyaste metoder för bestämmande såväl av råmaterialens användbarhet som de tillämnade produkternas egenskaper.</p>	<p>Uppgör förslag till och utför ugnsritningar, maskinuppställningar, ombyggnader, nyanläggningar m.m.</p> <p>Levererar instrument och apparater för kontroll och ekonomisering av tegelbruksdrift, såsom dragmätare, temperaturmätare, mekaniska fyrapparter etc.</p>
---	--

Drag nytta av min 30-åriga praktiska erfarenhet.

LAURITZ ANDERSSON.

Åbjörn Andersson AB i Svedala var ledande som leverantör och konsult men alls inte ensam. Förutom Heby Gjuteri och Mekaniska Verkstad fanns Tegelindustriella Byrån i Stockholm. Säkert var det fler.

Utbildning erbjöds främst genom Tegelmästareskolan som var knuten till aktiebolaget Åbjörn Anderssons försökstegelbruk i Svedala. Kursen startade 1905 i anslutning till att Tegelmästareföreningen bildades och var tidvis högt efterfrågad men trappades ner efter andra världskrigets början och ersattes på 1960-talet av en porslinsutbildning hos Gustafsbergs porslinsfabrik. Tegelmästareskolan omfattade två terminer. Till detta ska läggas en längre praktikantskola i Svedala som många var tvungna att först genomgå för att komma in på tegelmästarutbildningen.

Det fackliga var uppbyggt så att tegelbruksarbetarna som regel organiserades i "Fabriks", det vill säga Svenska Grov- och Fabriksarbetarförbundet. Men LO hade konkurrens. Särskilt i Heby där flertalet av arbetarna på Starfors var syndikalister och anslutna till SAC.

Utan att fördjupa sig i politiska spekulationer får man intrycket att "färgen" växlade från ort till ort. Mellan pekfinger och tumme beskrivs läget ungefär så här. I Heby var de flesta tegelbruksarbetare socialdemokrater medan Starfors några kilometer utanför var ett starkt syndikalist-

AFBROTTSFÖRSÄKRING

lämnar, på sätt försäkringsbrevet närmare bestämmer, ersättning för

EKONOMISK FÖRLUST
på grund af brand genom

AFBROTT ELLER INSKRÄNKNING I FÖRELSEN
och däraf följande

MINSKNING I OMSÄTTNING.

SKANDIA

FÖRSÄKRINGSAKTIEBOLAGET

Återuppbyggnaden var en sak, men driftsavbrotten med stillestånd och kundbortfall var minst lika betungande.

fäste. I Vittinge var kommunisterna länge tongivande, åtminstone på de fackliga mötena. Hur läget var i Sala är oklart.

Bränderna

Att tegelbruken brann var legio. Någon gång kunde elden begränsas men i många fall ödelades anläggningarna helt. Det kan vara svårt att förstå hur försäkringsbolagen alls accepterade tegelbruken som riskobjekt. Klart är att premierna för tegelbruken var lika nödvändiga som betungande.

Bland de mer spektakulära bränderna kan nämnas Hårsbäck 1882, Heby Nya Tegelbruk 1907, Olsson & Rosenlund 1919, Boksta 1929, Sala tegelbruk 1937, Josefsdal 1947, Vittinge tegelbruk 1955, Sala Tegelbruk för andra gången 1960, Norra tegelbruket 1962 och Funkis 1972. Till detta kom en rad mindre omfattande bränder som bara medförde temporära avbrott och driftstörningar. Bland annat brann stallet och garaget på Norra tegelbruket och lersumpen på Starfors.

De flesta bruken som brann byggdes upp utan att större förbättringar gjordes. Till en del kan det förklaras med att ugnarna som regel klarade bränderna utan avgörande skador vilket i sin tur inte uppmuntrade till att förändra tegelbrukets huvudbyggnad. Det enda tegelbruket som tog tillfället att helt förnya verksamheten var Vittinge Tegelbruk som

Vittinge tegelbruk
brandhärjades 1955.
Fem brandkärer
var snabbt på plats
med folk och bilar
från Vittinge, Järlåsa,
Morgongåva, Heby och
Sala. På några timmar
var ändå allt över. Den
stora lersumpen och
ugnarna var det enda
som klarade sig. Okänd
fotograf, möjligen Olof
Englund i Heby.

återuppfördes som en för den tiden modern fabriksbyggnad med kam-martorkar trots att flamugnarna klarat sig.

De stora tegelbruksbränderna var omtyckta motiv både på smalfilm och stillbild. På föregående sidor visas en serie bilder med stark dramatik från Vittingebranden 1955. Fotografen är okänd. Från branden berättas att den fick ett plötsligt och dramatiskt förlopp. Mitt under arbetet upptäcktes en fredagseftermiddag att det brann i utrymmet mellan två flamugnar. Efter en blixtingsinsats från personalen trodde man först att elden var släckt men efter några minuter kom rapporter att det brann också på våningarna över. På kontoret ett stenkast därifrån satt personalen vid sina skrivbord utan att märka uppståndelsen. Inte förrän de larmades på telefon av brandkåren fick man klart för sig var som höll på att hända.

Släckningen skedde i mörker. Det kusligaste inslaget för många var de stora flockar av duvor som i panik flaxade runt i rökmolnen för att återfinna sina tillspillogivna bon på torkvåningarna.

Så gick det till ... förr

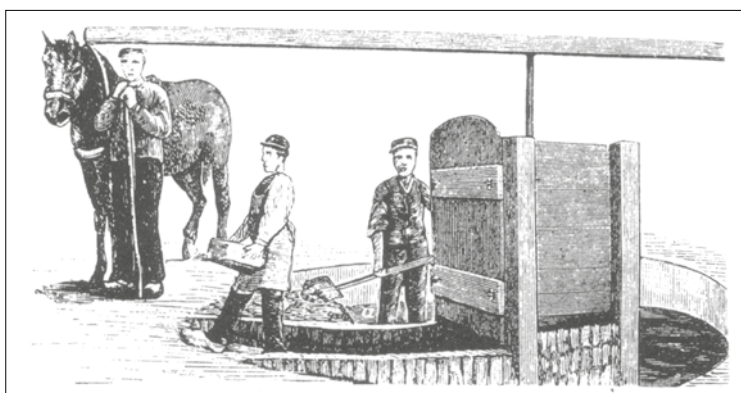
Slå tegel för hand

Fram till 1900-talets första år brukade man slå taktegel för hand utan nämnvärd hjälp av maskiner. Tillvägagångssättet växlade från trakt till trakt och från bruk till bruk men arbetet brukade skötas av en yrkeskunnig tegelslagare med tillfälliga hantlangare. Tegelslagaren skötte tillverkningen, övervakade torkningen och ledde den efterföljande bränningen. Det ekonomiska kunde vara så fördelat att den som ägde ugnen stod för själva anläggningen, lera och dragdjuren samt bostad åt tegelslagaren, medan tegelslagaren själv måste betala eventuella medhjälpare. Han avlönades oftast med kontant betalning för antal tillverkade tegel. Mellan bränningarna fick han ägna sig åt andra sysslor.

Benämningen ”slå tegel” kom både från dunkandet då lusen gång på gång slogs mot valkbordet för att komprimeras och pressas på överskottsvätska. Man kunde också bearbeta lerklumpen genom att slå den med en brädlapp.

Tillverkningen började med att leran på hösten lades upp utanför tegelladan där den fick frysa sönder till smulad konsistens. Beredningen som utfördes i en lerkran fick vänta till våren.

Lerbråkan (kranen) stod på en lave av plank och drogs med vandring, gärna av en oxe som gav lugn gång. (Holländsk illustration.)

En arbetarbild från omkr 1890. Fotograferad vid Uddens tegelbruk som senare övergick i Nya Tegelbruket.

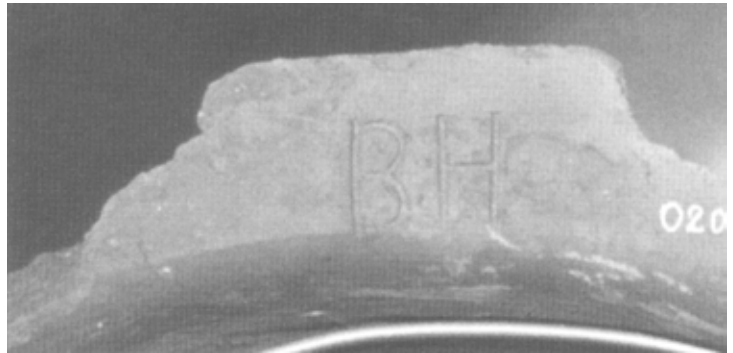
Kranen (lerbråkan) var ett stående cylinderformat tråg i vars mitt fanns en stående roterande axel med stift och skovlar ("knivar"). I kranen skovlades leran ner och axeln med knivarna drogs runt i en karuselllik vandring med oxar som dragare. Det sävliga ekipaget leddes av en pojke som med piska satt på dragstången och manade på oxarna. Samtidigt hade kusken rundligt med tid att utföra privat arbete. Han kunde till exempel knåda sänken för fisknät av leran.

Matningen av kranen gick till så att leran lades bredvid kranen på ett underlag av plank varpå den blandades med sand och vatten till rätt konsistens. För mursten satte man till mycket sand. Det kunde bli upp till en del sand på fyra delar lera. Till tegelrör användes mindre sand medan leran för taktegel helst skulle vara oblandad. Därefter lässades leran ner i kranen medan oxarna sakta drog runt. Dragbommen mellan oxarna och kranen var hög så tegelstagaren eller arbetskarlen fick plats att stå med sina skyfflar under den långsamt roterande bommen. När leran var ordentligt ältad togs den ut i lagom portioner genom en lucka på motsatt sida om laven. Därpå var det dags för själva tillverkningen.

När lunspojken på valkbordet klubbade och bankade fram ett fyrkantigt lerämne, lunsen (någon gång även kallat "kuller"), kavlade tegelstagaren ut lunsen på arbetsbordet så den blev lagom stor. Arbetsbord och luns beströddes med sand eller sågspån för att lerämnet inte skulle klibba fast. Händer och verktyg doppades gång på gång i vatten.

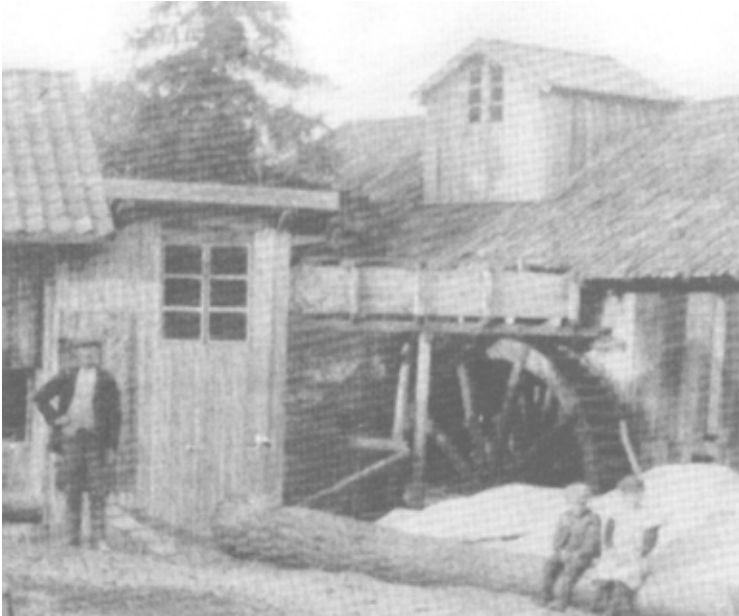

Murstenen märkt O&R sitter i skorstenen på Sillbo tegelbruk. När handslagna takpannor märktes gjordes det på klacken. Pannan är från Södermanland och finns på Hedenstedts tegelmuseum i Vagnhärad.

Den utkavlade lerplattan lades sedan i en böjd träform ("blad") för att få rätt profil. Här drevs och stukades lunsen och överflödiga kanter skars bort. Var leran mjuk räckte det med att formen "ströks av". Var den fastare, och då särskilt när det gällde mursten, pressades den samman i formen med en flat klubba. Klacken som takpannan skulle hänga i sattes ibland dit för hand men vanligare var att det fanns en fördjupning för upphängnings klacken i formen. Tegelslagaren brukade i så fall trycka ner leran noga i fördjupningen och sedan fylla gropen efter tummen med en extra bit lera. Därpå fick det färdiga råteget torka i några veckor, ofta i månader, varpå det brändes i ugn.

En alternativ metod var att tegelslagaren dunkade samman mindre lerstycken till en större sammanhållen kubformad klump i en storlek som passade tegelpannans tillverkningsram ("rymten"). Ur lunsen skar man med järntråd ut ett antal skivor som var och en blev ämne till en takpanna. Skivan sandades på ovansidan och lades i rymten där den kavlades ut med en enkel trävals kallad "pinne". Överflödiga kanter skars

Många gamla tegelbruk låg över en bäck där man kunde använda vattenhjul. Bilderna från Västerbo tegelbruk är tagna med mer än ett sekels mellanrum. Övre bilden visar tillflödet och vattenhjulet. På den undre bilden ser man hur vattnet kommer fram under byggnaden på motsatt sida.

bort och ovansidan sandades lätt varpå lerskivan flyttades till i en vågformad trämall med försänkning för klacken. Nu fick tegelpannan sin slutliga form med rätt tjocklek och ”räffling” (kupning). Från formarbordet lades takpannan efter ny vändning över till torkhyllan med hjälp av ett ”spån” (räfflad skiva) eller en trägaffel.

För rörtillverkningen användes en liknande procedur. En lagom tjock skiva skars från lunsen och lades i en öppningsbar rund träform som bestod av två halvor förenade med gångjärn. En tråkavel placerades i mitten där halet skulle bli och lerskivan böjdes runt kaveln så att kanterna möttes varpa formen stängdes och pressades samman. Eventuellt överflöd i ändarna skars bort. Efter att rörformen öppnats och kaveln i rörets hal avlägsnats var tegelröret klart. För både tegelrör och nockpannor (huvar) fanns redan på 1890-talet handvevade pressmaskiner med munstycken.

Handtillverkat murtegel gjordes med en rektangulär form (ram/tegelmått) utan botten och översida. Den tillskurna lunsen lades i formen, kavldes ut och pressades ordentligt med ”pinnen” och överflöd ströks av. Eftersom leran för mursten var lösare än för taktegel krävdes det ett speciellt handlag för att vända ramen på kant utan att teglet som var halt slank ut ur ramen.

Arbetstempot verkar att ha varit mycket högt. Ett beting som dokumenterats från Julita i Sörmland vid slutet av 1800-talet var att varje man på en arbetsdag skulle tillverka 1 200 murstenar vilket tog ungefär åtta timmar.

Betinget på taktegel var 900 stycken. Det betydde att det skulle ta drygt 30 sekunder att tillverka en panna. För vekare tegelrör lag betinget på 10 sekunder per rör! Arbetstakten later nästan ofattbart hög men bekräftas av Rothstein som berättar att ”en tegelslagare slår hos oss på en dag omkring 1100 mursten av den stora sorten”.

Efter att råteglet torkats i ladan i 3–4 veckor brändes det i fältugn eller periodisk tegelugn. Som bränsle användes vad man kom över. Gammalt gårdsgårdsvirke kunde duga. Teglets krympning i ugnen bestämde tiden för bränningen. Man kände efter genom rökålen med järnstänger. När det travade godset sjunkit samman en eller ett par tum var bränningen klar. Det brukade ta drygt en vecka.

Typiskt för handslaget taktegel är att undersidan är skrovlig efter sanden och spånet på kavelbordet. Man brukar även kunna se den extra lerklump som tegelslagaren placerade i den grop som uppstått ovanpå takpannan när leran över klacken trycktes till. Handslaget taktegel är

Typisk fristående torkbyggnad ("lada") med öppningsbara väggar. Används fortfarande för torkning av murtegel i Bälstarbo utanför Hedemora.

också tjockare, ojämnare och något flackare (mindre välvt) än senare strängpressat taktegel. Formatet är ibland lite större.

På maskinpressat taktegel (strängtegel) är undersidan däremot helt slät. Det brukar även synas ett brett upphöjd spår som löper från kortsidan fram till klackens början.

Den vanligaste typen av handslaget tegel var det enkupiga men tvåkupigt förekom också. Det har även funnits handslagna pannor med helt flat ovsida och enbart en liten falsad ås just där pannorna täckte över varandra. Eftersom kvaliteten ofta är hög på handslaget tegel ligger det fortfarande mycket handslaget tegel på stugor och ekonomibyggnader runt om i bygderna.

På de gamla tegelbruken var det inte ovanligt att man stämplade en signatur på pannans klack (dock som det verkar sällan i hebytrakten). På äldre handslaget tegel satte man för hand stämpeln på klackens övre kant medan man på senare handslaget tegel "mekaniskt" stämplade signaturen på klackens undersida med hjälp av en spegelskrift som var inskurna i tegelformen. En större samling med tegelstämplar på gamla takpannor och då särskilt på klackarna finns på Hedenstedts tegelmuseum i Vagnhärad på vägen mot Trosa.

Handslaget tegel försvann efter hand och till slut nästan helt från den ordinarie tillverkningen. Redan i slutet av 1800-talet dök hand-

drivna svensktillverkade pressmaskiner upp till exempel för tegelrör ochnock, rimligen också för takpannor. Det var stora och tunga apparater i järn som drogs för hand med vev och kuggjul. När 1900-talet inleddes tog maskinerna allt mer över men handslagning förekom ändå länge på de mindre bruken när efterfrågan steg och maskinkapaciteten svek.

Sommardrift eller året om

Frammot 1930, ibland ännu senare, arbetade tegelbruken helt i säsonger där årstid och väder bestämde vad som skulle göras. Leran grävdes på hösten. Själva tillverkningen där man gjorde råtegel av leran började på våren och höll på fram till sommaren, någon gång ända till förhösten varefter det färdiga råteglet fick torka. Därmed var säsongen slut för lejonparten av arbetarna. Resten av året försörjde de sig på skogsarbete och annat.

Tegelbränningen vidtog på senhösten och fortsatte under vintern. Under den tiden fanns bara en begränsad arbetsstyrka kvar på bruket.

En av anledningarna till att man enbart hade säsongdrift – så kallad sommardrift – var att elektrisk belysning saknades fram till 1920-talet. Tegelbruken var heller inte vinterbonade varför man för torkningen var hänvisad till friliggande lador där solen fick bli värmekälla.

En svaghet med säsongarbetet var att arbetarnas inkomster blev dåliga. Därför sökte sig många på sensommaren från tegelbruken till skördarbete som kunde vara bättre betalt. En del av säsongarbetarna hade även egna små hemman att sköta. Följden blev personalbrist på bruken när arbetsstyrkan helst borde varit fulltalig.

I takt med att tegelbruken fick tillgång till elektricitet gick man över till drift året runt efter den så kallade Svedalamodellen med torkutrymmen ovanpå ugnarna i någorlunda vinterbonade byggnader. Försäljningen fortsatte dock att vara koncentrerad till vår och höst. Grävningen av lera måste också ske under den varma tiden.

När de stora tegelbruken på 1920-talet fick helårsdrift skedde efter hand en hel del tekniska förbättringar vilket minskade behovet av att rekrytera personal. Riktigt genomgripande förbättringar var det ändå inte fråga om annat än i undantagsfall. Det stannade vid automatiska skärbord, grävmaskiner, hissar och kärror med pumpade gummihjul.

Trots att bruken gradvis moderniserades blev ändå lönsamheten i längden för dålig. Man begärde även leveranstider som kunderna till slut inte godkände. Upp emot ett år var inte ovanligt i slutet av 1940-talet. Resultatet blev att de flesta bruken var bankrutta på 1960-talet.

Mörkt, skitigt och bullrigt

Miljön i tegelbruken har skildrats av Britten Sköldberg (1936–94). Åtta år gammal följde hon pappa Sven, som ägde Heby Tegelverk, då han visade runt på bruket:

Det var ett stort gny och larm från alla maskiner som knådade, ältade och pressade leran fram genom våningarna. Det var som om hela det stora huset kved och darrade i maskinernas takt. Skymningsljuset där inne stod i stark kontrast mot dagsljuset utanför. Oskärmade glödlampor lyste här och där på en trappa eller maskin. I smala ljusstrimmor virvlade dammet upp i eviga cirkelbågar och vid maskinerna stod tysta, allvarliga farbröder och arbetade med den ständigt framvällande leran. Det var mörkt och skrämmande.

Så småningom kom vi till ugnarna. En man öppnade ett hål i golvet och stötte med en långjärnstång i jordens innandöme så att gnistor och eld hoppade upp på golvet. Det väste och mullrade och plötsligt förstod jag att under mina fötter i detta skakande hus fanns glödheta, brinnande ugnar. Jag tyckte att hela huset vacklade och jag drömde mardrömmar om dessa, ugnar efteråt.

Med nutida mått var tegelbruken hårda arbetsplatser för dem som hade grovjobbet. Även om ägarna själva gärna framhöll tekniska förbättringar så står det klart att det för dem var mer lockande att investera i floder av arbetskraft än i nya maskiner och förbättrad miljö. Bland anställda fanns till exempel uppfattningen att överdödligheten bland dem som glaserade tegel var extrem. Påtagligt få ska ha nått pensionsåldern. Några mer omfattande olyckor förekom dock sällan eller aldrig på tegelbruken om man undantar alla bränder.

Det kanske hårdaste omdömet om branschens slutfas förmedlar Kerstin Berg i sin studie ”Vittinge Tegelbruk” (Uppsala 1992). Hon återger en arbetarröst:

Det var inte konstigt att Olsson & Rosenlund lades ned. Det var ett museum. Det såg ut som en ladugård där inne. Arbetsförmedlingen i Heby skickade arbetslösa till Olsson & Rosenlund. De öppnade dörren, tittade in och stängde dörren och gick därifrån.

Från grävare till disponent

Vare sig det handlade om hantverksmässig framställning eller arbete vid maskin krävdes det erfarenhet, handlag, snabbhet och stora kroppskrafter för att i längden klara jobbet på bruket. Precis som på sjön, på tryckerier, inom sjuharden och bland sotarna skaffade man sig egna ord för snart sagt varje moment eller syssla. För utomstående blev det ett riktigt fikonspråk. Men fackuttryck och yrkesbenämningar skapade samhörighet. I synnerhet på de olika produktionsavdelningarna. Kanske var det också så att ett eget tegelbruksspråk som klingade främmande för utomstående gav lite extra guldkant åt ett arbete som var påfrestande och lågbetalt.

Det finns flera exempel på hur lokalt tegelbruksspråket var. På tegelbruken använde man till exempel många gånger helt olika termer mot i den närbesläktade fajans- och keramiktillverkningen. Även i de fall då arbetsmomenten var snarlika.

Om man ser till vad folk kallades var det en flora av benämningar. I lertaget hette man rätt och slätt **grävare** vare sig man gjorde arbetet med spade, paternosterverk eller lingrävmaskin. Den som utförde den inledande prospekteringen av lertakten och som även med upprepade prov skulle kontrollera om det förekom kalk i leran kallades **gruvfogde** vilket klart indikerade rang och kompetens. Det var också gruvfogden som i framtiden skulle se till att gropen efter avslutad täkt återställdes till brukbar odlingsmark.

I bruket tog **kranmatarna** emot leran som först skulle ältas med knivar och därefter gå genom valsar. Eventuella stenar togs bort eller maldes sönder. Om en särskild man avdelats för den senare uppgiften kallades han **stenvaskiljare**. Från kranen och valsverken gick efter viss mellanlagring leran på transportband upp till tegelpressarna. **Skrotmalaren** förvandlade vid sin kulkvarn kasserat tegel och torkade lerklumpar till torrmjöl. Det som skulle malas kallades torrskrot.

Vid formpressen där råplattor pressades fram till skärbordet ur olika munstycken stod **avskäraren** beredd. Det var han som skar tegelpannan till rätt storlek. Ett mer konturlöst namn på dem som arbetade med tegelpressning var att helt enkelt kalla dem **pressare**.

Påsättaren eller **fråntagaren** som han också kallades tog hand om den färdiga råtegelpannan som han skulle lyfta över från skärbordet till avläggningsbordet som var en transportställning med hyllor för teglet. Benämningen ”påsettare” hade en ekvok undermening vilket gav anledning till gliringar. Så förklarar man varför man bytte till ”fråntagare”.

Skjutaren eller **kärsskraparen** hade nybörjarjobbet på pressavdelningen. Det var han som med en skrapa höll den flyttbara transportställningen (avläggningsbordet) ren och sedan rullade bort den till elevatorn där den hissades upp till någon av torkbottarna. Kärsskraparen skulle också hålla rent vid skärbordet och i gångarna där det ständigt hamnade lerspill som snabbt torkade. Torrskrotet som det kallades skulle hållas undan och kärras iväg till malning.

En speciell syssla var att någon vid behov fick arbeta som **formgjutare** vilket betydde att han till och från tillverkade nya gipsformar till pressmaskinerna för nockpannor och falstaktegel.

Uppe på torkbotten tog **bortsättaren** eller **avplockaren** hand om teglet och förde det till en torkhylla med god genomluftning.

När det gällde tegelrör brukade dessa ”proppas” från båda ändarna om röret var av lite grövre dimension. Det betydde att **propparen** stack in en rund trästång i röret som en sista kontroll och justering för att röret skulle få rätt form och raka ändar innan torkningen vidtog. Proppningen utfördes lite olika beroende av vilken rördimension det handlade om.

En äldre syssla som försvann när teglet brändes året runt var **rumsskjutaren** vars uppgift var att bereda plats för nytt tegel i torken genom att flytta om det till en mellanlagring utanför torken om bränningen släpade efter tillverkningen. Rumsskjutare har bland annat funnits på Starfors tegelbruk och i Skattmansö.

När den tillverkade takpannan blivit tillräckligt torr och övergått från råtegel till torrtegel skulle ugnen ”sättas” vilket betydde att den fylldes med torrtegel av **inskjutaren** som bar teglet i mylsor (portioner). Det betyder en liggande bågformad trave som hölls pressad mellan kroppen och inskjutarens utsträckta nävar i en riktig björnkram. Att mylsan blev bågformad berodde på klackarna i ena änden. Inskjutaren visste att trava i ett system så att det blev rätt kanaler för hetluften.

Så murades porten till ugnskammaren igen av en **portmurare**. Den som gjorde detta kallades på något enstaka bruk för **piprensare**. Kanske hade han murarsysslan kombinerad med att rengöra ärilen och rökkanalerna.

Ugnen eldades som regel uppifrån där veden kastades ner genom öppningar som kallades klockor. Uppe på ugnsbotten skiftarbetade **brännarna** som ansvarade för eldning och brännförlopp.

Bränslet, för det mesta ved eller ribb, fördes upp på ugnen av **bränsleskjutaren** eller **vedskjutaren** som ibland lärdes upp till brännare.

Bränningen började med långsam uppvärmning (smokning) varpå den egentliga bränningen vidtog. Med en blick kunde brännaren bedöma temperaturen. Felmarginalen handlade då om kanske tio grader när man var uppe vid 980 gradersstreck.

Efter bränningen skulle ugnen svalna varpa den tillfälliga portförslutningen revs och **utskjutarna** tömde ugnen. De som staplade och flyttade löst taktegel kunde också kallas **treare**. Plockningen gick till så att man lade upp pannorna tre och tre, det vill säga "treade" dem.

Teglet gick därpå till **sorterarna** som både kontrollerade kvaliteten och delade upp det brända teglet i olika färgnyanser.

Utöver alla dessa yrken fanns **maskinister, reparatörer, smeder, snickare, murare, elektriker, traktorförare, lastbilschaufförer** och rena **hantlangare**. Vissa av dessa sysslor var tillfälliga, andra mer permanenta. Översyn och reparationer av ugnar, byggnader och maskiner brukade till exempel ske när det var lågsäsong.

I de fall teglet glaserades skedde det med helglasyr eller halvglasyr. Det förra utfördes av **glaserare**, det senare av **engoberare**.

Barnarbete förekom. Mest handlade det om **sandpojkar** eller **spånpojkar** som i äldre tider med skottkärria fraktade fram sågspån eller fin sand som ströddes ut vid avläggningen för att inte leran skulle klibba fast på underlaget.

Tegelmästaren ledde det dagliga arbetet på bruket. Han var länken mellan arbetarna och ägarna vilket kunde vara en svår balansgång om man ville behålla ett ömsesidigt förtroende. På honom ankom det att anställa arbetskraft och att föra listor över arbetstimmar och produktion.

Innebörden i benämningen tegelmästare ändrades med tiden. På 1800-talet var han något av en betrodd ålderman som kunskapsmässigt kanske inte skilde sig så mycket från övriga erfarna arbetare. År 1904 startades en intensiv kursverksamhet med bland annat utbildning i Svedala. Resultatet blev att titeln nu kom att förknippas med både praktisk kunskap och teoretisk utbildning. Kallade man sig tegelmästare var det vanligt att man hade examen från Svedala. Efter andra världskriget gick det inflation i titulaturen. På 1950-talet slutade man i brist på efterfrå-

gan att utbilda tegelmästare och begreppet blev därefter en mer allmän chefstitel. Svedalautbildningen ersattes därefter i någon mån av keramiska kurser som anordnades på Gustafsbergs porslinsfabrik.

Högste chefen (antingen en ägare knuten till orten eller en anställd verkställande direktör) kallades på de stora tegelbruken nästan alltid **disponent**. Övriga ägare titulerades **direktör**.

En lokal platschef som i rang stod mellan disponenten och tegelmästaren kallades ofta **ingenjör**. En liknande befattning hade **förvaltaren**.

Grosshandlare kallades bland annat de som sysslade med storaffärer i trävaror. Titeln fick med åren en lite negativ klang.

Det var inte ovanligt att befattningshavare i toppen startat med en militär karriär. Tegelbruksägaren/disponenten Curt Camitz vid Sala Tegelbruk ville genom alla år kallas major.

Olsson & Rosenlund

"Firman"

*Knall och Tott
Åblén & Åkerlund
Hasse å Tage
Hennes & Mauritz
Fridolf och Selma
Saxon & Lindström
Olsson & Rosenlund!*

Par kan bli slagkraftigare än ensamvargar. Så är det i seriernas värld. Så är det i filmen och på scenen. Så kan det vara när man vill bli stor i affärer!

Det var vad Olsson & Rosenlund insåg när de slog samman sina påsar i västuppländska Heby. Året var 1882. Det var samtidigt som indianhövdingarna Geromino och Victorio på andra sidan Atlanten utkämpade i sin sista strid – den som skulle kallas "Stora apachekriget i Arizona".

På den tiden var Heby en ort där det mesta utvecklats i maklig takt. Undantaget att man fått järnväg. Åt ena hållet gick banan mot Stockholm, åt andra mot Sala och Bergslagen. Och så var det Hebys lera! Det var bara att maka undan matjorden så låg den där i omåttliga mängder. Hittills hade leran mest varit till besvär men nu fick man upp ögonen för att den dög till taktegel på ett helt annat sätt än leran nere vid Mälaren. Detta upptäckte man ungefär samtidigt som järnvägsrallarna drog vidare på nya äventyr.

Tillverkningen av taktegel skulle snart bli kärnan i Hebys försörjning. I nästan hundra år handlade det mesta i trakten om tegelbruken och sågverken. Så var det från tidigt 1880-tal ända fram till 1980. Om någon eller några ska utnämnas till taktegelts pionjärer i Heby så får det bli grosshandlarna Johan Olsson och Axel Rosenlund.

Vad bar då kompanjonerna, 24 och 39 år, med sig i sina påsar?

Först och främst fanns där vanligt bondförnuft, starka viljor, lite knipslughet och en del framfusighet. Bakom sig hade de finansiärer med kontakter och försänkningar långt utanför hemorten. Dessutom hade båda två redan fått erfarenheter av byggenskap och sågverk. Lite

förenklat kan man säga att Olsson var den som stod för försiktighet och välfylld börs medan Rosenlund ställde upp med djärvhet och idéer. Men frågan är om de från början hade någon noggrann plan. Tvärtom verkar det ibland som om det mest handlat om gott väderkorn och konsten att fånga fågeln i flykten. Tur och skicklighet gick hand i hand i det mesta (men inte allt) som de företog sig.

Man köpte skogar och stora jordegendomar. Skaffade tegelbruk och sågverk. Inom släktens ram utvidgades ägarkretsen så att man efter några år kunde bilda ett fyra man starkt handelsbolag. Aktiebolaget dröjde till långt in på 1900-talet.

I Stockholm dit det bara var tio mil pågick samtidigt en prospektering vars like aldrig skådats. Mellan stadstullarna bredde bebyggelsen ut sig kvarter för kvarter. Gammalt revs för att lämna plats åt praktfulla hus. Också i utkanterna var det full fart. Åker- och skogsmark förvandlades till byggtomter för egna hem och grosshandlarvillor. En del blev sommarhus, men det mesta byggdes för dem som skulle bli bofasta. Det gick åt byggnadsvirke och taktegel och man betalade bra för det.

Stockholms förområden saknade ännu bekväma tillfartsvägar, men detta var inget hinder. Det mesta som snickrades upp hade strandnära läge. Mälaren täcktes på den tiden av ett nät med båtlinjer. Skutor och pråmar skötte materialtransporterna. Roddare och ångslupar klarade lokala förflyttningar. Ångbåtar med fasta turlistor fraktade folk och förnödheter från och till Stockholm. Stränderna kantades av ångbåtsbryggor med bänkar, väntkurer och godsmagasin.

Trävarorna från Olsson & Rosenlund, men också murteglet och takteglet, sögs upp av stadens byggmästare. Förtjänsterna var strålande men skulle kanske bli ännu större om man fick fotfäste närmare storstaden.

Tio år efter att "Firman" (det var den gängse benämningen på bolaget i Heby) bildats löste herrarna Olsson och Rosenlund enkel biljett till Stockholm där man snart etablerade sig i Hägersten. Trävaruhandlaren Olssons yngre halvbror Gustav "Grossen" Olsson fick stanna i Heby som klanens lokale vicekonung. Det var han som på hemmaplan såg till att det gick en jämn ström av taktegel och byggnadsvirke till huvudstaden. Det var också hans sak att köpa och sälja mark runt Heby.

Nu var alltså både Olsson och Rosenlund stockholmare. Till Heby återvände man bara för att se om affärerna, syna sina ägor, skriva under avtal och njuta några dagars lantliv omgivna av släkt och vänner.

Det är vanskligt att så långt efteråt värdera vem som fick störst betydelse för framgången. De båda tycks mest ha fungerat som ett finstämt radarpar. Mellan ekipagets dragkrok, styranordning och bromsar fanns

Grosshandlaren och trävaruhandlaren Axel Rosenlund.

Grundade och ledde i mer än 40 år familjeföretaget Olsson & Rosenlund med verksamheter i stockholmsområdet och rötter i Heby. Föddes i Västerlövsta församling och där i en stuga utanför Molnebo bruk den 5 november 1843. Död den 20 augusti 1920. Var när han gick bort nära 77 år gammal och i färd med att personligen leda återuppbyggnaden av sitt eldhärdade tegelbruk i Heby.

ett välfungerande signalsystem. Uppstod meningsskiljaktighet så verkar det mesta att ha lösts diskret. Denna sida gick tursamt nog över till sönerna. Möjligen hade familjen själv en annan bild av saken, men inte vad man kan se.

Så fortsatte företaget att breda ut sig med ständigt nya sidogrenar fram till att de gamla grundarna hade gått bort och även nästa generation började tunnna ut. Reträtten togs stegvis men bekräftades till slut med schaktmaskiner och rivningsfolk. Det var inför företagets hundraårsdag.

När de sista industribyggnaderna i Heby och Hägersten revs var det inte under folks jubel men det fälldes heller inga tårar. I Hägersten och de andra förortererna kunde folkhemmet gå mot sin fullbordan med hyreshus och villor, systembolag och tunnelbana. Ofta på Olsson & Rosenlunds forna domäner! Borta i Heby togs rivningen med upphöjt lugn. Det hela stannade vid tidningsnotiser, tegelbruksmuseum och en minnesbok. Efter sig lämnade "Firman" en ödslig rivningstomt och ett par tomma fabriker..

Hur kändes det när rivningsfolket kom? Visst fanns det saknad hos en och annan men en förhärskande folkmening tycks ha varit: "lika bra att skiten försvinner". Därmed var punkten satt.

När man i dag ser tillbaka på Olsson & Rosenlund så märker man att folks minne av bolaget delat sig efter två linjer. Den ena är "Firman" i Heby med taktegelbruket, sågarna och gårdarna i trakten. Den andra är Olsson & Rosenlunds AB i Stockholm med tomtförsäljning, fastigheter, entreprenörer och byggmarknader.

Om man i stället vänder sig till dem som arbetat på huvudkontoret i Stockholm så löper linjerna åter samman: "Heby var det viktigaste för oss", säger man. "Det var ju därifrån vi fick teglet och virket!"

Var hämtar man kunskaper om Olsson & Rosenlund?

De flesta som en gång arbetade inom företaget är borta. För dem som finns kvar är det heller inte så lätt att minnas eftersom avståndet i tid vuxit. Det har ju gått ett halvt sekel sedan företagets storhetstid. Olsson & Rosenlund tillhör heller inte de riktigt stora bolagen. Uppmärksamheten från forskare och media har varit blygsam. Dock finns det mesta av bolagets räkenskaper bevarade på arkivet Stockholms Företagsminnen.

Vad som finns att tillgå för den som vill beskriva företaget, utan att man biter sig fast i det ekonomiska, är en serie nedteckningar från familjen. Släkten Rosenlund lade stor möda på att i intervjuer och egna minnen dokumentera vad som hände företaget, familjerna och de anställda. Det man nedtecknade påbörjades redan 1914 och spänner över 50 år. Materialet är på gott och ont av privat natur. Vissa saker behandlas rapsodiskt, andra mycket ingående.

I Olssons släkt tycks man haft en mer tillbakadragen framtoning. I varje fall är deras efterlämnade spår svårare att hitta. Det mesta som berättas om dem måste faktiskt hämtas ur Rosenlunds källor.

Hattmakarens son

Axel Rosenlunds släkt hade en borgerlig och hantverksmässig bakgrund. Farfadern som var hattmakare i Lindesberg hade 1809 invandrat från Vasa i finska Österbotten. På den tiden härjades Finland av kriget mellan Sverige och Ryssland. Johan Olssons förfader var å sin sida bönder med djupa rötter i Hebytrakten. Sedan 1600-talet ägde de gårdar i Arnebo by.

Axel Rosenlund berättade när han var strax över 70 år om sin uppväxt och om sin pappa som 14 år gammal lämnat Lindesberg för att börja som modellsnickare vid ett gjuteri i Västmanland. Tio år senare hade han dragit vidare och blev nu bruksbyggmästare vid Molnebo bruk. Axel Rosenlund senior (både far och son hette Axel) och hustrun var nygifta och hade inte fått med sig annat än en liten kista med gång-

I dessa lantliga miljöer tillbringade Axel Rosenlund sina första år. Överst syns Molnebo herrgård uppe till vänster. Bruket skymtar längst till höger. På undre bilden Starfors herrgård i vinterskrud med häst och släde framför. Själv bodde familjen Rosenlund i stugor som hörde till egendomarna. Båda fotografierna är från 1878. Fotograf okänd.

kläder och pengar till en ko. Som bostad anvisades de en stuga borta vid Gårdsjön. Den unge Rosenlund begav sig omgående ut i skogen för att skaffa sig en huggkubbe. När det var avklarat ordnade han halm så han och hustrun hade något att ligga på. Dagen därpå fick han av patronen på Molnebo lov att begagna verkstaden för att bygga sig en säng. Kon som de köpt bidrog i någon mån till försörjningen. I vilket fall behövdes den för mjölk eftersom hustrun blivit gravid. En höstkall torsdag den 5 november 1843 föddes Axel Rosenlund junior hemma i Borgen som stugan kallades.

Året därpå flyttade familjen till Norr Starfors där Axel Rosenlund senior fått löfte att arrendera sågen och kvarnen av bruket. Snart arrenderade han även sågen och kvarnen i grannbyn. När lille Axel blivit åtta år köpte hans föräldrar ett jordbruk i Sör Starfors. Gården kallades Rosenlund(s) och fick vid laga skiftet ägor utanför byn.

Tre år senare flyttade Rosenlunds från Starfors till Huddunge där Rosenlund senior från 1851 hjälpte till att reda ut de trassliga affärerna efter sin döde sväger. Denne hade med en förmögenhet på fickan köpt Granberga gästgiveri men levtt alltför spendersamt och till slut kommit på obestånd. Nu när allt skulle upp på bordet fick Rosenlund ta hand om dödsboet. Man kan tro att Sillbokvarnen som sonen Axel senare köpte av sin far emanerade ur detta dödsbo.

1859 såldes hemmanet på Starfors och familjen flyttade till Nora (Tärnsjö) och därifrån till Hillersbo i Möklinta där man köpt en egen dom med såg. Axel junior var då 20 år, hade fått flera syskon och var nyfiken på det mesta. På egen hand tillverkade han sig en cykel av trä och smide med vilken han gjorde vådliga färder på byns fågata.

Modern avled inför julhelgen 1872 varefter fadern som nu kallade sig byggmästare bytte till en ny gård. Så småningom hamnade han i Heby där han bodde hos sonen tills han avled i slag hösten 1883. Vid den tiden var Axel Rosenlund junior redan ordentligt etablerad i Västerlövsta socken och hade tillsammans med Janne Olsson just bildat firma Olsson & Rosenlund.

För Axels egen del hade det alltså börjat med att han följt föräldrarna till Möklinta där han arbetat i sågar och kvarnar men också i jordbruket. Omväxlande körde han timmer och satte kolmilor. Tjugutvå år gammal sändes han till Stockholm för att lära till byggmästare på Tekniska Slöjdskolan. Ekonomiskt hölls den unge Axel stramt under studietiden. Fadern var strängt religiös och ivrigt hängiven luthersk flit och sparsamhet. Denna ekonomiska läggning fortplantade sig snart till sonen.

Pengar skulle man helst använda i företag och inte ödsla på fåfänglighet! Det var grundinställningen i familjen.

När kursen i Stockholm var klar fick Axel anställning som byggnadschef i Dalkarlslyttan. Därefter blev det kvarnbygge i Simtuna och sågbygge vid Skultuna bruk. År 1869 var han åter hemma för att bygga en ny kvarn i Hillersbo. Den skötte han sedan åt fadern fram till att modern dött.

Skendöd

Nu började tiden som egen företagare. Av fadern köpte han Sillbo vattenkvarn i Huddunge som försågs med ett litet sågverk som Axel själv byggde. När bygget var klart blev det omgående problem eftersom sågen krävde utökad vattendamm. Bönderna gick samman och försökte med alla medel hindra uppdämningen. I häradsrätten förlorade Rosenlund och hade så när gett upp saken eftersom han efter dammbygget egentligen saknade pengar till fortsatt process. Ändå gick målet vidare till hovrätten där han vann. Bönderna överklagade hos kungen men förlorade målet.

Under den korta tiden i Sillbo rakade Axel Rosenlund junior ut för ett par händelser som man länge talade om i bygden.

Då jag skulle sätta igång cirkelsågen och hade fått kantklingan i verksamhet, skulle jag i brist på remledare lägga om remmen med foten för att få den på nollskivan. Jag reste mig upp på knä men råkade därvid stöta emot klingan som var i rätt god fart och klingan skar in i min skinka. Den klöv ett ungefär sju tum långt spår (ca 18 cm). Blodet forsade ur skåran.

Jag gick in, kom i säng och höll ihop skåran med handen. Jag hade en äldre kvinna som hushållerska, och bad jag henne hjälpa mig sy ihop skåran. Hon trodde det måste vara silke för att sy med, men sådant fanns inte. Ej heller hos grannarna. Vi måste då taga vanlig linnetråd och jag tvingade henne sy.

Hon sade att det var hårdare att sy i köttet än att sy i gamla grova handskar. Hon sydde och jag höll ihop skåran med fingrarna till dess att hon fått hela skåran hopsydd, varefter vi toga häftplåster. Klippte smala remsor vilka vi lade kors och tvärs över skåran och därpå en plåsterlapp som täckte hela såret.

Som jag hade mycket folk att styra med tänkte jag gå upp samma afton. Men genom blodförlusten hade jag blivit svag och måste ligga till sängs. Dagen därpå var jag uppe, men måste hålla

mig mycket stilla. Släpade med ena foten så att det ej skulle brytas upp. Förbindningen som först lades på fick ligga kvar tills såret var läkt så mycket att det inte kunde brytas upp. Då först lades nytt förband på och jag var räddad och blev bra på en kort tid.

Inte långt därefter hade han köpt häst borta i Vänge. Hästen som visade sig vara lättskrämmd skulle bindas utanför Lindströms (rätta namnet bör vara Lindbloms) handelsbod i Huddunge.

Jag skulle binda hästen och han svänger om. Jag faller omkull, slår huvudet i en sten och blir sjuk och sängliggande därav. Får ansiktsros och sårfeber och blir allvarligt sjuk och sedan skendöd för omkring en halv timme. Innan dess hade jag den allra svåraste huvudvärk.

Syster Lovisa som hushållade för mig jämte andra fruntimmer trodde jag var död. De gingo ifrån mig och vara utom sig av förskräckelse. Jag hörde allt vad de sade men kunde ej röra ett finger eller på något sätt låta dem förstå att jag levde. Var bekymrad att de skulle låta mig ligga, eller som de bruka, bära ut mig där det var kallt. Under denna dvala tänkte jag på vad jag hört och läst om skendöda, bland annat att de brukade bära ut skendöda och låta dem frysa ihjäl.

Emellertid kvicknade jag vid och dagen därpå bäddades jag ned i åkdonet och kördes till Sala där jag fick läkarvård. Efter sjukdomen som varade länge miste jag allt håret. Var totalt utan hår i cirka ett halvt år och fick sedan håret fullständigt tillbaka.

Axel Rosenlund nöjde sig inte med Sillbo. Den 1 maj 1875 flyttade han till Heby där han fatt andel i Heby kvarn. Anläggningarna i Sillbo som låg sämre till såldes till mjölnare Hernberg. Det var för övrigt vid den tiden som det också byggdes ett tegelbruk bredvid sågen och kvarnen i Sillbo, men det ägdes av bröderna Söderlund. Tegelbruket flyttades senare på grund av brandrisken över till andra sidan om ån där det fortfarande ligger. Efter andra världskriget köptes det av Olsson & Rosenlund. Cirkeln var sluten och Rosenlunds tillbaka i Sillbo.

Kvarnköpet i Heby skulle bli Axel Rosenlunds lyckokast.

I Heby hade några bönder en vattendriven kvarn och såg som låg bara ett stenkast från socknens nya järnvägsstation som snabbt blivit en samlingspunkt. Axel Rosenlund var 32 år och hade fått näsa för affärer. Mjölnaren Johan Häggroth sålde nu sin andel i kvarnen till Axel Rosenlund och flyttade själv iväg till nya projekt. Några år senare dök Hägglund upp i Huddunge där han hade såg och kvarn i Rödje.

Snart förvärvade även Axel Rosenlund de återstående andelarna i kvarnen och sågen. Det kunde han genomföra med ekonomiskt stöd från ortens kyrkoherde.

Det var en djärv satsning men omständigheterna var gynnsamma och det hela ledde till framgång när man i städerna började efterfråga byggmaterial som aldrig förr. Borta i huvudstaden var avsättningen på virke och tegel nästan gränslös och järnvägens nya lastkaj låg ett stenkast från Rosenlunds sågverk och blivande tegelbruk. Som första åtgärd sågade man upp en stor timmerpost som inköpts i Siggbo. Året 1875 kröntes med att Axel Rosenlund i Heby ropade in ett halvfärdigt gästgiveri på en auktion. Tanken var att järnvägen, bruket och gästgiveriet rimligen borde vara en naturlig koppling.

Gästgiveriet i Heby liknade alla andra. Starkt öl och porter i stora mängder som man köpte från Uppsala. Ville en resande ha stearinljus på bordet eller i kammaren kostade det extra. Då och då smet någon gäst från betalningen men det togs med jämnmood. Sånt fick man räkna med. Vid samma tid som gästgiveriet öppnade byggde han också ortens första badhus. Tanken var att det kombinerade bad- och tvätthuset även skulle betjäna gästgiveriet. Inrättningen låg vid Arnebobäcken mellan gästgiveriet och järnvägen. Huset står ännu kvar. Nu hyser det kontor för Heby kommun.

Axel Rosenlund berättar själv om hur gästgiveriet växte fram:

Heby gästgiveri ställdes i ordning 1875 av Axel Rosenlund men sköttes av system Lovisa. Senare såldes det till Lars Frebelius som också ägt tegelbruk. Trots den lite stökiga och föga rogivande kringmiljön skulle rörelsen bli långlivad.

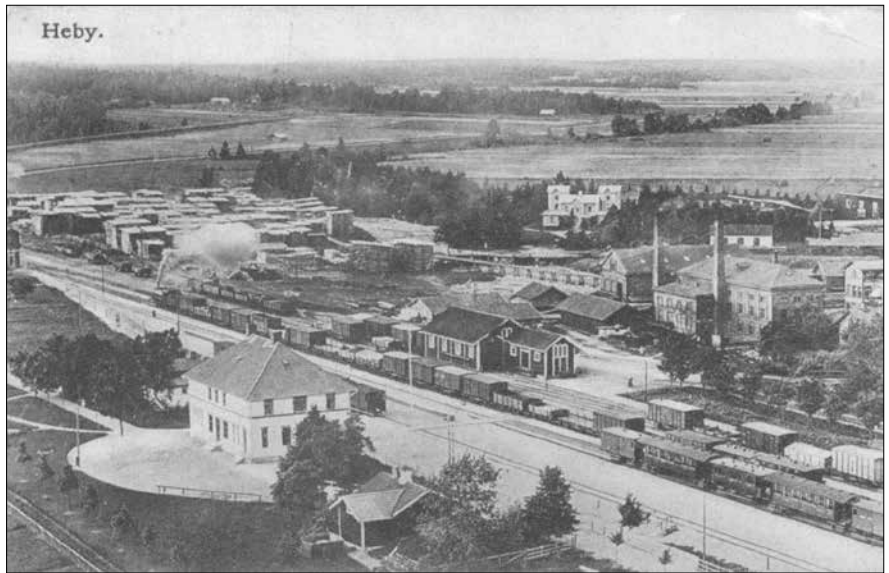

Ett rofyllt Heby år 1894. Unionsflaggan hissad. Fotgängare passerar tingshuset som senare blev kommunalhus.

På grund av inköpet nödgades jag bygga stall då dylikt ej fanns förut, samt måste jag inreda byggningen en trappa upp ty endast nedre botten var färdig och den övervåningen behövdes för resanderum. På hösten samma år (1875) var det att skaffa åkdon med möbler och husgeråd. Hästar ägde jag redan i Sillbo.

Syster Lovisa hushållade för mig i Heby och hade till hjälp två jungfrur. Vi hade ett stort matlag att sköta om, 12 à 14 karlar förutom gästgiveriet som också behövde stor tillsyn. Det var ett styvt arbete för syster Lovisa att med två jungfrur sköta om både mathållningen och gästgiveriet, i synnerhet som man tänker på att jungfrurna icke fingo någon hjälp med att bära ved och elda. Icke ens fingo de vattnet inburet utan fingo de själva bära detsamma i koppartunna från den närbelägna ån. Dessutom hade ju också jungfrurna att sköta om korna och grisarna.

Rosenlund behöll sitt gästgiveri i åtta år tills tegelbruksägaren Frebelius tog vid. Det var då firman blev handelsbolag. Beträffande systemen Lovisa var hon en trogen arbetskraft för Axel redan vid kvarnen i Sillbo. För detta tycks han ha varit generad. Vid ett tillfälle berättas att hon till och med arbetade i jordbruket. Axel påpekar stolt och samtidigt lite skamset att svinen hon hade att sköta var av ansenligt antal!

Bilden tagen omkr 1910 från kyrktornet. Fabriken är O & R:s kvarn och snickeri. I fonden stationen. Vita huset längst bort är Tegelvekets chefsbostad.

Rosenlunds brinner

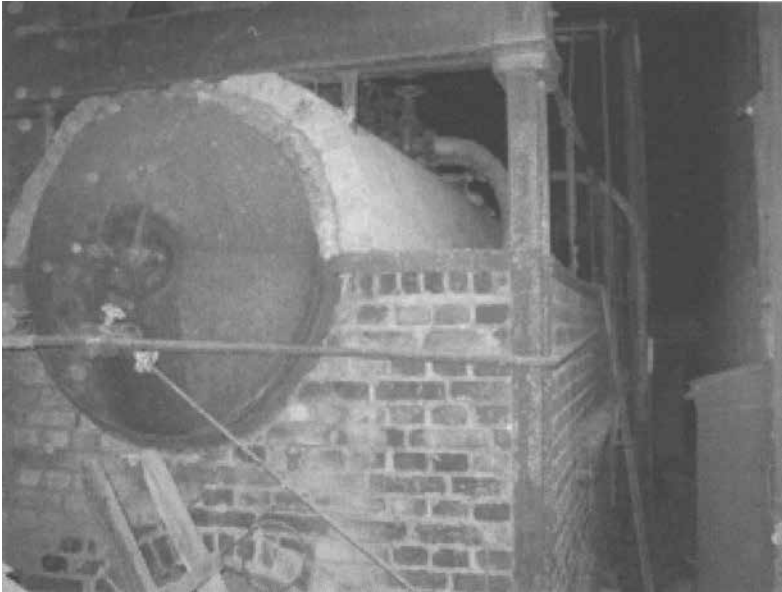
Natten mellan påskdagarna 1878 brann kvarnen och sågen. Rosenlund tog troligen saken med jämnmod för nu fick han tillfälle att bygga upp anläggningen i mer modernt skick. De nya byggnaderna blev med tanke på brandrisken i tegel. Också maskinernas standard höjdes. Nu drevs de med ångkraft så att arbetet skulle kunna fortsätta även om kvarndammen sinade.

Återuppbyggnaden har Rosenlund beskrivit:

Efter branden gällde det att röja plats, uppgöra ritningar och beställa maskiner till den nya byggnaden. Som densamma skulle uppföras på samma plats som den gamla, gällde det att begagna såväl material som utrymme i den mån det kunde röjas upp. Det enda som stod kvar av den gamla byggnaden var skorstenen och ett vattenhjul som jag apterade till lerkran.

Leran som grävdes upp ur den nya grunden fick gå igenom lerkranen för att ältas och transporterades därefter till tegelslageriet som provisoriskt inrättades. För bränningen byggde jag så kallade fältugnar på fria marken.

Så fort grundgrävningen var färdig och nedre ändan av grunden och botten var klar, började läggningen av rustbädden av rundtimmer och där ovanpå grunden bitvis, och sedan uppfördes

Ångpannan, en kvarlämnad fanépress och ett nedklottrat kök är nästan det enda som påminner om den gamla verksamheten i Olsson & Rosenlunds fabrik.

därpå tegelmurarna även bitvis. På så sätt fortgick bygget så att innan hela grundgrävningen var färdig var halva huset uppmurat ända till taklisten.

Leran från schaktningen i grunden räckte till tegel för hela bygget. All granit till grunden är tagen från Siggboskogen i närheten av järnvägen och fraktad på järnvägsvagn. Lastades och transporterades under nätterna. Vagnarna gingo av sin egen tyngd ned till Heby station, och återhämtades sedan tomvagnarna med sista tåget.

Sedan jag på vårvintern 1879 fått bygget färdigt började jag att såga och hyvla av det torra virke som fanns kvar från föregående år. Likaså sattes kvarnen igång.

Det hela kröntes med att han uppförde en ringugn. Det var en nyhet som folk vallfärdades till för att beskåda. Förnyelsen blev en trestegsraket. Teglet som behövdes till ringugnen hade man bränt i provisorisk fältugn. Leran fick man ur gropen till husgrunden! I ringugnen tillverkade man sedan tegel till brukets kommande flamugnar. Sex av dem var klara vid sekelskiftet.

Ursprungligen innehöll väggarna i ringugnen inslag av gråsten som gjorde att bränningen blev ojämn. När steninslagen ersatts med tegel var problemet löst. Som lön för mödan kom en prestigefylld beställning på fasadtegel från Uppsala domkyrka. Visserligen krävdes borgen för att man skulle få den stora ordern men när Rosenlund väl skaffat fram

Nere vid
ångpannans
fyrlucka råder
numera evig natt.
Kamerablixtar och
en vilsen ficklampa
ger viss orientering.

en garant så var affären klar. Domkyrkans "listtegel" handformades i extrastora träformar och brändes sedan till mörk färg och med en speciell blank yta.

Utöver ringugnen som var bland de första norr om Stockholm passade man på att anskaffa "nymodiga ältningsmaskiner".

Men byggandet hade inte gått utan komplikationer. När arbetarna passade på att strejka tog Axel Rosenlund helt sonika med sig sin bokhållare upp på byggnadsställningen. Tillsammans murade de själva upp den höga skorstenen. När det gäller rustbädden som de tunga tegelbyggnaderna vilar på var man redan för 50 år sedan förvånad över att husen ännu stod eftersom bygget gått i rasande fart. Särskilt den lägre snickerifabriken var lite av hastverk med "bara enkel rustbädd och runda timmer". Under den större byggnaden hade man bättre rustbädd med en fot av halv tuktad, travad sten som på sidan mot kontoret var 1,5 meter tjock.

Axel Rosenlund beskrivs som nästan besatt av att rita och mäta. När man byggde ladugården mättes korna upp till längd och bredd så att båsen skulle bli exakta. Gustav Olsson och Axel Rosenlund drog själva en skottkärra genom provuppbyggda passager för att se om man skrapade knogarna. Allt måste bli effektivt. Inget dödutrymme och onödigt material eftersom byggena slukade väldiga mängder av virke. Det första tegelbruket drog till exempel 1 200 hellånga träd till spiror, pålar och stolpar!

Kungligt ljus över fabriken

Anläggningen hade under åren tillgång till tre olika ångmaskiner. Kraften överfördes från maskinen till de olika tillverkningsställena med linor och linbockar som löpte rätt över industriområdet och angränsande trädgårdar. "Linorna" som de kallades var tjocka trossar med en splitsad skarv som kunde vara nio meter lång. När den upp till 350 meter långa linan brast, vilket hände då och då, föll den ner och knäckte äppelträden. Linorna som efter hand töjdes ut sträcktes med en sträckapparat. En av linorna ligger ännu kvar på marken utanför fabriken!

Mycket utrustning kom man över genom tillfälligheter. En del var nytt, annat begagnat. Den största ångmaskinen kom från spårvägens elektricitetsverk på Söder i Stockholm. Dynamon som gav arbetsbelysning hade en gång spritt ljus i kungliga slottet.

Ångpannan för Skogsjö hämtades från en brännvinstillverkare i Sala. Även kvarnens hela utrustning kom man över av en slump. Hos Bolinders i Stockholm där Rosenlund skulle inhandla ångmaskin fanns en komplett och oanvänd kvarnutrustning liggande utan köpare. Den skulle ha sänts till Sundsvall men i sista stund förstod man att köparen var barskrapad. Rosenlund gav nu ett bud på maskinposten och Bolinders slog till. Med ens var Rosenlund för en struntsumma ägare till både ångmaskin, pannor, kvarnmaskineri med grynmaskin, skalmaskin och siktar. På köpet medföljde ritningar till själva anläggningen.

Maskinerna som installerades användes utan större förbättringar i många år. De båda ramsågarna som man köpte på 1880-talet höll till 1936. Både den liggande ångmaskinen och den stående fanns ännu kvar som reservkraft år 1953. Kvarnmaskineriet fungerade till efter Grossens död, det vill säga till mitten på 1930-talet. Därefter användes kvarnbyggnaden omväxlande för torkaggregat och provmaskiner. Tillfälligt fungerade den också som Golvetfabrik, personalrum och mäss. I källarvåningen på den gamla fabriken står ännu ångpannan med fyrluckan på glänt. Den användes under senare år för uppvärmning av samtliga

anläggningar i området. Dessutom för att tina frusen lera.

Det är lätt att se att man på den tiden gärna sparade på maskinerna om det i stället fanns villiga och billiga muskler! Arbetsdagarna var som regel långa men brukade anpassas med tanke på dagsljus och eventuell belysning. Runt om i landet demonstrerade arbetare oförtröttligt för att få arbetstiden nedkortad. Det fanns en vision om ett idealt tillstånd där dygnet delades upp i jämna tredjedelar: åtta timmar på arbetet, åtta timmars fritid och åtta timmars sömn. Hos Rosenlunds var man fjärran från detta mål. Där gällde tolvtimmars arbetsdag för dem som arbetade inomhus. Man började sex på morgonen och höll på till halv åtta om kvällen. En och en halv timme gick bort till raster. Så var det åtminstone på papperet.

Ett maskinhaveri var det som till slut skulle spräcka tolvtimmarsdagen i Heby. Vid ett tillfälle i slutet av 1800-talet gick vevstaken till ångmaskinen sönder och plötsligt stod allt stilla. En mindre ångturbin anskaffades från Järla medan ny vevstake tillverkades borta i Stockholm. Men ångturbinen som man lånat gav för dålig kraft och bruket fick svårt att hålla igång tiden ut om dagarna. Man bestämde sig då för att ”efter-skänka” den sista halvtimmen av arbetstiden. Den ansågs ändå värdelös tyckte ledningen eftersom personalen efter sju på kvällen var för trött och det inte blev så mycket utträttat. Förmånen med den bortklippta halvtimmen fick sedan arbetarna behålla även när ångmaskinen fått sin vevstake tillbaka.

Vilken arbetstid man hade bestämdes ytterst av om det fanns belysning på platsen där man arbetade. Utomhusarbete gav därför sämre inkomst under den mörka årstiden. Dynamon som drogs med vattenturbin brukade stoppas fram på kvällskvisten. Särskilt om det var ont om vatten. Satt gubbarna och spelade vira sent så hade man ljusstakar beredda.

Sågarna

Så snart tegelbruket börjat ta form lät Rosenlund bygga en ångsåg inne i huddungeskogarna bortom sjön Myran. Läget hade valts med tanke på att terrängen var flack. Det var lätt att om vintern transportera timmer och virke över myrmarker och sjöar. Skogsjö ångsåg, klar 1883 och i drift till 1936 skulle bli en viktig del av Olsson & Rosenlund.

Hur man anskaffade ångmaskinen i Skogsjö är en särskild historia. Axel Rosenlund var delägare i ett brännvinsbränneri i Sala som just lagts ner. Nykterhetsrörelsen och de privata brännerierna var vid den tiden

Sågdammen i Heby var en gång i tiden fylld med timmer.

på kollisionskurs. Rosenlund gjorde nu affär på ångpannan och maskineriet. Det var vinter och frakten till Skogsjö gick först på järnväg över Morgongåva till Molnebo. På den tiden fanns det räls ända fram till bruket. Till Skogsjö skulle transporten fortsätta med häst framför lasset. Eftersom det var barvinter stod det klart att Vansjöns is bjöd på bättre före än de snöfria vintervägarna. Men ångpannan var tung och isen svag.

Man tillverkade en platta av plank att ställa maskinen på och hästar spändes för. Trots att tyngden med hjälp av plattformen fördelats, och

Krokso ångsåg 14 km norr om Heby ingick i koncernen. I drift till andra världskrigets slut. Maskinhuset med skorsten stod kvar till den 20 juli 1989.

man dessutom hade Erik Ersson i By som islots, gick ekipaget ned sig. Men sjön var inte djupare än att man kunde sätta en kätting runt pannan och få den upp på isen. Sedan gällde det att inte tappa fart. Så snart man saktade in så bågade isen. Rosenlund hetsade på. Med oförminskad fart korn man lyckligt fram till Skogsjö med ångmaskinen.

Att Skogsjön och Kotterrossen så småningom började växa igen var en av anledningarna till att sågen stängdes. Timret som lagrades på isen var omöjligt att få loss när det frös fast i växtligheten. Samtidigt började man på 1930-talet att hämta timret med lastbil direkt från skogshyggena till sågen i Heby. Ångsågen i Skogsjö blev bara ett fördröjande moment.

Man minns fortfarande virket från Skogsjö som prima vara. Skogskiftena i Huddunge var långsträckta remsor med urgammal skog. Sökte man ”riktigt” virke så gick man till Skogsjöbrädgården i Heby. ”*Traggliga och oansenliga skjul, men fint virke!*” Så beskriver man brädgården som låg på hörntomten mitt emot Golvetfabriken. Härifrån hämtades bara virke till viktiga byggen!

En annan såg var Kroksbo ångsåg intill Torvströandelsföreningens fabrik i nordöstra Enåker. Ångsågen som byggts av Sala Exporthyveri korn på obestånd efter en brand och övertogs snart av Olsson & Rosenlund som drev den från 1928 till omkring 1945 efter att andra världskrigets var slut. Platschef var under alla år hälsingen Lars Ehnsjö.

Runt Stockholm fanns också en rad sågverk som alla tillhörde Olsson & Rosenlund: Ledinge, Lissma, Nyfors, Jungfrusund, Hägersten, Ösmo och allt vad de hette. Huvudsagen – den som skulle komma att bestå genom alla åren – var sågverket i Heby. Numera ägs det av Setra Sverige AB (tidigare bland annat kallat Västmannas Trä AB).

Teglet

Tegeltillverkningen var viktig för Olsson & Rosenlund ...men kanske aldrig allra viktigast.

Det mesta i företaget cirklade runt trävaror och markförvärv. Affärsgrenarna var jord och skog, tegelbruk, sågverk, byggmaterial, tomtmark, fastigheter, finansiering och långsiktiga arrendavtal. Men eftersom taktegeltillverkningen i Heby var mer iögonfallande än sågverken och byggmarknaderna fick teglet en särskild uppmärksamhet.

Redan innan Axel Rosenlund tog över kvarnen med tillhörande såg hade det bränts handslaget tegel intill kvarnen i Heby. Vilka visioner Rosenlund själv hade vid starten vet vi rätt lite om. Det är inte självklart

att inriktningen på taktegel fanns med från början. Säkert är dock att många kvarnrörelser vid den tiden brukade utvidgas med en såg. Ibland också med tegelslagning.

Mjölhnare och kvarnägare brukade alltid bemötas med respekt. De sågs som mångkunniga med färdigheter inom både bygghskap och mekanik. Av detta följde att mången mjölhnare genom efterfrågan och egna kvalifikationer lockades av tanken att utvidga sin rörelse med både såg och tegelugn. Kvarndriften blev en inkörsport till byggmästeri och industriell utveckling.

För Axel Rosenlunds del ledde det till att han utan dröjsmål satte igång med att bränna tegel till en ringugn. Året 1882 eller 1883 stod som vi redan vet ugnen klar. Den skulle mest användas för murtegel. Så snart ringugnen var färdig blev den utgångspunkt för att bränna ytterligare tegel till sex flamugnar som enligt brukets verkmästare ska ha kommit i drift vid sekelskiftet. Bruket kom senare att kallas: "Gamla Tegelbruket". Torken för mur- och taktegel som samtidigt blev klar var i tre våningar. Från den tidpunkten kan man i Heby tala om industriell massframställning av tegel.

Sommaren 1919 förstördes Gamla tegelbruket i en brand men återuppbyggdes omgående. Därefter utökades tegelbruket i etapper tills det var landets största för taktegel, både till byggnadsvolym och kapacitet. Fler tegelbruk – mer eller mindre anslutna till koncernen – fanns i stockholmsförorterna Hägersten och Hässelby, Vittinge, Sillbo i Huddunge, Knivsta och under en övergångstid före detta Lantmännens tegelbruk i Heby. I Värmland fanns ett tegelbruk som ägdes av Axel Rosenlunds bror. Ett annat närstående bruk låg i Vaksala, Uppsala.

Till en början tillverkade Olsson & Rosenlund stora volymer av murtegel men med åren blev man nästan helt inriktad på taktegel. Helårsdrift började man med 1925 då lokalerna vinterbonats. Innan dess arbetade de fast anställda med tegelbränning om sommaren och skogsarbete om vintern.

Under sin slutfas övergick hebybruket till att göra takpannor i betong i stället för tegel. Dessutom försökte man i flera år utan större framgång att lansera golvplattan "Golvet". Den var i konstmaterial (enligt uppgift ingick asbest) och tillverkades i en fabrik bredvid tegelbruket. Man gjorde även formplattor som blev mer framgångsrika. I Tärsnjö fanns dessutom Albin Anderssons snickeri som åren 1966–1975 drevs av Olsson & Rosenlund följt av Industrivärden. Från 1982 ägs fabriken av Haga kök, senare benämnt Scandinavian Kitchen.

Kompanjoner på Nyfors

Inköpet av rörelsen i Heby, återuppbyggnaden efter den första branden och påbörjandet av tegelbruksbygget 1880 hade sugit musten ur Axel Rosenlunds ekonomi. Nya pengar måste till för kommande markköp och för att utvidga anläggningar. Han klarade heller inte längre att sköta organisationen på egen hand. Särskilt inte när ringugnen och Skogsjö såg skulle byggas.

År 1882 slog sig därför Axel Rosenlund samman med en kompanjon och bildade handelsbolaget Olsson & Rosenlund. Sju år senare anslöt ytterligare två delägare. Därmed ökade resurserna märkbart. I Heby kunde man nu befästa ställningarna samtidigt som man började blicka mot Stockholm. Själv menade Axel Rosenlund att det inte var för att få ekonomiskt stöd som handelsbolaget skapades ”utan för att få hjälp med att sköta rörelsen i stället för att behöva lita på biträden”. Säkert var detta en skönskrivning. Av flera skäl klarade han inte längre att ensam hantera rörelsen i Heby och samtidigt utveckla den.

Mannen bakom de nya pengarna var bonden Olof Ersson från Arnebo i Heby som redan nosat på tegelbranschen. Erssons son Janne (Johan) Olsson var då 24 år – alltså 15 år yngre än Rosenlund – född i Västerlövsta 1858 med erfarenhet från sågverk och skog. Hade bland annat varit faktor hos trävaruhandlaren Wikström i Heby. Året 1882 bildade Axel och Janne *Handelsbolaget Olsson & Rosenlund* där man ägde hälften var. En ättling till familjen Olsson tycker sig minnas att det inför bildandet förekom diskussioner om vems namn som skulle stå först. Olsson med pengarna var den som vann.

Anledningen till att man bildade firma var att Jannes far och farbror kommit över en avverkningsrätt på 50 000 träd i Nyfors i Tyresö söder om Stockholm. Det var en för tiden stor affär.

De flesta rotposterna stod på Vendelsöskogen och timret skulle sågas upp i lokaler som man arrenderat. Janne Olsson blev chef för projektet, tog ut flyttningsbetyg och installerade sig på Nyfors. Sågningen gick storartat och merparten såldes till Stockholm. När vinsten senare skulle fördelas lät fadern och farbrodern sina andelar stå kvar i bolaget. På liknande sätt blev det många gånger i Olsson & Rosenlunds historia. Att satsa pengar i bolagets projekt och sedan låta det förvalta vinsten var en säker väg till förräntning.

Gustaf Huddén (ena halvan i tegelbruket Lundqvist & Huddén, Vittinge) var släkt till slakten. Som tonåring var han ofta på Nyfors. Han har berättat om sina minnen:

Bondsonen Johan "Janne" Olsson från Heby blev företagets ekonomiska roder. En försiktig strateg och charmerande sällskapsmänniska. Född i Heby 6 februari 1857. Död i Stockholm 16 augusti 1940. På sin 80-årsdag gav han alla tjänstemän en extra månadslönn.

Nyfors i Tyresö räknar jag som den egentliga startplatsen för Olsson & Rosenlund. I Nyfors fanns ett nedlagt pappersbruk med fabriksbostäder, arbetarbostäder, kvarnverk med vattenfall samt chefsbostad. Allt detta hyrde Olsson & Rosenlund 1882. Platschef blev Vilhelm Rosenlund (Axel Rosenlunds farbror) men Johan Olsson var det formella överhuvudet.

I chefsbyggnaden på Nyfors fanns kontor och bostad för Johan Olsson när han inte var i Stockholm och sålde. Här fanns också Vilhelm Rosenlunds bostad. Salen i huset var öppen för sågens arbetare när de ville fira bröllop. Här dansade också traktens ungdom sirlig fransäs (Français). Det hölls fest och lektes lekar. Till chefsbostaden hörde lokaler där hushållerskan fru Duva härskade. Hon hade gjort så sedan pappersbrukstiden. Här (i ett av husets rum) fanns också en handelsbutik för arbetarna. Hit kom även folk från annat håll för att köpa livsmedel.

Transporter och omlastningar var en berydande del av arbetet. Sågens timmermagasin utgjordes av sjön Flaten dit timret flottades från Drevviken. När sågningen var klar i Nyfors fraktades allt uppsågat virke över Albysjön till Uddby. Det mesta handlade om grova bjälkar som drogs ihop i stora flottor som sedan roddes till Uddby för att torka. Det som var uppsågat i mindre

Gustav Olsson, yngre halvbror till Janne kallades omväxlande "Grossen" och "Kungen av Heby". I ungdomen brukade han en tid av någon anledning efternamnet Hedlund. Känd för patronella later, omväxlande hetlevrad och känslösam. Kunde om så krävdes servera champagne till frukost. Född i Västerlövsta 26 mars 1862. Död 4 februari 1934.

dimensioner och ofta även hyvlat virke roddes i flatbottnade pråmar till Uddby. Efter torkning kördes sedan allt i hästvagn ned till Saltsjön där det lastades i större pråmar för vidare frakt till Stockholm.

Mellanspel i Jungfrusund

Sex år senare när sågningen i Nyfors närmade sig slutet inköpte firman i stället Jungfrusunds sågverk av Lars Johansson som var sväger till Rosenlund. Johansson kallades inspektor och hade bland annat arbetat på gästgiveriet i Heby.

Jungfrusunds ångsåg låg på mälaren Ekerö och var Liksom sågverket i Nyfors byggt på arrenderad mark. Tidigare hade Uppsala Transportbolag haft ett pråmvarv på platsen. Johanssons hustru vantrivdes svårt och när Johansson därtill fick problem med lönsamheten överlät han efter bara ett och ett halvt år sågverket till Olsson & Rosenlund.

Även om det var ödsligt och isolerat i Jungfrusund hade bolaget kommit ett steg närmare huvudstaden jämfört med i Heby. Jungfrusund ligger nere vid stranden mitt emot förorterna Vårby och Skärholmen och har farled ända in till Stockholm. Där sågen och pråmvarvet en gång låg

finns numera en båtfirma och ett hundratal meter därifrån har bilfärjan Ekerö–Slagsta sin ena angringspunkt.

Från sågen kunde man snabbt och billigt frakta virket på skuta fram till Stockholms kajer. Sågverket som fortfarande sköttes av svågern försågs bland annat med timmer som flottats ända från Åland. Vid den tiden tog man allt man kom över och tvekade inte ens för att ta timmer över havet.

Epoken Jungfrusund slutade efter sex år med brand. Sågen lades i aska och trävarulagret förstördes. Allt var oförsäkrat men man tog ändå motgången med behärskning. Redan innan branden hade det uppstått problem med att förlänga markarrendet så branden kom faktiskt inte olägligt.

Nu var det åter dags att bryta upp. Året var 1894 och Hägerstens gård blev lösningen. Man kunde möjligen misstänka att branden i Jungfrusund med tanke på tomttvisten var anlagd, särskilt som köpet av Hägerstens gård verkar att ha varit på gång redan före branden. Men sågen och lagret var som sagt oförsäkrade så det måste ha handlat om en olyckshändelse. Mer om Hägersten senare.

Fler kompanjoner

När förvärven ökat så steg kravet på finansiering och riskspridning. Under tiden i Jungfrusund då herrar Olsson och Rosenlund på allvar börjat blicka framåt blev man överens om att ägandet borde utvecklas på så sätt att man breddade handelsbolaget.

1889 förstärktes ägargruppen med Johans yngre halvbror Gustav Olsson som just sålt sin fars egendom och därmed var stadd i kassa. Starkaste enskilde ägare blev nu Axel Rosenlund med 4/9-delar. Johan Olsson fick 3/9-delar och halvbrodern Gustav Olsson 2/9-delar.

Året därpå inträdde även Axels yngre bror Vilhelm. Han var hela livet ungarl och hade hittills endast varit anställd i bolaget. Utan att satsa egna pengar fick han en av Axels fyra niondelar i handelsbolaget. När han några år senare blev sjuklig återlämnade han sin andel till brodern, men då hade Vilhelm samtidigt tjänat en mindre förmögenhet.

Bröderna Olsson ägde nu tillsammans 5/9-delar av Handelsbolaget Olsson & Rosenlund medan bröderna Rosenlund ägde 4/9-delar. Det blev övervikt i maktbalansen till familjen Olssons fördel, åtminstone på papperet.

När sekelskiftet närmade sig startade Axel Rosenlund *firma Rosenlund & Co* som främst hade knytning till företagen Knivsta Såg och

Lundqvist & Huddén. År 1916 kompletterades handelsbolaget med ett aktiebolag som fick snarlikt namn, *Olsson & Rosenlunds AB*. I avvecklingsfasen på 1970-talet ändrades namnet till *Sevelero AB*.

Till Stockholm

Vid ingången av 1890-talet gjordes flera stora egendomsförvärv. Domarbo i Huddunge inköptes 1889 och Härvsta i Heby 1890. Österledinge inte långt från Norrtälje inköptes 1893. Med åren skulle det bli ett hundratal egendomar, fastigheter och tomter. De flesta i Västmanland, Uppland och runt Stockholm men det fanns också egendomar ända borta i Västergötland och Värmland.

Janne Olsson var den som först lämnade hemorten. Han var aldrig bosatt i Heby efter 1882. Under sågningen borta i Tyresö bodde han i chefsbostaden Nyfors till 1888, men med upprepade, täta vistelser i huvudstaden.

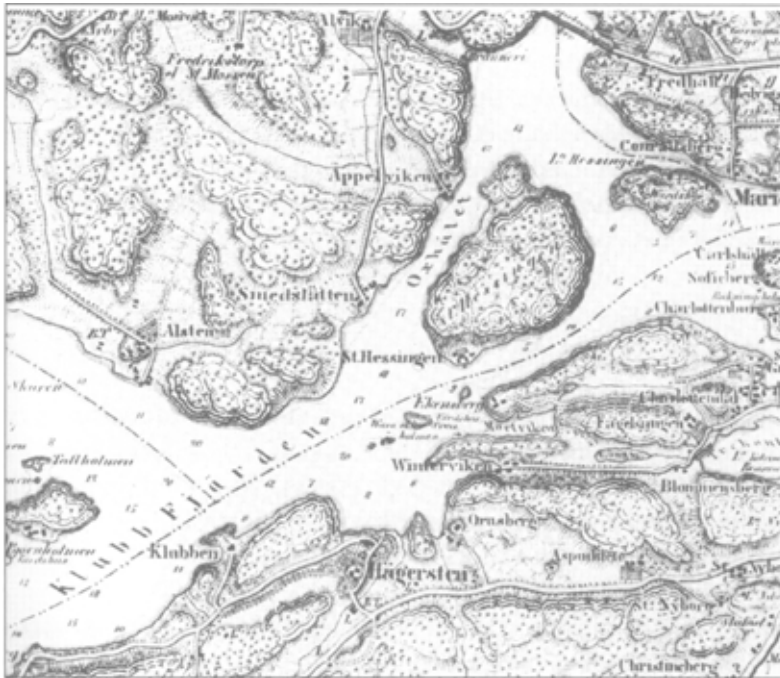
Året 1891 hade han blivit fast bosatt i Stockholm med lägenhet och kontor i Gamla stan, mitt emot Riddarhuset. Här gifte han sig samma år med Anna Ljungqvist från Huddunge. I Gamla stan föddes döttrarna Greta och Kerstin. Sonen Gösta föddes på sommarnöjet Haga.

1894 flyttade familjen Olsson till Gamla Brogatan i trakten av Centralstationen. Kontoret låg vid Kungsgatans slut nere vid Klara sjö. Det var intill detta kontor som man senare byggde sig ett stort upplag för byggmaterial. Kontoret flyttades sedan runt på olika adresser men förlades 1907 till Dalagatan 1 vid Norra Bantorget där de båda ägarna efter en del lägenhetsbyten fått sina slutgiltiga bostäder. Rosenlunds bodde högst upp, Olsson längre ner i huset. Huvudkontorets sista adress blev Luntmakargatan 94 ett kvarter från korsningen Sveavägen–Odengatan. Där fanns man från 1954.

Fastigheten med Dalagatan 1, som byggts av Olsson & Rosenlund, ägde man tillsammans med grosshandlare Stockman som arbetade i järnhandelsbranschen. Själva kallade sig Olsson och Rosenlund vid den tiden för trävaruhandlare. Huset var modernt med både badrum och värmeledning. Det låg vid Norra Bantorget mellan nuvarande LO-borgen och järnvägen. I dag är det rivet och ersatt med ett nytt.

Hur hade då Axel Rosenlund kommit till huvudstaden?

Han lämnade Heby 1893 men förblev ända skriven på hemorten i nästan tio år. Hans första bostad i Stockholm hade adressen Karlaplanen nr 2 och låg på Östermalm. Från matsalen kunde barnen blicka ut över långa Kommendörsgatan vilket man särskilt berättat. Flyttningen sked-

Området runt Hägersten efter karta av Carl Oscar Frunk 1846. Allt som syns på kartan är numera bebyggt. Ön i mitten är Stora Essingen. På den tiden hette den St. Helsingen. Bron längst upp i norr är den pontonbro som föregick nuvarande Tranebergsbron.

de i samband med att Axel gifte sig med Emma Olsson från Simtuna. Sonen Ingvar har beskrivit händelsen: ”...*samtidigt gifte han sig med en 21 år yngre flicka från hembygden. Innan dess tycks hans rastlöshet ha hindrat honom från att tänka på äktenskap*”.

En titt i församlingsboken ger en något annorlunda bild. Emma Olsson var sedan flera år hushållerska hos Axel Rosenlund i Heby. Som

Hägerstens gård år 1900. Till gården hörde på sin tid både mejeri, orangeri och tennisbanor. I dag är slätten nedanför fylld med radhus.

hjälpreda hade hon en yngre syster. Inför julen 1893 blev tjugonioåriga Emma i ”omständigheter”. Axel var då 50 år. Det var nu som de båda skyndsamt reste till Stockholm för att skaffa lägenhet. De gifte sig våren 1894.

I Stockholm föddes sedan de fyra barnen: Axy (Axelina) 1894 med förnamn inspirerat av faderns namn, Sigge (Sigismund) 1896, Margit 1898 och sladdbarnet Ingvar 1905. Först i november 1902 tog familjen ut sina flyttningsbetyg från Västerlövsta församling (Heby). Det var när man redan flyttat till Dalagatan 1.

Hägerstens gård

Den sista tiden i Jungfrusund hade man som vi redan vet gjort sonderingar för att komma ännu närmare Stockholm. Men det var inte enkelt. De flesta industritomter som fortfarande var lediga hade bergigt och kuperat läge och var därmed odugliga för virkeslager. Men tillfälle dök upp när en större egendom i Hägersten blev till salu. Den låg vid Mälaren (på södra stranden) i Brännkyrka församling alldeles utanför den egentliga staden.

Det fanns pengar till affären. Efter sågningen i Nyfors hade man samlat ett kapital på några hundratusen kronor och vinsterna bara fortsatte att stiga. Ägarnas insatser var nu uppe i över en miljon kronor samtidigt som industrier och lager var lågt bokförda. Det handlade alltså redan da om ett starkt företag. Köpekontraktet på Hägerstens gård daterades den 14 mars 1894.

Egendomen var på 250 hektar med en anrik och slottsliknande huvudbyggnad från mitten av 1700-talet. Här i trakten hade Bellman en gång strövat och diktat. Den så kallade ”Bellmanskällan”, inte långt från Hägerstens gård, påstås vara upphovet till episteln ”Vila vid denna källa”. Bellmans äldsta syster var för övrigt gift med en av de tidigare ägarna.

Grosshandlarna Olsson och Rosenlund hade gjort ett fint förvärv. För egendomen betalade de 150 000 kronor. Köpesumman erlades så att man övertog inteckningar på 100 000 och betalade 12 400 kontant. Resten av likviden var en fastighet i Västergötland taxerad till 37 600 kronor som övergick till säljaren.

Till Hornstull var det bara ett par kilometer. På andra sidan bron började själva staden. Läget var idealiskt. Nära för besökare och transporter. Manbyggnaden var ståndsmässig. Namnkunniga personer hade genom åren rört sig i nejden. Därtill kom riksbekanta industriomgivnin-

gar. I Vinterviken intill Hägersten hade Alfred Nobel gjort sina famösa sprängningsförsök.

På Hägerstens egendom fanns framför allt plats för sågverk, brädgård och tegelbruk med en naturlig hamn. En kommande spårvägsförbindelse var också på tal. Slutligen fanns det gott om arbetskraft.

I Hägersten byggde man nu på några år upp ett bruksliknande samhälle med arbetarkaserner och blomstrande jordbruk. Själva gården om-

Övre bilden:
Hägerstenshamnen 1930.
"Slottet" ligger i
det trädbevuxna
området till
höger.

Undre bilden:
Industriområdet
från landsida.
Vykort från
1900.

Infarten till
industriområdet
i Hägersten.
Firmaskylten är
som på tegelbruken
placerad längs
takåsen. Lägga
märket till
att bolagsnamnet
avrundas med ett
litet understruket
"s".

fattade vid mitten av 1800-talet tolv byggnader. 1926 räknade Nordiska Museet antalet till tjuoan, men då tog man med både isstack och tennisbana.

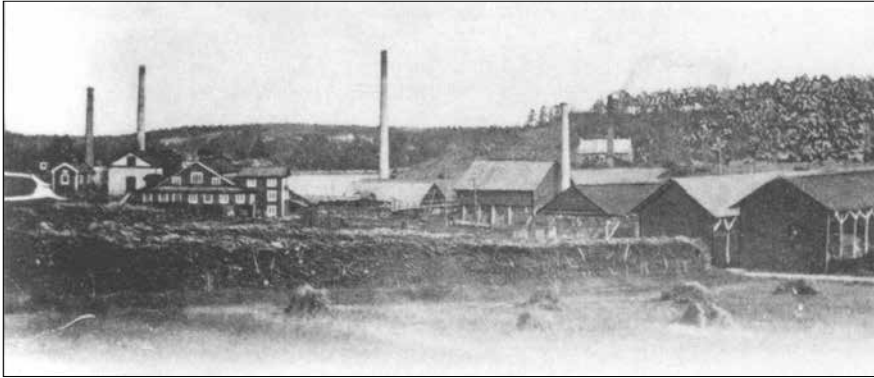
När köpet beslutades hade Olsson tyckt att egendomen var väl dyr, men den visade sig motsvara vad man sökte. Redan första eftersommarren var sågen i drift!

I dag är det svårt att föreställa sig hur allt en gång sett ut. Själva "slottet" finns här men egendomens topografi är i övrigt helt förändrad. Tunnelbanan har dragits rätt igenom området. Terrängen är fylld med radhus och större bostadshus som ligger tätt. Den gamla markprofilen har också ändrats genom schaktningar för bebyggelse och vägtrafik. Industrierna låg öster om det kuperade området.

Bo G Hall har i sin bok "Mälarhöjden med omnejd" måleriskt beskrivit hur livet ute på sjön tedde sig under Olsson & Rosenlunds första år:

Några år efter sekelskiftet fanns vid sidan av de större fartygen ett nätverk av mindre slupar som kilade in vid en rad småbryggor på Essingeöarna, Brommalandet, Liljeholmen och Gröndal. "Angantyr", "Frithiof" och "Ingeborg" hade Hägerstens brygga som slutstation. På vardagen gick det åtta turer och på helgerna hela femton.

Längs den sydvästra kuststräckan plöjde dagligen drygt tjuogotalet passagerarångare fram på längre trader mellan huvudsta-

Hägerstensågen sedd från åsen på 1920-talet.

den och orter vid Mälaren och Hjälmarén. Till detta kan läggas Göta Kanal-båtar, ostkust- och gotlandsbåtar liksom ett antal s.k. Smedjebackare. Dessa var främst lastbåtar, vilka trafikerade Strömsholms kanal ända upp till Smedjebacken.

I bilden ingick även prämsläp samt segelfartyg av skilda slag. Tremastare var ganska sällsynta men fartyg med två master fanns det gott om. Största gruppen seglare var de enmastare som gick under benämningen vedskutor. På den tiden uppvärmdes hela Stockholm med kakelugnar och järnspisar och det gick åt oerhörda mängder ved. Roslagskutorna har redan nämnts. De var enmastare och fraktade främst sand och tegel.

Rodd- och segelbåtar rörde sig också ute på vattnet; oftast kortare sträckor. Allt som allt var trafiken på Mälaren utanför området mycket intensiv. Och längs stränderna kunde man finna åtskilligt som härstammade från båtarna. En mycket populär sommarsyssla bland smågrabbarna bestod i att leta ölkorkar i vattenbrynet. Sedan man fått tag i tillräckligt många användes de när mammorna sydde simdynor till barnen.

Ångsågen med hyvleri hade snabbt blivit klar. Inte heller tegelbruket dröjde. Redan 1897 var det igång. Sedan fortsatte det med förbättringar. 1906 skaffade man till exempel en modern cirkelsåg för klen timmer. Nere vid stranden blev det kajer och ett båtvarv där man byggde träpråmar och reparerade fartyg. Bogserbåtarna "Näcken" och "Lilla Hägersten" som också ägdes av bolaget användes för att flytta om timmerläpan i hamnen och dra prämar från sågen till brädgården vid Klara sjö inne i Stockholm. Sammanlagt hade man 13 prämar. Somliga lades vid kaj i stan för att där fungera som magasin.

Efter hand byggdes bostäder till arbetarna. Tio familjer kunde sammas om en trevånings kasern. Ungkarlar fick nöja sig med att bo i barack. De röda husen hade tidstypiska namn: Nybygget, Lövhyydan, Turbo,

Arbetarboden Hoppet hade en oansenlig bod som senare övertogs av kooperationen.

Skogshyddan, Berghem, Dunderbacken. Sammantaget blev området nästan en bruksmiljö. Arbetarnas samlingslokal kallades "Lamposet".

Som mest sysselsattes sommartid 200 personer i Hägerstens trä- och tegelhantering. I jordbruket handlade det däremot om en ganska liten fast arbetsstyrka. År 1903 hade man inspektör, bokhållare och rättare, mjölkkörare, sex statdrängar och trädgårdsmästare. 1912 hade arbetsstyrkan krympt till rättare, mjölnare och tre statdrängar. Resten av behovet täcktes med arbetarhustrur, tillfälligt lejda lantarbetare och det folk som gick att låna ur produktionen. I takt med att tomtmark avsöndrades och industridelen bredde ut sig krympte jordbruket. 1930 var det i princip nedlagt. En liknande linje gällde för jordbruket i Heby undantaget krigsåren då hästar åter blev värdefulla.

Stundom mullrade det i folkledet. Vid ett möte på Lamposet 1907 bestämde arbetarna att de skulle starta andelshandel. Förhandlingar inleddes med bolaget om att få hyra tomt men svaret blev inte vad man hoppats. Någon tomt fick man inte. Skälet angavs som följer: "*av humanitära skäl; ty arbetarnas ekonomi brukar merendels till följd av deras mindre intelligens vara ganska dålig*". Dessutom var tiderna usla och bolaget ville se pengar på bordet!

Trots de enligt bolaget bristande förståndsgåvorna kom arbetarna snart över en liten tomt som låg längre bort men ändå tillräckligt nära. På den byggde man kvällar och helger med gemensam kraft en diverseshandel som döptes till "Hoppet". Vägen för konsumtionsföreningen blev tidvis knagglig, särskilt storstrejksåret 1909, men man klarade sig på det stora hela rätt hyggligt. I mitten av 1920-talet tog Konsum över ruljansen.

Ett stort år för Hägersten och Midsommarkransen var 1913 när spå-

rvagnen kom. Axel Rosenlund var den som hade drivit på frågan. Dels skulle spårvägen sätta fart på byggandet i området, dels såg man en möjlighet att utnyttja banan för egna godstransporter.

Det blev ungefär som tänkt. Olsson & Rosenlund kunde snart stycka upp tomter och sälja mark, ordna lån och tillhandahålla byggmaterial. ”Trä, tegel och tomter” blev bolagets nya motto. Så kom elektriciteten 1920. Till en början var belysningsströmmen gratis för villaägarna. Olsson & Rosenlund tyckte att det kostade för mycket att sätta in mätare i alla stugor!

1923 stod bolaget på tidningarnas förstasidor. Ett finskt sågverk hade gått i konkurs och man köpte nu in en del av timmerlagret som med stor möda skulle till Hägersten. Det handlade om extrema längder och grova dimensioner som anlände i jättelika flottar. Med betydande besvär och påhejad av talrik publik fick man de stora pråmarna genom slussarna in i Mälaren och vidare bort till Hägersten. Där uppstod det åter problem. Stockarna var helt enkelt för långa att hanteras uppe på landbacken. Nu fick man konstruera en särskild kapsåg som från en flotte ute på vattnet kapade ner dem så de gick in i sågverket.

Brännvin och mjölk

Supandet var ett problem som man tycks ha tagit med visst jämnmod. Det hörde till tiden men bekämpades så gott det gick. Sigge Rosenlund beskrev läget som olidligt innan motboken införts. I Heby var det något bättre än i Hägersten eftersom man inte hade så mycket ”löst folk” (tilfälligt anställda) men trafiken efter sprit pågick ändå ständigt även där. Verkmästare Edvin Lundberg visste hur det var:

Det var till att ta en gammal säck för att ha en fyra, fem liter i. Sedan smög man sig fram på baksidan av tåget i Heby så att ingen ifrån firman skulle se dom, och så i väg! Och så gick dom av när tåget började på sakta lite grann halvvägs uppe vid Härvsta (gästgiveriet). Det var ett herrans elände.

Grosshandlar Olsson berättade också en historia. Han var uppe i Gysinge och skulle köpa en del virke. Och han skulle vara med och mäta in det där. Gossen som han bodde hos var ingen nykterist. Först på morgon drack dom kaffe och brännvin. Så skuldedom gå ut på stapeln och börja jobba och då tog gossen litern med sig och öl och fiolen. Så, jobba dom ett tag så, dom vart lite schacka. Så tog dom fram litern. Grosshandlar Olsson var ju också karl så han ville inte ge sig. ”Jag trodde förbanne mej att jag skulle supa ihjäl mig”, sa han.

Också Gunnar Rosenlund hade erfarenheter:

I skogarna så stannade dom bara så länge som de hade något kvar att dricka. Dom hämtade i stora plåthinkar och sen drack dom en hel vecka eller så där.

Man gjorde vad man kunde för att bromsa supandet. Mjolk tillhandahölls arbetarna till fast pris. I Heby och Hägersten ingick dessutom fri mjolk i tjänstemännens löneförmåner. Förskott på lön betalades till nykterhetens fromma i form av polletter som enbart kunde användas för mat i handelsboden som låg vid utfarten från sågen. På ena sidan av mässingspolletten stod valören, på baksidan var den märkt med "OR". Samma pollettsystem som i Hägersten fanns också i Heby.

Det var ingen idé att lämna arbetarna kontant förskott inte. Det var så, på andra ställen också. Inget nytt påfund hos oss. För polletten fick dom köpa sill och allt möjligt för att klara familjerna. För en del gubbar drack ju upp på en gång vad dom fick. Det var många hustrur som kom ned på kontoret och hämtade sådana där. Dom blev nog glada. Det var ju dom stackarna som fick ta emot stöten.

Avlöningsdagarna var jobbiga eftersom man då måste hålla brygarvagnen borta. Det gällde att vara vaksam för förr eller senare kom den smygande bakom sågen. Om arbetsledarna inte var tillräckligt uppmärksamma passade gubbarna på att köpa 25 pilsner som stoppades i en säck. Sedan satt dom på dikeskanten och söp tills säcken var tom. Namnsdagar firades också grundligt för hundra år sedan. Eftersom många hette Karl eller Johan så kunde den 28 januari och 24 juni bli stökiga. Åtminstone i Hägersten.

Värre än på Karl-dagen 1894 när vi skulle sätta i gång sågen har jag aldrig varit med om för då skulle vi bygga huset som inspektor Johansson bodde i. Dom höll på och lade grund där och grosshandlare Axel Rosenlund var här och sa att vi skulle titta på grunden. Och dom låg allihop fulla runt hela grunden. "Inte sa jag något och inte grosshandlaren heller. Vi bara gick", var Johanssons kommentar. Det var mitt i vintern och 20 grader kallt när dom höll på att göra den här grunden så dom behövde för all del en värmare, men det blev lite för mycket.

Men det fanns tillställningar som var stillsammare. Varje sommar brukade frälsningsarmén få låna parken för en fest. Man lånade även pråmar för utflykter. Som tack kom frälsningssoldaterna efteråt upp på gården med mässingsinstrument och standar för att spela för familjen. Andra begivenheter var "De vandrande tyskarna", en musikkår på sex

Sjöfröken på väg
mot bryggan.

till åtta man. Också de med mässingsinstrument. Resultatet brukade bli en halvtimmes konsert. Emma Rosenlund var dock inte så förtjust eftersom tyskarna blev så dyra. De förväntade sig var sitt mynt i betalning. Då var den ensamme positivhalaren med sin apa desto mer populär. Här räckte det med en udda slant!

Emma Rosenlund var i sig själv ett spännande inslag för barnbarnen. Varje natt vaknade hon en eller flera gånger för att oroligt ströva runt huset i ensam spaning efter tjuvar och marodörer. Anledningen var ett tidigare attentat mot hennes rosor.

Under de första åren användes Hägersten gård, som på den tiden var nedsliten, dragig och även ansatt av råttor, enbart som sommarbostad. Under vintern fick den stå torn. På försommaren flyttade familjerna in med tjänstefolk och stora lass. Rosenlunds installerade sig i huvudbyggnaden, Olssons i den vänstra flygeln. Släkt och bekanta från när och fjärran brukade efter hand ansluta. Nere vid Mälaren fanns ett badhus hängande på krokarna i berget och sjövattnet var ännu drickbart. När småhusbebyggelsen tätnade omkring Hägersten och hamnen kom i flitig användning ändrade sig allt.

Efter att Axel Rosenlund gått bort flyttade äldste sonen Sigge, som då blev bolagets disponent, till Hägerstens gård där han bosatte sig året runt med hustrun Signe Sköldberg och barnen. Jaktvillan hade han i Ledinge.

Ett stycke från gården nere vid sjön byggdes en stor villa kallad Rosenlund åt änkefru Emma Rosenlund. Tolvrumsvillan som senare utökats med en separat bostad för trädgårdsmästare/chaufför ligger på en kulle med utsikt över vattnet och med parkliknande omgivning. Här bodde fru Rosenlund till sin död 1943. Hit flyttade senare yngste brodern Ingvar när hon gått bort.

Villa Rosenlund ägs och bebos ännu av familjen medan Hägerstens gård 1997 köptes av L M Jacobsson Bygg för att ombildas till bostadsrätter samtidigt som man rustade fastigheten. I dag är Hägerstens gård med fem lägenheter blåmarkerad vilket är högsta skyddsvärdesgrad.

Pojkliv i Heby och Hägersten

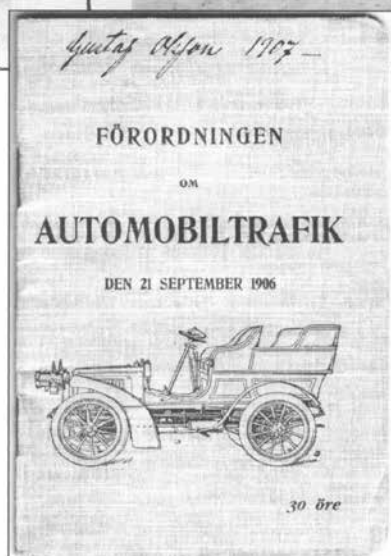
Som redan berättats flyttade familjerna om somrarna ut till Hägerstens gård, ”Slottet”, där manbyggnaden och flyglarna fylldes med släkt och vänner. Hit kom man från när och fjärran för att umgås och leva lantliv. Hägerstens gård blev en förenande länk. På gårdsplanen stod två väldiga järnkanoner som hittats i ett dike. De påstods vara från tiden för slaget vid Brännkyrka. Nu var det inte riktigt så. De har senare daterats till 1600-talet. Pjäserna lockade trots sin ålder till laddning. Salut avfyrades alltid på Axel-, Karl- och Johannesdagen. En midsommarafton fick barnen själva ladda kanonen. Resultatet blev en våldsamt knall när saluten brann av. Fönsterrutor spräcktes runt om men eldröret klarade sig.

Det gjordes också resor till Heby. Om sina minnen från början av 1900-talet berättar Ingvar Rosenlund:

Vi tillbringade de flesta större helger i Heby och särskilt jularna. Det fanns gott om ungdom i Heby. Danstillställningar och slädpartier ordnades i tät följd. Under Gustav Olssons ledning utvecklades i Heby ett rikt sällskapsliv med stor gästfrihet. Det kunde skrivas en hel bok om det glada och stimulerande livet på den tiden. Efter farbror Vilhelm Rosenlunds död 1912 kom vi att vara i Heby än mer när vi ärvt den villa (Vilhelmsro) som han byggt åt sig nära Gustav Olssons bostad.

En annat minne från Ingvars barndom var ”Bilen!”

Vilhelm Rosenlund köpte några år före sin död en Fiat automobil som sedan ärvdes av min far. För mig som sjuåring var det en stor händelse. Det gav familjen möjligheter till utflykter och resor även om första världskriget kom emellan med drivmedelsbrist. Bilen gjorde god tjänst ända till 1923.

"Bakdelen av bilen saknas men den kommer på nästa kort." Gustaf Olsson med bil och tillhörande chaufför. Året är 1910.

På Heby tegelbruksmuseum finns hans bilhandbok från 1907.

Där kan man läsa att "automobil ska vara försedd med styrinrättning, hvarigenom automobilen snabbt och säkert kan vika undan" och "under färd skola å hvarje automobil föras, då mörker eller dimma råder, minst en lykta å framsida, visande hvitt sken, tillräckligt starkt att upplysa vägen minst 10 meter framför automobilen".

Den var en viktig del av vårt liv på den tiden. Jag kommer ihåg när farbror Vilhelm dog på sommaren. Det var en söndagsmorgon som dom ringde och berättade. Då dröjde det inte många minuter förrän jag frågade: "Vem skall ha bilen?" Jag var ju bara sju år och hade fått vara med och åka. Bara det var en kolossal sensation. Glada farbröder som var högröda i ansiktet. Alla möjliga slags tutor som dom signalerade med när dom for omkring på landsbygden. Fullt med reservdäck och innerslangar, cellution (solution) och lappar och allt som hörde till.

Motorn var på 25 hästkrafter och drog mer än 3 liter bensin per mil. Ner till Stockholm tog en hel dag. Bilen hade tre växlar men man körde på 2:an. Annars gick det för fort! Då och då fick man stanna för att skruva loss munstyckena och göra ren dem med svinborst. Efter några år köpte en släkting ekipaget. Till slut hamnade salig Vilhelm Rosenlunds gamla Fiat hos trädgårdsmästaren på Hägerstens gård som satte flak på den. Vilhelm Rosenlund satt aldrig själv bakom ratten utan fordonet framfördes av privatchaufför. Det påstods att hans dåliga hjärta var följden av överdrivet bilåkande.

Men det fanns också en annan bil i slakten. På ett kort från 1910 taget framför stugan Bengtsbo i Huddunge poserar Gustav Olsson belåtet framför sin Dürkopp. Vid ratten sitter Andersson från kontoret. Bilen saknar vindruta så Andersson är iklädd motorglasögon medan Gustav Olsson med skyddsglasögon avtagna är iförd lång mörk rock med skinnkrage samt pälsmössa. Händerna håller han nedstuckna i fickan. Årstiden verkar vara tidig vår. För att få med både huset och Gustav har änden på ekipaget hamnat utanför bild. Gustav Olsson försäkrar dock att den förlorade bakvagnen följer med nästa kort.

En minnesgod berättare menar att Grossen som han kallades varje dag for mellan Huddunge och Heby i sin Dürkopp medan familjen hävdar att bilen bara gick i en riktning. Hem brukade den som regel bogseras efter bakaxelbrott. Grossen var en passionerad bilist som gärna tog med sig klungor av hebybarn på en tur.

Om Heby var vinternöjet så var Hägerstens gård familjernas sommarviste. Senare i livet berättade Ingvar hur han med vemod såg hur storstaden bredde ut sig och knaprade sig in på den lantliga Hägerstensi-dyllen. Gården hade en gång varit ett sommarparadis för de äldre och ett lockande äventyrsland för ungdomarna. Visst var det stöj och slammer från såg och tegelbruk men Hägersten kändes ändå långt borta från stadens rök och buller.

Enda reguljära förbindelsen före 1913 till den fortfarande avlägsna huvudstaden var de små ångsluparna som lade till vid Hägerstens egen brygga. Vid Klubbensborg steg man ombord på de större målarbåtarna som gick ända till Kornhamnstorg och Riddarholmen. Men när spårvägen kommit så långt som till Hägersten så ändrade det sig.

AB Södra Förstadsbanan kallades den nya linjen. På den tiden var det en stor händelse. Nu reste man snabbt och bekvämt. Men med dagens mått var det ändå primitivt. Det handlade om flera besvärliga byten. Först gick spårvagnen till Liljeholmen där passagerarna fick stiga

av och promenera över Flottbron till Hornstull. Sedan fortsatte resan med nytt bolag. Med Södra Spårvägsbolagets vagnar for man nerför Hornsgatan till Slussen. Där var det åter stopp. Ny promenad förbi de öppningsbara slussbroarna. Efter byte till Gröna Ringlinjen på andra sidan och en tredje spårvagnsresa så var man äntligen framme i innerstaden. Allt som allt blev det en och en halv timmes skakig och skramlande färd från Hägerstens gård fram till hjärtat av huvudstaden. I dag heter Hägerstens tunnelbanestation Axelsberg (möjligen med namn efter Axel Rosenlund). Resan till centrum tar ungefär tio minuter.

Hur ofta Axel Rosenlund själv valde spårvagnen i stället för ångbåt är okänt, men det hände då och då. Det imponerade på sönerna när han klev förbi pollettbössan utan att betala. Axel Rosenlund hade som stiftare frikort på spårvagnen för sig och sin familj. Han hade också förhandlat sig till aktier som ersättning för att han upplät mark till spårvagnsrälsen över sina ägor. Eftersom Förstadslinjen inte hade något alternativ till erbjuden bansträckning slutade det med att Rosenlund fick en tredjedel av aktierna!

Nere vid sjön var det alltid full fart. Sågverket hade utrustats med dubbla ramar. Det hade även byggts snickerifabrik, hyvleri och tegelbruk. Ungefär som borta i Heby men med skillnaden att här hade man sjön och alla båtarna.

Nere vid Mälaren låg för det mesta en armada av pråmar uppankrad i väntan på att lossas. Ibland var det stora havsflottar fyllda med timmer från Norrland, Åland och norra Finland. Vid stranden fanns också bolagets bryggor där man lastade trä, tegel och annat som skulle med skutor och i pråmar in till stan, till öarna runt om eller ut i skärgården. Runt huvudstaden rådde nybyggaranda. Överallt växte enkla stugor och vidlyftiga grosshandlarvillor upp. En stor del av byggvarorna kom från Hägersten. När pråmen eller skutan fylldes med virke och snickerier kontrollerades noga att allt var med. Några extra skutfrakter hade varken bolaget eller kunden råd med.

I skjulen som kallades "sjölaget" förvarades hyvlade trävaror, snickerier, papp och annat. Från brädgården löpte trallornas räls. Grovt trä användes i stora mängder till bjälklag, takstolar och väggar. Mycket timmer köptes långväga bort och det behövdes ofta en tids mellanlagring innan det gick vidare in till staden där byggaren väntade med häst och vagn på kajen.

Så tidigt som 1885 byggde man en egen brädgård som depå mitt inne i stan. Den låg vid Kungsbron i västra änden av nuvarande Kungsgatan. Man ordnade också upplag för hyvlade varor genom att sätta tak

och väggar på vanliga pråmar som förtöjdes vid stranden av Klara sjö. I takt med att lagret gick åt så fylldes pråmen på.

Aktiebolaget och grundarna

Huvudgrenarna i Olsson & Rosenlunds verksamhet var jord och skog, tegelbruk, sågverk, byggmaterial, tomtmark, fastigheter samt långsiktiga arrendeavtal. Antalet egendomar närmade sig med tiden hundratalet. En enkel förteckning finns sid 166.

Olsson & Rosenlunds aktiebolag bildades i april 1916 med samma ägare som handelsbolaget. Den stora förändringen var att man nu höll isär industrier och jordbruk. Aktiebolaget övertog från handelsbolaget industrierna i Hägersten, Heby och Skogsjö medan det gamla handelsbolaget huvudsakligen koncentrerade sig på egendomarna. Till detta kom att man genom aktiebolaget fick en gräns för den ekonomiska risk som ägarna löpte. Från den stunden utgick under många år inga löner till delägarna. I stället väntade man tills verksamhetsåret var slut och delade sedan på vinsten allt efter sina respektive andelar.

En större bolagsombildning skedde 1934 då aktiebolaget löste ut ägarna ur handelsbolaget. Det skedde direkt efter Gustav Olssons död i Heby. Ombildningen kan ha gjorts av flera skäl. Den beredde till exempel väg för ett bredare familjeägande jämfört med tidigare. Den gav också Sigge Rosenlund möjlighet att som verkställande direktör fatta beslut i frågor som angick bolagets alla verksamheter. Ombildningen ändrade framför allt det ekonomiska ansvaret.

Axel Rosenlunds son Ingvar berättade 1962 när han själv närmade sig sextio om hur han såg på bolagets framgångar och hur familjen ville agera.

Kompanjonerna kompletterade varandra på ett utmärkt sätt och samarbetet dem emellan var under hela deras livstid grundat på stort förtroende för varandra. De handlade självständigt på sitt område, var och en, och resultatet blev mycket gott. Det intjänade kapitalet behölls till största delen i bolaget och placerades både i industrin, som byggdes ut med sågverk och snickerifabriker, och i jordbruks- och skogsegendomar.

Tidigt började vi förse kundkretsen med kapital i form av byggnadskreditiv. Bolaget gjorde också gemensamma affärer med en del större kunder. Köpte även markområden och sålde tomter. Rörelsegrenarna har senare utökats med bland annat verksamhet i rörelningsbranschen och med monteringsfärdiga hus.

Räkenskaperna visar inte bara vinster utan också, de motgångar och förluster som ett gammalt affärsföretag då och då måste råka utför.

Vad Ingvar Rosenlund betonar är att man bildade en sluten klan byggd på nära kontakt och ömsesidig tillit. Man återinvesterade hellre än att ta ut pengarna. Genom tomtmark och finansiering öppnades många dörrar och man kunde knyta långsiktiga band. Som bolag såg man till att sprida riskerna och inte lägga alla ägg i samma korg. Med välfylld börs vågade man ta risker och tålde ett och annat bakslag.

Djärva och stryktåliga

Tiden fram till första världskriget var en period med goda inkomster, fast penningvärde och låga skatter. Om man därtill lägger familjen Rosenlunds sparsamma levnadssätt förstår man varför Olsson & Rosenlund redan 1910 kunnat samla och i bolaget placera ett eget kapital på tio miljoner kronor, en nästan ofattbar summa. Med tanke på den tidens penningvärde är siffran fortfarande svindlande.

Ingvar Rosenlund ger exempel på hur stryktålig fadern var i affärer:

Vid en stor byggnadskris på 1800-talet hade min fader stora fordringar mot säkerhet av in-teckningar i nybyggda hus. Dessa (husen) såldes på exekutiva auktioner men min fader bevakade ej sina fordringar fast säkerheterna låg väl till. Han tog förlusterna och grämde sig inte så mycket.

Hade han ropat in husen måste han tvingats satsa ytterligare kapital och på så sätt fått ont om kontanter. Många andra i samma situation med fordringar i flera hus hade förlorat allt då krisen senare förvärrades. Att en god likvid ställning är det viktigaste för ett företag gäller än i dag men det beaktas tyvärr ej alltid. Särskilt i tider med starkt sjunkande penningvärde.

Hur var da de fyra nyckelpersonerna till kynnet?

Här finns egentligen bara hörsägen och mer eller mindre lösa antaganden att gå på. Det hela försvaras av att både Johan Olsson och Axel Rosenlund tidigt lämnade Heby medan Gustav Olsson och Axels bror Vilhelm blev kvar. Få eller inga någorlunda neutrala hävdare från hembygden har stått att finna. Det man berättar handlar om omdömen av typ ”sträng men rättvis”, ”höll sig för sig själva”, ”syntes sällan till i Heby”.

Tägsättet med lervagnar på väg till nya lersumpen, som uppförts år 1940 efter ritningar av Professor H. Kreuger.

VERKLIGT ÄKTA HEBY-TEGEL
av landets förnämsta fabrikat.

Inregistrerade varumärket **HEBY** å teglet garanterar *äkta Heby-Tegel*.

Vår tillverkning har tilldelats GULDMEALJ i Falun år 1927, i Sundsvall år 1928, i Härnösand år 1935 samt

1:a pris å 3:e Allmänna Svenska Distriktslantbruksmötet å Romme-
hed år 1939.

Högsta utmärkelse, Hedersdiplom, å Stockholmsutställningen år 1930.

Både Olsson & Rosenlund och Heby Tegelverk gjorde anspråk på att ha det rätta och äkta Hebyteglet. Tegelverket hade registrerat varumärket "Original Heby tegel" medan Rosenlunds öppnade moteld med devisen "Verkligt äkta Hebytegel".

Den närmaste källa vi har tillgång till är Ingvar Rosenlund som med några rader skissat fadern och de tre kompanjonerna på ett inte oväntat positivt sätt. Han inleder med en viktig reservation:

Min fader Axel Rosenlund var vid min födelse 61 år gammal och mina minnen av honom är alltså, av en redan gammal man. Jag var 15 år då han dog 1920.

Det Ingvar Rosenlund berättar om fadern kommer alltså i huvudsak från moderns mun och från hans tre äldre syskon. Ungefär så här beskriver han kompanjonerna.

Axel Rosenlund jr (1843–1920) hade från föräldrarna en religiös inställning, arbetsvilja och sparsamhet. Detta hindrade inte att han var optimistiskt lagd och han satsade alltid djärvt i sina rörelser. Axel var den som ledde ägarna som alla kompletterade varandra ”utomordentligt bra”. Han hade ibland ett ”rätt strängt sinnelag”, men var samtidigt gladlynt och förlåtande. Sparsam i det lilla för att uppnå något större. Hade ett energiskt sätt att ta motgångar och på nytt få igång produktioner. Alltid stödjande och pådrivande.

Johan Olsson (1858–1940), född samma år och dag som Gustaf V, hade en mer försiktig ekonomisk läggning – särskilt jämfört med brodern Gustav. Försynt och med ett charmerande sätt. Beredd att arbeta även för andra. Inköpare och skicklig fackman. Många förtroendeuppdrag. Föredömlig ekonom utan att för den skull vara konservativ. Kloka och försiktiga vinstberäkningar. Skuldsatte ogärna bolaget. Personalen tyckte om honom. Man berättar ännu om hur han på sin 80-årsdag gav alla tjänstemän en extra månadslön. Kunde vara lite tankspridd. Stort förtroende hos bankerna. Gladlynt med ett smittande skratt. Ordnade fester med god mat och gott vin. Familjens umgänge var högborgerligt. Bland vännerna hittar man namnen Tarras, Lohman, Rathsmän. Där fanns också en vinhandlare, en rektor, tre byggmästare med flera.

Gustav Olsson (1862–1934) hade liksom Axel Rosenlund en optimistisk läggning. Kallades ”Kungen av Heby”. Imponerande personlighet, frodig och utåtriktad. Generöst sinnelag. Brukspatron av gamla stammen. Ingen sade emot honom utan starka skäl. Specialiserad på att köpa upp rotstående skogsposter. Ägnade sig också åt kommunala frågor. Utomordentligt skogs- och jordbrukskunnig. I en dödsruna beskrivs han:

...kämpagestalt med hövdingelater. Ville bli åtlydd och blev det också för det mesta. Argsint och godmodig om vart annat. Alltid på strålande humör.

Vilhelm Rosenlund (1848–1912). Den ogifte såverksägaren var råtrådig och klok. Begåvad och med torr humor. Spelade fiol. Gärna folkvisor. På äldre dar road av bilkörning men körde aldrig själv. Var en tid häradsdomare. Mycket nära vän till Gustav Olsson.

Lantegendomarna

Lantbruket var omfattande i Hägersten med som mest mellan 40 och 50 kor i ladugården. Här hämtade alla anställda sin dagliga mjölk. Även alkoholisthemmet vid Eolshäll. Hit kom också sommargäster från Fridhem och Klubben och handlade. Ändå från Äppelviken, Smedslätten och Bergvik på andra sidan sjön kom man roende för att hämta mjölk och andra förnödenheter.

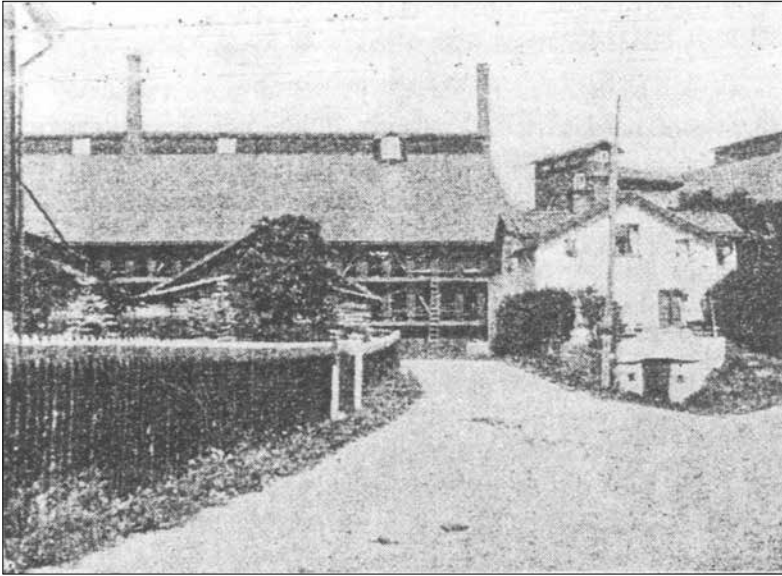
Det som inte gick att få fram i Hägersten införskaffades från bolagets andra gårdar. Särskilt under första världskriget undgick stora markägare genom sina självhushåll verklig brist. Från Heby och Öster Ledinge anlände under alla år sändningar av smör, ägg, fläsk och kött. Från Älvsbacka i Värmland som ägdes av Axel Rosenlunds bror kom bröd, frukt och även vindruvor! Från bryggeriet i Sala som Axel var delägare i kom läskedrycker. Så höll det på fram till 1930-talet.

Jordbruken i Heby och Hägersten var en viktig resurs i tegeltillverkningen. Från odlingsmarken hämtade bruken sin lera. Mjölk i rimliga mängder var ett nästan lika gångbart betalningsmedel som pengar. Arbetskraften inom jordbruket kunde också samnyttjas i framför allt skogen. Slutligen fanns det en naturlig koppling mellan jord, skog och tegel såtillvida att sågverkets spill nästan var en nödvändighet för att få lönsamhet i tegeltillverkningen. De tre verksamheterna passade väl ihop.

Jordbruken i Heby bestod av gården Härvsta samt tre stora egendomar inom Heby by. Till fastigheterna hörde åker, skog och stora djurbesättningar. Inspektör hette under många år Henning Bolander. Personalen bodde i arbetarbostäder och Bolander i villa inne i samhället. Den stora ladugården som ingick i Heby gård finns ännu kvar invid tegelbruksområdet. Särskilt under krigstider var djurhållningen viktig. Inte minst hästarna när man i övrigt var hänvisad till gengasdrift.

Brand och förändring

1914 hade bolaget rörelse i Heby, Skogsjön (Huddunge), Hägersten och Stockholm. I Roslagen ägde man Öster Ledinge gård med lantbruk, sågverk och hyvleri. Även i Lissma söder om Stockholm hade man en stor gård liksom större och mindre egendomar på många andra håll, men endast i Heby, Ledinge och Hägersten drev man gårdarna i egen regi. Resten arrenderades ut. Några av egendomarna sålde man påpassligt när priserna under första världskriget blev höga.

Rosenlunds i Heby före branden 1919. Rätt fram en tegellada. Det vita huset hör kanske till dem som branden ödelade.

1919 råkade Olsson & Rosenlund ut för svåra motgångar då anläggningarna i Heby brann ner. Även Lantmännens såg och tegelbruk som låg granne ödelades tillsammans med ett par bostadshus.

Branden började en högsommarnatt ovanpå Lantmännens flamugn och brandmanskapet var snabbt på plats men innan man fått ut slangarna var byggnadens tre våningar övertända. Från tegelbruket kastade sig elden över till det sammanbyggda kvarn- och såghuset. Så började motorsprutan krångla och gnistregnet lade sig över några stora virkestaplar som också fattade eld. Därefter gick branden i den svaga nattvinden vidare till nästa tegelbruk, Olsson & Rosenlunds, och snart hotade den också det längre bort liggande Nya Tegelbruket med industrier, chefsvillan och vedupplag.

När virkestaplarna intill Rosenlunds väl fattat eld tog det inte många minuter förrän elden satt i taket på en fyravåningslada varpå den gick vidare till resten av brukets byggnader. Inom någon timme var allt en enda mäktig glödhög. Bara ett par mindre fristående lador klarade sig. Brandmännen fick inrikta sig på att rädda Tegelverket vilket lyckades tack vare att ån flöt alldeles intill och brukets arbetare mangrant mobiliserades. Det skulle visa sig att skadorna endast till en tredjedel täcktes av försäkringarna.

Samma år som när industrierna i Heby lades i aska brann även ångsågen i Skogsjö. Axel Rosenlund som nu var 77 år och led av olika ålderskrämpor flyttade, som han själv trodde tillfälligt, från Dalagatan i Stockholm upp till Heby för att på plats själv leda återuppbyggnaden

av det ödelagda tegelbruket. Man förstår att detta oroade familjen, särskilt som han var en aning "förkalkad". Den gamle byggmästaren tog sig an projektet med sedvanlig entusiasm men fick aldrig se sitt tegelbruk bli klart. Den 20 augusti 1920 avled han i Heby och begravdes i en ståtlig familjegrav uppe på kyrkbacken med "utblick" över sitt forna industriområde.

Samma år, 1920, brann också tegelbruket och de stora torkladorna i Hägersten. Den branden ödelade samtidigt bostadsområdet Örnberg som låg intill. Det mesta som brunnit återuppbyggdes omgående. Men det nya tegelbruket fick mindre storlek än det förstörda.

Kroksbo såg i Enåker, som även den hade ett eldhärjat förflutet, inköptes 1924 tillsammans med tillhörande skog från ett konkursbo. Den skulle i drygt 20 år fungera som resursförstärkning till sågverket i Heby.

På slutet av 1920-talet lades tegelbruket i Hägersten ner när leran tog slut. I stället satsade man på ett nytt sågverk i Österleding där man länge ägt vidsträckt skogar och ett stort jordbruk. Den befintliga lilla sågen byggdes ut. Under inspektör Erik Broberg var den snart störst i regionen. Året därpå inköptes Alby såg och i 1931-32 lades sågen i Hägersten ner. Där hade man som mest sågat hundratusen stockar om året.

Nu var Hägerstenshamnen tömd på timmersläp. Det som återstod var att hämta upp sjunkna stockar på botten. Det tog dykare flera år att rensa upp. Sammanlagt bärgade man hem 10 000 stockar. Snickeri-

Hebyindustrien. Börjar resa sig ur askan. Som bekant ödelade en eldsvåda sistlidne juli månad en stor del av Hebyindustrien.

Denna stora eldsvåda orsakade givetvis Hebyindustrien ett svårt avbräck. Till förlusten av byggnaderna — brandförsäkringen täckte blott en tredjedel av värdet — kommer hämmandet av tillverkningen under nära ett års tid. Emellertid började firmorna omedelbart återuppbygga de olika verken, och byggnadsarbetena bedrivs med sådan fart, att man har utsikt till att redan till våren eller fram på sommaren kunna starta på nytt.

Vad lantmännens företag beträffar, så fann en Länsstidningens medarbetare vid ett besök på platsen i dagarna att sågen redan återuppbyggts. Nya moderna maskiner hålla på att insättas. Av kvarnen är också stommen uppe och fram i januari räknar man med att kunna dra på densamma, såvida det från Tyskland rekvirerade maskineriet då hunnit anlända. Tegelbruket skall återuppbyggas under vintern, trots det att leran i dess närhet är på upphällningen. Den torde dock räcka ungefär fem år framåt, varefter leran kommer att fraktas från ett nyinköpt lertag på något avstånd från tegelbruket. Tillverkningen uppgår till mellan 800,000 och 900,000 taktegel och dikesrör pr år.

Återuppbyggandet slukar en summa av minst ett hundra tusen kronor. Föreningen är dess bättre stabilt organiserad, så att den kan bära dessa utgifter. Insatserna lyda på 500 kr. jämte ansvarsförbindelser å 1,000 kr. Dessa förbindelser indrivs till den 1 dec., varigenom man uppböringar en summa av 120,000 kr. utan anlitande av bankerna.

Även firman Olsson och Rosenlund har kommit ett gott stycke på väg med återuppbyggandet av det brunna. Tegelbruket utvidgas och moderniseras. Flamugnarna tillbyggas med några kamrar. Tillverkningen, som hittills utgjorts av i medeltal en och en halv miljon taktegel och en halv miljon murtegel, utökas med en halv miljon taktegel. Man hoppas kunna köra för fullt fram mot nästa höst. Nybyggnaderna beräknas draga en kostnad av minst en halv miljon kr.

fabriken lades ner i mitten av 1930-talet men brädgården fick bli kvar i ännu några år. På platsen där tegelbruket och sågverket stod och där man senare lagrade virke och byggmaterial står i dag flervåningshus med adress Selmedalsringen. Det enda som inte revs för bostadsbebyggelsen var själva Hägerstens gård med sina två flygelbyggnader och dubbla kanoner.

Omställningen var enorm för dem som vant sig vid bruksmiljön. Stina Löfgren berättade 1988 i en skrift från Hägerstens hembygdsförening om sin farfar, rättsaren Carl Wilhelm Hemming (1849–1935). Den sista tiden när han närmade sig 80 fick han till uppgift att följa med en lantmätare och hjälpa denne tillrätta inför avstyckningen av tomter för egnahem. Det blev en omtumlande uppgift för den gamle rättsaren som uppgivet protesterade: *”Men den där åkern kan ni väl inte ta. Det är ju den bästa veteåkern!”* Så såldes korna vid gården och kuskarna fick börja köra ut byggmaterial till tomtägare som byggde hus runt ”Slottet”. Hemming som nu blivit 86 gick som vanligt rundor över sina tidigare domäner. En dag uteblev han från middagen. Efter ett par timmar kom en av arbetarna ledande honom i armen. Det visade sig att den före detta rättsaren påträffats ett gott stycke bort på ett av de nybyggda områdena. Varken skog eller åker låg längre där han var van vid. Allt hade förändrats och gamle Hemming hade gått vilse fast det var hemtama marker.

1936 brann sågen vid Alby men återuppfördes. Samtidigt lade man ner ångsågen i Skogsjö. Sillbo tegelbruk inköptes 1945 och var sedan i drift till 1971.

Entusiaster lämnar scenen

Axel Rosenlunds sista bedrift blev som sagt att bygga upp tegelbruket i Heby efter branden 1918. Men han var märkt av åren och avled i Heby tidigt på hösten 1920 närmare 77 år gammal. Det var alldeles innan bruket åter kommit i full produktion. Hustrun som var betydligt yngre levde till 1944. Från 1927 bodde änkefrun med sonen Sigge i den nybyggda tolvrumsvillan Rosenlund inte långt från Hägerstens gård.

Johan Olsson levde till julafton 1940 då han avled 82 år gammal. Dessförinnan hade han lämnat bolagsledningen efter en lindrig hjärtattack. Damerna på kontoret minns honom som en vänlig gammal man, spröd och trött som då och då besökte kontoret med en sjuksköterska vid sin sida.

Gustav Olsson avled senvintern 1934 efter en som man tyckte mindre operation på Serafimerlasarettet i Stockholm. Det lär ha handlat om en krånglande blindtarm och dödsfallet var oväntat. Han efterträddes av Sigge Rosenlund. Bruksförvaltare Arvid Holmberg blev den som skötte den mer dagliga hanteringen.

Vilhelm Rosenlund blev sjuklig redan 1907 och drog sig tillbaka. Från 1911 bodde han i huset Vilhelmsro som han låtit uppföra inför sin ålderdom. Redan året därpå avled han i ”*hjärtförlamning*”.

I takt med att grundarna dog tog barnen över. Efter Johan Olsson kom sonen Gösta Olsson följd av sonsonen Börje som senare blev ekonomidirektör. Samma funktion hade i princip hans far och farfar. Axel Rosenlund ersattes först av äldste sonen löjtnant Sigge Rosenlund. Sigge Rosenlund var verkställande direktör men brukade tituleras disponent. Samtidigt som han ledde koncernen ägnade han stor tid åt driften i Heby. Brukade komma till Heby på tisdagen och stanna till fredag. Han bodde då i Grossens lägenhet i kontorsvillan som låg intill snickerifabriken. Hushållet sköttes av en föreståndarinna med hembiträde. I villan fanns kontor med ett yttre och ett inre rum samt kök och matsal. I den mindre villan bakom kontoret bodde den allsmäktige platschefen Holmberg. Det huset kallades Vilhelmsro och hade varit Vilhelm Rosenlunds.

Sigge Rosenlund avled 1955 vid samma tid som bruksförvaltare Arvid Holmberg. Sonen Karl-Axel Rosenlund trädde nu in som driftschef i Heby medan Ingvar Rosenlund, bror till Sigge, blev verkställande direktör för aktiebolaget. Ingvar Rosenlund efterträddes 1970 av Karl-Einar Lindenfelt med Börje Olsson som vice verkställande direktör.

Bytet skedde i samband med försäljningen. Bolaget breddades efterhand med nya namn. Många av dem hade släktliknande band till ägarerna. Den som kanske märktes mest var inflytelserike fastighetsdirektören Fritz H Eriksson som först var gift med Johan Olssons dotter, senare med en operasångerska. Det fanns även en tredje hustru. Eriksson beskrivs som en man med livlig och känslös natur. Det hände att han fick överilade utbrott som han ångrade. Särskilt kunde han bli hätsk mot folk som enligt hans mening utan giltig orsak misskötte sina lån. Av en del gäldenärer var han rent av fruktad.

Fritz H Eriksson var efter sina studier i bland annat England fylld med idéer om stadsplanering. Han lade sig vinn om goda kontakter med arkitekter, myndigheter, byggmästare och villabyggare. Var även verkställande direktör för Sociala bostadsaktiebolaget i Västertorp.

Ny fabrik i Heby har utsikter att utvecklas till storindustri.

Enda tillverkningen i Sverige av golvplattor. — Årlig import på 500,000 kvm före kriget. — Snabb expansion.

En ny industri, som har alla förutsättningar att utveckla sig till storindustri, har startats i Heby av Olsson & Rosenlunds A.-B. Tillverkningen gäller golvplattor,

s. k. Golvetter, och innebär något helt nytt för Sverige. Dylka golvplattor ha tidigare i stor mängd importerats från Amerika, och det är först på senare år, som svenskarna lyckats framställa golvplattor med egenskaper fullt likvärdiga de amerikanska "asfalt-tiles."

Fabriken i Heby är inrymd i den gamla kvarnen mitt emot stationen, där ett 15-tal ynglingar och flickor från samhället nu äro sysselsatta med tillverkningen av den efterfrågade varan.

— Fabrikationen i Heby har pågått i 1½ år, berättar ingenjör Curt Widegren, då Sala Allehandas medarbetare som förste journal-

Forts. sista sid. spalt 2.

Ingenjör Curt Widegren och förmän Ernst Eriksson, som leda Heby-tillverkningen av golvplattor.

Grisstöld i Tärna i natt

FRACKA TJUVAR STYCKADE
GRISKROPPEN UTANFÖR
GÅRDEN.

Hos lantbrukare Ragnar Gustavsson Brunnabo, Tärna, har natten till onsdagen en gris slaktats och bortförs. Endast huvudet låg kvar

Sista skiftet på tegelbruket

Avskedspresent — arbetshandskar!

På fredagen gjordes sista arbetsskiftet vid det gamla tegelbruket i Heby. Det blev en dag som präglades av uppbrott och besvikelse.

— Man tycker ju att företagsledningen i Stockholm kunde ställt upp här i dag, menade fackklubbens ordförande Bengt Åke Johansson.

Nu fick de anställda själva ordna en "avskedsfest" med kaffe, tårta och dragspelsmusik. Men en avskedsgåva från företaget blev det ändå — ett par arbetshandskar till var och en som friställts.

Den sista arbetsdagen fanns ett 25-tal anställda kvar vid tegelbruket. Ett fåtal av de omkring 60 som varslades har hittat nya jobb, medan en del andra är långtidssjukskrivna. För många väntar nu arbetsförmedlingen och att gå och stämpla.

De senaste 20 åren kan betecknas som de stora nedläggningarnas tid för taktegelbruk i Sverige. Ännu år 1965 skedde en utslagning så det bara fanns tolv bruk i drift.

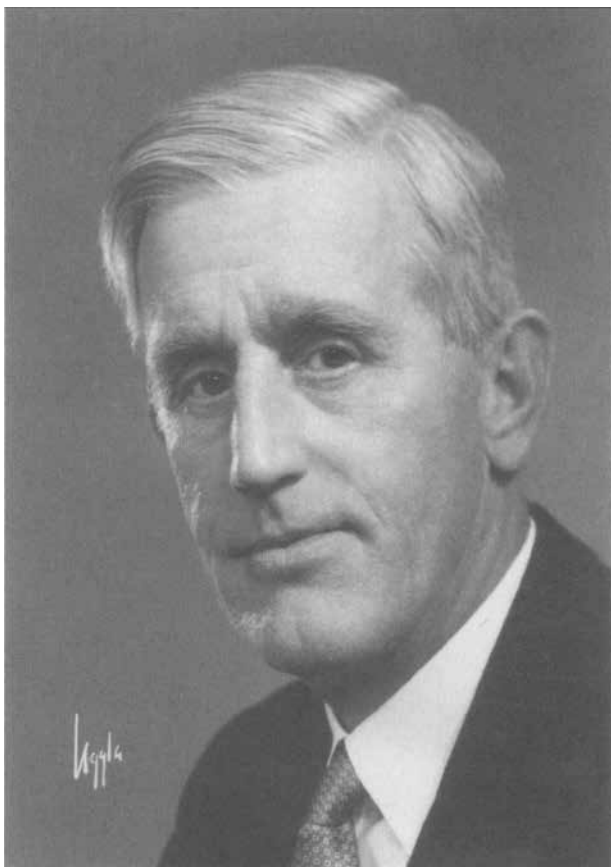
I dag finns det bara ett — Vittinge Tegelbruk.

Se sidan 7

Ortstidningarna kom med både ros och ris. Övre artikeln från Sala Allehanda 16/12 1942, den undre från 1980.

Vid sidan om fastigheterna var hans brinnande intresse modern svensk konst. Stödde och hjälpte fram unga konstnärer och ägde själv en betydande konstsamling som delvis donerades till Nationalmuseum. Särskilt ägnade han sig åt att få nya stadsdelen Västertorp utsmyckad med svenska målningar och skulpturer.

Axel Sigismund "Sigge"
Rosenlund (1896-1955) var en
av ledarna för O&R.
Från 1934 chef för anläggningen
i Heby men bodde i Stockholm.
Gift med Tegelverkets Signe
Sköldberg (1904-2000).

Eriksson valdes 1947 till hedersledamot i Konstakademin. När han 1960 auktionerade bort sin konstsamling inbringade den närmare en miljon kronor, ett imponerande belopp på den tiden. Han var veterligt den ende av direktörerna som lade bort titlarna med sin sekreterare!

Slutet

Om man ser till verksamheten i Heby var tegelbruket, sågverket och snickerifabriken de tre hörnpelarna. I snickerifabriken gjorde man bland mycket annat formluckor för gjutning av betongkonstruktioner. Här inleddes också tillverkningen av Golvetterna. Genom golvplattorna som gjordes i ett patenterat "konstmateriale" skulle man ta upp konkurrensen med de sedvanliga korkmattorna. Särskilt kontor och industrier var viktiga målgrupper.

Liknande plattor hade länge och i stora mängder importerats från USA men införseln upphörde när kriget började. Redan 1939 startade

Olsson & Rosenlund en provtillverkning i Viggbyholm. Året därpå blev det serietillverkning på snickerifabriken i Heby. Närmare bestämt i den tidigare kvarnbyggnaden. Plattorna höll formatet 30,5×30,5 cm och hade en tjocklek på 3,25 mm. ”*Slitstyrkan är kolossal och plattorna får en hård och jämn yta som blir hygienisk och lätt att hålla ren*”. Så beskrev man produkten 1942.

Starten var lovande med beställningar både från Akademiska sjukhuset i Uppsala och Södersjukhuset i Stockholm. Volymerna blev till en början också imponerande men när kriget upphörde gick det trögare. Man fick reklamationer på kvalitén och till slut lades tillverkningen ner. Därefter ändrades Golvetfabriken, som efter kriget flyttat in i nya lokaler till betongplattfabrik. Året var 1964.

År 1946 kom så Olsson & Rosenlund in på småhusmarknaden genom att köpa Skandiahus konkursbo i Västervik. Under 1945–50 byggdes tegelbruket i Heby ut. Man uppförde också ett nytt sågverk och den tidigare nämnda fabriken för Golvetter.

Trots de långtgående planerna på Sigge Rosenlunds tid att bygga ett nytt och mer ändamålsenligt tegelbruk ändade det med nedläggning i Heby. Slutfasen blev att Svenska Handelsbankens bolag Industrivärden 1970 köpte Olsson & Rosenlunds aktiebolag varpå O&R-sågen Heby Sågverk påföljande år såldes vidare till skogsägarna i Västmanland. I dag ingår den i Setra Group som bildades när Mellanskog och Assi Domän gick ihop.

Fritz H Eriksson blev finansdirektör med näsa för fastighetsaffärer och finansiering. Därtill en konstmecenat av rang.

Ingvar Rosenlund (1905-1995) ledde bolaget från broderns död fram till försäljningen 1970.

Inför 1980 lade Industrivärden ner tegelbruksverksamheten i Heby. Betongpannefabriken Skandia, senare namnändrad till Jönåkerpannan, övertogs av konkurrenten Vittinge Taktegel. Nästa steg blev att också lägga ned bolagets stora brädgård vid Hägerstenshamnen. Därmed var Olsson & Rosenlunds saga all.

AB Industrivärden som på 1960-talet gjort stora förvärv i bygg- och fastighetsbranschen avyttrade efter ett tiotal år bland annat Olsson & Rosenlund, byggföretaget JM och Gullfiber. Hägerstens gård köptes 1997 av L M Jacobsson Bygg AB som rustade upp fastigheten samtidigt som man bildade bostadsrätter.

Varför gick det gamla familjeföretaget till slut i graven? Knappast berodde det på vacklande ekonomi.

Utan djupare analyser av marknad och ekonomi kan man peka på några störningsmoment som bör ha påverkat beslutet om försäljning. De talrika byggmarknaderna blev till exempel mer en irritation än till-

Lagom till att snön kom 1983 revs det stora tegelbruket med hela inredningen och alla sina ugnar. I dag finns bara snickerifabriken, ladugården och fabriken för Golvetter/Skandiapannan samt några mindre byggnader kvar.

gång för företaget. Så tyckte åtminstone en del. Byggmaterialmarknaden var under omstrukturering och för takteget var det kris. Men den troligaste anledningen till försäljningen är nog ändå familjeföretags klassiska dilemma:

Det blev till slut för många viljor! Alla kände inte längre samma entusiasm. Det var inte lika tätt mellan maskorna. Företaget blev också komplicerat med alla åtaganden och verksamhetsgrenar. Med skiljaktiga viljor och intressen blev koncernen allt tyngre att manövrera och navigera. Några stod på kommandobryggan och diskuterade kursen, andra turades om vid rodet, en del skötte maskiner, lastning och lossning. Men många var numera bara passagerare. Det fanns till och med de som ville ha ut sina pengar. Försäljning fick bli lösningen.

När Industrivärden tog över både byggföretaget JM och Olsson & Rosenlunds olika bolag fusionerades det hela under namnet Jimor AB. Det företag som familjerna Rosenlund och Olsson själva behöll var bolaget Sevelero vars fortsatta uppgift blev att avveckla och fördela familjernas återstående gemensamma tillgångar. Denna slutfas planerades omsorgsfullt och tog flera år att genomföra.

Som tidigare nämnts hade det funnits en hel uppsättning av bolagsformer hos Olsson & Rosenlunds. Där fanns handelsbolag, aktiebolag och kommanditbolag. Man hittar också mängder av bolagsnamn som Seven, Sevelero, Lucernan, Orab, Eens med flera. Enkelt beskrivet syftade det hela till att hålla isär olika verksamheter och samtidigt få frihet att satsa på nya projekt utan att för den skull alla tidigare delägare tvingades medverka.

Nostalgi

För femtio år sedan träffades Axel Rosenlunds barn och barnbarn för att minnas och tala om gamla tider. Mycket kom att handla om jularna i Heby och då särskilt om den färgstarke Grossen, Gustav Olsson, som hade en speciell nimbus. Han kallades inte för inte för Kungen av Heby.

Kommer ni ihåg Gustavs stora frukostar efter julottan? De var enastående. De var fantastiska. Vi var i kyrkan klockan 6. Frukosten började strax före åtta och var inte klar förrän till tio. Sedan fortsatte gubbarna runt i gårdarna och drack glögg! Det första som gjordes på morron så var det att tända alla ljusen i alla fönstren, särskilt de som vette åt kyrkan till. Det var ett bruk i alla gårdar.

Vi bodde ju så nära så vi gick till kyrkan och julottan började klockan 6. Man fick gå upp okristligt tidigt och i allmänhet var det ganska kallt och mycket snö. Och någonting skulle man ha i sig först.

Sen kom man till kyrkan och det var förskräckligt svårt att hålla sig vaken. Särskilt när man såg farbror Gustav sitta och nicka. Till slut var julottan äntligen över men det tog lång tid. Prästen tog tillfället i akt att hålla alla kvar länge. Många var ju bara där en enda gång om året. Han sa allt vad han hade på hjärtat så att det skulle räcka för hela året.

Men sen när vi gick ut ur kyrkan då hade det börjat dagas ute och klockan var åtta eller nånting sånt. Då kom alla där och gick förbi. Farbror Gustav han stanna en bit utanför och stod och prata ett slag.

”Jo, hör ni. Kom hem så ska jag bjuda på frukost!” med påföljd att nere hos farbror Gustav samlades det 30–40 människor klockan halv nio på morron.

Och det var dukat med så mycket mat. Och dom gick omkring och åt och drack kaffe i många omgångar hela förmiddagen. Ibland försvann de ut och var och hälsa på i andra gårdar, men de kom så småningom tillbaka i alla fall. Sen var dom tvungna att gå upp och vila sig ett tag för att kunna orka äta middag. Man kan inte låta bli att tänka på de stackarna som skulle sköta om att det blev mat. Jag vet att när vi kom från skolan någon gång den 20 december så hade de hållit på och bakat en hel vecka där oppe i Heby.

Även vanliga dagar under jullovet så var det alltid festligt. Konjakstoddy med citronskivor i. Varmt, ångande och festligt. Det var en oerhört hjärtlig och trevlig stämning som den som varit med aldrig glömmet. Men det blev naturligtvis överdrivet ibland...

Ingvar Rosenlund visste också att berätta om hur det kunde vara i Heby:

Inga och jag for till Italien. Vi hade kommit på i Lugano. I den kupén som vi kom in i satt Helmer Steen. Han var ordförande i Handelsbanken då och reste med sin fru som var förfärligt förnäm. Satt inbonad i pälsverk och verkade mycket otillgänglig. Men han var rätt trevlig.

Ett stenkast från järnvägsstationen bakom en ridå av sly finner man Rosenlunds första fabrik som ett tomt skal och i förfall, skadad av regn och värfloder. En intresseförening har bildats för att söka rädda byggnaden men framtiden verkar mörk.

Så kom konduktören och skulle ha någon tilläggsavgift. Steen hade inga italienska lire så jag sa: "Jag kanske kan få låna bankdirektören?" Jag kände ju igen honom, men han kände inte igen mig och undrade vem jag var.

Jo, jag heter Rosenlund. Nej så lustigt, sa han. Vi stod där i korridoren och tåget skaka och så började Helmer Steen berätta: "Ett av mina första minnen i Handelsbanken var när jag var inspektör för landsortskontoren. Då kom jag en gång upp till Heby. Det är det enda ställe där jag blivit bjuden på champagne på förmiddagen. Ordföranden i hebybankens styrelse – han hette Gustav Olsson – gick inte av för mindre än att vi skulle dricka champagne på förmiddagen."

Det har sagts att man hos både Olsson och Rosenlund i början av seklet kunde hemfalla åt traditionellt grosshandlarbeteende. Episoden med champagnen är ett exempel. Men det kunde också slå åt andra hållet. Då förvandlades hermeline till bondkanin. Sigge Rosenlund berättar om en resa till London med Grossen.

Gustav Olsson var då i sextioårsåldern. Sigge hade just tagit studenten i Stockholm och var ungdomligt angelägen att uppfattas som storsadmässig gentleman. Nu hade Grossen den egenheten att han aldrig talade annat än svenska när han var utomlands. Till detta kom att han envisades med att bära en speciell skärmmössa som förknippades med de vid den tiden så impopulära tyskarna. Sigge berättar i sina minnen om hur det kändes att besöka England med honom:

Det var så pinsamt! Först promenerade vi tillsammans på trottoaren. När farbror Gustav för tionde gången på svenska frågat folk vi mötte om vägen, så gick jag över till på andra sidan gatan.

Säkert var grosshandlaren lyckligt aningslös över omgivningens reaktioner. Sämt brukade han sätta sig över. En gång när han utanför Kungliga Operan av misstag öppnat dörren till fel droska och där satt en ensam dam som vrålade FÖRSVINN KARL! svarade han saktmodigt: "Ä de draggut?". På rikssvenska uttydes det: "Drar det på damen?"

Gravarna

På Västerlövsta kyrkogård i Heby vilar i grav nr 21 Axel Vilhelm Rosenlund senior som gick ur tiden i november 1883. Hans hustru som dog långt tidigare begravdes i Möklinta. I samma grav som Axel jordfästes närmare tre decennier senare gifte sonen E Vilhelm Rosenlund som

gick bort sommaren 1912. I livet var han sågverksägare. På gravvården har man valt titeln häradsdomare.

I graven bredvid (nr 20) ligger ”*i ljusaste minne bevarade*” Axel Rosenlund, död 1920, tillsammans med hustrun Emma, död 1944. Det var denne Axel som byggde upp industriimperiet i Heby–Stockholm. Här vilar också sonen Sigge, död 1955, som efterträdde fadern som verkställande direktör liksom Siggas syster Margit Lorenius.

Sigge Rosenlunds hustru Signe, född Sköldberg som överlevde sin förste make med 45 år gifte om sig med Nils Staaf och är inte begravd i Heby. Samma gäller Sigge Rosenlunds yngre bror Ingvar, död 1995.

Bolagets andre grundare, Johan Olsson, som lämnade Heby redan på 1880-talet blev helt och fullt stockholmare. Ingen i hans familj begravdes i Heby utom halvbrodern Gustav Olsson som vilar i Söderhjelmiska graven vid Västerlövsta kyrka.

Så organiserades O&R

Aktierna i familjeföretaget var enligt bolagsordning från 1915 belagda med hembuds rätt. De fick bara byta ägare genom arv, gifrorätt eller överlåtelse till bröstarvingar. Annars måste bolagets andra ägare först erbjudas att köpa. Olsson & Rosenlund som själv kallade sig ”firman” var ett bolag en bred verksamhet. Nya namn dök upp och andra försvann. En del företagsköp verkar noga planerade, annat tycks ha skett i stundens ingivelse eller för att lösa problem hos dem man köpt upp.

Här följer utvalda uppgifter från olika år som ger exempel på hur företaget leddes vid olika tider. Först exempel på styrelser under en 50-årsperiod.

- 1930** vd Johan Olsson och löjtnant L Gösta Olsson, grosshandlare Gustav Olsson, löjtnant A Sigge Rosenlund, fru Emma Rosenlund.
- 1945** vd Johan Olsson och L Gösta Olsson, Fritz H Eriksson, Sigge Rosenlund, Ingvar Rosenlund, godsägare Erik Lorentz Söderhielm.
- 1970** direktör och styrelseordförande Ingvar Rosenlund, vd direktör Karl-Einar Lindenfelt, vice vd direktör Börje Olsson, advokat Gösta Hansson, ingenjör Kaj Simon, ingenjör Karl-Axel Rosenlund, civilingenjör Nils Looström.
- 1980** Olsson & Rosenlund AB är nu dotterbolag till AB Jimor och delägare i handelsbolaget Olsson & Rosenlund. Styrelsen är utbytt, de gamla familjemedlemmarna har avgått och Tage Erikson är verkställande direktör.

Från bolagets sista decennium som familjeföretag finns ett par exempel på hur företaget då såg ut. Första uppgiften kommer från Sveriges Industriförbund. Året är **1963** och bolaget redovisas i detalj:

Olsson & Rosenlund AB, Stockholm 19. Luntmakarg 94, Box 19018.
Tfn 08-349520. Tga Orab, Stockholm.

Verksamhet: Brädgårdar i Hägersten och Bromma, sågverk i Öster Ledinge (Sthms län) samt sågverk, tegelbruk och snickerifabrik i Heby, tegelbruk (Sillbo tegelbruk) i Huddunge (båda i Västman län) samt sågverk,

snickeri - och trävarufabrik i Västervik (Kalmar län).

Tillverkar: sågade och hyvlade trävaror, monteringsfärdiga hus, byggnadssnickerier, tak- och murtegel samt dräneringsrör. Bolaget idkar dessutom jordbruk och skogshantering samt driver handel med byggnadsvaror och exploaterar och försäljer tomter.

Handelsnamn: OR-snickerier, Heby-OR taktegel, Skandiahus.

Aktiekapital: 4 350 000.

Antal anställda: 731.

Styrelse: adv Gösta Hansson (ordförande), dir Fritz H Eriksson, civiling Nils Looström, dir Börje Olsson, ing Carl-Axel Rosenlund, dir Ingvar Rosenlund, ing Kaj Simon.

Verkst dir: Ingvar Rosenlund.

Byggnadsvaruavd o export: försäljningsdir Börje Olsson, försäljningschef Bengt Ullberg.

Industrien i Heby: civiling Birger Lindham.

Industrien i Öster Ledinge: ing Carl-Axel Rosenlund.

Trähusavd, AB Skandiahus: dir Egon Nirin.

Fastighetsförvaltning, tomtexploatering o utlåning: dir Karl Einar Lindenfelt.

Firman etablerad 1882. Bolag 1915.

Äger: Handelsbolaget Olsson & Rosenlund, Försäljnings KB Olsson & Rosenlund, Carl Hanssons AB, Gas Vatten o. Värme AB, AB Skandiahus, Lucernans Trävaru AB, AB Orab-tomter och AB Orab.

Styrelsens fullständiga namn och bostadsort hösten 1965:

Direktörerna Ingvar Karl Vilhelm Rosenlund och Fritz Herman Eriksson samt advokaten Gösta Herman Vilhelm Hansson, alla i Stockholm, direktör Johan Lars Börje Olsson i Sollentuna, ingenjören Kaj Simon i Strängnäs och Carl-Axel Sigismund Rosenlund i Sala jämte civilingenjören Nils Looström i Täby, med direktören Karl Einar Lindenfelt i Lidingö, fruarna Margit Ingeborg Lorenius och Sigrid Olsson, båda i Stockholm, samt suppleanter. VD är Ingvar Karl Vilhelm Rosenlund och vvd direktör Lindenfelt.

Året innan bolaget säljs till Industrivärden presenterar sig Olsson & Rosenlund slutligen i en institutionell helsidesannons på Svenska Dagbladets första sida. (Annonsen finns som illustration på sidan 10). Den infördes den 21 oktober 1969 med en stram text:

PRODUKTIONSENHETER

Olsson & Rosenlund Heby

74040 Heby
Sågverk
Hyvleri
Hylosantryckimpregnering
Taktegelbruk
Betongpannefabrik

Vittinge

Fasadtegelbruk

Ö-Ledinge

76034 Finsta
Sågverk

Knivsta

74100 Knivsta
Sågverk

AB Skandiahus

59301 Västervik
Trähus
Snickerifabrik

FÖRSÄLJNINGSENHETER

Olsson & Rosenlund

Huvudkontor:
Luntmakargatan 94, 10432
Stockholm 19
Brädgårdar:
Jakobsdalsvägen, 12653 Hägersten
Karlsbodavägen 28-30, 16170 Bromma

Lundqvist & Huddén AB

Kontor:
Kungsgatan 42, 10363 Stockholm 3
Brädgårdar:
Engelbrektsvägen 4, Tureberg,
19150 Sollentuna
Älvsjövägen 1, 12534 Älvsjö,
74 100 Knivsta

Viggbyholms Brädgård AB

Drakskeppsvägen 3-11, 18363
Viggbyholm (brädgård)

Gustaf Westmans Trävaru AB

Storängskroken, Storängsbotten,
11542 Stockholm (brädgård)
Artillerigatan 29, 11445 Stockholm
(filial)

Norrtälje Snickeri & Byggarvar AB

Esplanaden, 76100 Norrtälje

AB Skandiahus

Luntmakargatan 94, 10432 Stockholm 19
(monteringsfärdiga villor och fritidshus)

Carl Hanssons Rörlednings AB

Luntmakargatan 28, 10432 Stockholm
(VVS-försäljning/entreprenad/montage)

Bröderna Holmströms Rörlednings AB

Wollmar Yxkullsgatan 33, 11650
Stockholm (VVS-försäljning/
entreprenadmontage)

I avsnittet *Egendomar, fastigheter...* (nästa kapitel) som bygger på Sigge Rosengrens egen sammanställning från 1959 visas förloppet av förvärv och försäljningar i kronologisk ordning med särskild tonvikt på Olsson & Rosenlunds jordbruks- och skogsegendomar.

Efter försäljningen blev Olsson & Rosenlund med registreringsnummer 550607-9784 dotterbolag till Jimor AB. I realiteten var det liktydigt med en namnändring och ett samtidigt utbyte av företagsledning.

När man forskar runt Olsson & Rosenlundföretagen dyker många namn upp, t.ex. Eens Träarmering AB namnändrat till AB Severo, Eens Formplattor, AB Seven, Sevelero, Värtans Elektriska Byrå, AB Elabve, Sociala Bostads AB, Rinkesta Trävaru AB (namnändrat till AB Golvtjänst), Strömmarens Ångsåg, Djursholms Elektriska Byrå AB, Helene-lunds Fastighets AB, Åkeshofs Gård, Lilla Nockebyhov och AB Knivsta Sågverk.

När författaren för några år sedan tillsammans med en tjänsteman på Patentverket sökte leta sig fram till vad som vid den tidpunkten möjligen kunde tänkas vara Olsson & Rosenlunds yttersta förlängning kom man med många reservationer fram till att det möjligen kunde vara ett företag i södra Sverige som vid tiden hette Stifab Plåt AB, inregistrerat våren 1989. Om uppgiften skulle stämma så handlar det nog ända om värdelöst vetande.

Reklamtryck på anteckningsblock från tidigt 1940-tal. Finns på Heby Tegelbruksmuseum.

OLSSON & ROSENLUND

försäljer

T O M T E R för bostadshus,
villor och sportstugor

Tegel, Trävaror, Snickerier,
Golv- och Vägglattor, Par-
kett, Isolerings- och övriga
byggnadsmaterial, O. R. La-
mell dörrar, O. R. Balans-
fönster, Eens formplattor,
Golvetter.

Lämnar
förmånliga byggnadslån.

OLSSON & ROSENLUND

Dalagatan 1 C STOCKHOLM
Tel. 23 11 10

Brädgård i HÄGERSTEN

Tel. 45 30 02 & 45 30 03

Brädgård i SUNDBYBERG

Sturegatan 5
Tel. 28 18 18 & 28 28 08

HEBY

Såg, snickerifabrik och tegelbruk

Tel. Heby:

Namnanrop Olsson & Rosenlund

Filial: Brädgård i Västerås

Kungsängen
Tel. Västerås 337 75

KROKSBO SÅG

Tel. Runhällen 55

ALBY SÅG

Tel. Törnaskogen 11

ÖSTER LEDINGE SÅG

Tel. Finsta 9

Egendomar, fastigheter, företag hos O&R

Med åren växte stocken av lantgårdar, skogar, tomtmark och stadsfastigheter. Förteckningen som i huvudsak följer Ingvar Rosenlunds lista från 1959 visar vidden och mångfalden i Olsson & Rosenlunds innehav under närmare sjuttio år. Det handlade om tillsammans mer än hundra egendomar och fastigheter.

Några – men inte särskilt många – såldes under periodens gång vilket inte framgår av sammanställningen. Alla beteckningar är heller inte helt fullständiga och i några fall handlade det endast om andelar, det vill säga ett ägande som delades med andra. Kategorierna (om det rör sig om egendom eller fastighet) bottnar i några fall på subjektiv bedömning.

- 1889 inköptes Domarbo i Huddunge (egendom)
- 1890 Härvsta i Västerlövsta (egendom)
- 1893 Österleding i Skerid (egendom)
- 1897 Huddungeby i Huddunge (egendom)
- 1897 Mariedal i Håbo–Tibble (egendom)
- 1897 Rudan i Stockholm (tomt)
- 1898 Heby i Västerlövsta (egendom)
- 1898 Väsby i Tärna, Kumla socken (egendom)
- 1898 Herrö i Ösmo (egendom)
- 1898 Torsviby i Torsvi (egendom)
- 1899 Fasenbo i Västerlövsta (egendom)
- 1900 Österbo i Enåker (egendom)
- 1900 Bolby i Ljusterö (egendom)
- 1900 Gredelby i Knivsta (egendom)
- 1900 Krognäs i Tunaberg (egendom)
- 1900 Lida i Hönö (egendom)
- 1900 Lövsta (egendom)
- 1900 kv. Lärjungen nr 1 i Stockholm (fastighet)
- 1900 kv. Nebulosan nr 26 i Stockholm (fastighet)
- 1901 Åkeshov i Bromma (egendom)
- 1902 Sund 5/16 mantal i Möklinta (egendom)
- 1902 Huddungeby nr 3, 1/4 mantal i Huddunge (egendom)
- 1902 Bodarna nr 19 Strandvägen i Stockholm (fastighet)

- 1903 Bertbo 1/6 mantal i Tärna socken (egendom)
- 1903 Alby i Sollentuna (egendom)
- 1903 Österby i Sorunda (egendom)
- 1903 Sågen i Hemfosa 0ägenhet
- 1903 Röda Berget nr 12 i Stockholm (fastighet)
- 1904 Brunnby i Altuna (egendom)
- 1904 Huddungeby nr 2, 1/4 mantal i Huddunge (egendom)
- 1904 Huddungeby nr 5, 1/2 mantal i Huddunge (egendom)
- 1904 Harsbo i Huddunge (egendom)
- 1905 Åby i Sala (egendom)
- 1905 Nordsjö i Västerlövsta (egendom)
- 1905 Gustafsberg nr 2 i Västerlövsta (fastighet)
- 1905 Stallmästaren nr 4 (fastighet)
- 1906 Isätra i Norrby (egendom)
- 1906 Ingbo i Enaker (egendom)
- 1906 kv. Hyveln nr 1 och 2 (fastighet)
- 1906 kv. Snöklockan (fastighet)
- 1907 Ulleråker i Simtuna (egendom)
- 1908 Lilla Kärrbäck i Norrby (egendom)
- 1908 Punsbog i Riala (egendom)
- 1908 Trollhättan nr 23 och 24 (fastighet)
- 1909 Heby nr 3, 1/20 mantal i Västerlövsta (egendom)
- 1909 Ingbo bys landvinning i sjön Hallaren, Enåker (tillsk till egendom)
- 1909 Duvbo nr 6 och 25 (fastighet)
- 1910 Högsberga nr 1, 1/2 mantal i Enåker (egendom)
- 1910 Brunnby utjord, 5/28 mantal i Alruna (egendom)
- 1910 Lissma i Huddinge (egendom)
- 1911 Bodarne nr 10 (fastighet)
- 1912 Kroksbo nr 1, 3/16 mantal i Enåker (egendom)
- 1912 Sörbo nr 1, 1/4 mantal i Kila (egendom)
- 1912 Persbo nr 1, 1/4 mantal i Huddunge (egendom)
- 1912 Teljö i Österåker (egendom)
- 1912 Tellusborg i Stockholm (fastighet)
- 1912 Nya Hagalund nr 63 i Solna (fastighet)
- 1913 Rörstrand nr 7 i Stockholm (fastighet)
- 1913 Hjorthagen nr 6 i Stockholm (fastighet)
- 1914 Sör Kärrbäck i Tärna (egendom)
- 1914 Bertbo nr 1, 1/12 mantal i Tärna (egendom)
- 1914 Svartbäck i Norrby (egendom)
- 1915 Arnebo nr 1, 3/16 mantal i Västerlövsta (egendom)
- 1915 Heby nr 2, 11/100 mantal i Västerlövsta (egendom)
- 1915 Heby Storäng i Heby (egendom)
- 1915 Humlegårdsmästaren nr 5 (fastighet)
- 1915 Lilla Nockebyhov i Bromma (fastighet)
- 1916 Rösa nr 2, 3/4 mantal i Husby-Lyhundra (egendom)
- 1916 kv. Musketören nr 10 (fastighet)
- 1916 Alderbäck i Norrby (egendom)

- 1917 kv. Gripen nr 4 (fastighet)
- 1923 Ryssjö i Österunda (egendom)
- 1923 Kalvsvik i Värmdö (egendom)
- 1923 Helenelunds fastighetsbolag i Sollentuna (900 aktier)
- 1924 Frösslunda nr 1, 1/2 mantal i Altuna (egendom)
- 1924 Kroksbo såg och egendom i Enåker
- 1928 stadsägan 132 i Stocksund
- 1928 Bodarne nr 10 (fastighet)
- 1930 byggdes Alby såg
- 1932 stadsägorna 3, 51, 52 och 54 på Rindö
- 1932 Kummelby 1:6, Hedvigsdals tomtområde i Sollentuna
- 1934 inköptes Helenelunds fastighetsbolag (ytterligare 598 aktier)
- 1940 inropades Slipen nr 44 på exekutiv auktion (fastighet)
- 1940 kv. Ritbesticket nr 4 (fastighet)
- 1941 inköptes Carl Hanssons Aktiebolag (företag)
- 1942 inropades Arnljot nr 1 på exekutiv auktion
- 1944 kv. Sporren nr 10 (fastighet)
- 1945 Sillbo tegelbruk i Huddunge
- 1945 Horrsta 4:20 i Västerlövsta (egendom)
- 1945 Hebronsdal nr 2 i Västerlövsta (egendom)
- 1945 byggdes Avdragaren 3, Stereotypen 5, 6 och 7 (fastigheter)
- 1946 AB Skandiahus konkursbo i Västervik (företag)
- 1947 Lucernan Trävaruaktiebolag (företag)
- 1947 Starfors Sör 8:1 i Västerlövsta (egendom)
- 1947 Prästgården 1:11 i Västerlövsta (egendom)
- 1950 Prästgården 1:11 i Huddunge (egendom)
- 1951 Fredrikslund nr 1 och 3 i Västerlövsta (egendom)
- 1952 Nebulosan nr 25
- 1953 Sandberget nr 2 (nya kontoret)
- 1953 Sandberget nr 7 (nya kontoret)
- 1953 Nebulosan nr 24
- 1954 Rosendal Större
- 1954 Överocke 1:18 i Mörsil
- 1955 Nebulosan nr 5
- 1955 Gästgivaren nr 5 i Sala
- 1956 Nebulosan nr 5 (resterande del)
- 1956 Darsgårde 2:9 i Skederid (egendom)
- 1958 Brännaren nr 8
- 1958 Gas, Vatten & Värme Aktiebolag (företag)

Till dessa fastigheter kommer alla de egendomar som Axel Rosenlund med flera personligen ägde eller var delägare i.

Breven från Värmland

Johanna Paulina brukade kallas Hanna och var Axel Rosenlunds yngsta syster. Hon föddes högsommaren 1861 i Nora församling i Uppland, numera känt som Tärnsjö. I tre år bodde hon i Värmland där hon hjälpte brodern Karl med hustrun Selma på gården Östanås. Mellan 1898 och 1900 skrev hon från Östanås i Älvsbacka församling till sin fästman Lars Johansson i Uppsala. Det är bland annat dessa brev följande handlar om. Hanna gifte sig senare med Johansson som både var verksam på sågen i Jungfrusund och på Hägerstens gård.

Östanås med Älvsbacka bruk var en stor egendom som även Axel Rosenlund satsat pengar i. Närmast kan den beskrivas som en herrgård med arealer på 600 tunnland inrymmande stora skogar och ett tjugotal utgårdar. Man hade fortfarande patronatsrätt vilket betydde att det var ägaren själv som, om han så önskade, fick utse präst i församlingen. Till Östanås hörde bland annat ett gammalt tegelbruk. Sjön hade det passande namnet Lersjön.

Karl Rosenlund förefaller att ha varit en kinkig person som helst styrde och ställde efter eget huvud. Så långt man mindes led han av dålig mage. Från att först haft en brukshandel i Horndal och därefter varit spannmålshandlare i Uppsala flyttade han med familjen till Östanås 1897. Efter några år tröttnade han och drog till Uppsala. Familjen följde motvilligt efter. En tid bodde man sedan i Stockholm. Till slut hamnade man åter i uppsalatrakten – i orten Brunna där Karl Rosenlund köpte en gård och byggde sågverk. Hans son Gunnar skulle senare bli kamrer inom Olsson & Rosenlund.

På Östanås hade Rosenlund betydande odlingar av exotiska frukter. Växthuset sköttes av kvinnorna, troligen med hjälp av en anställd trädgårdsmästare. Trots kvinnornas mödor och odiskutabla framgångar var Karl motståndare till projektet. Skulle det odlas så borde det vara växter som mer tydligt gagnade familjens försörjning.

Östanås den 19 maj 1898

Jag sänder några kamelior till fru Bricken medan här fanns sådan överflöd av dem. Det finns fem stycken planterade i själva marken i växthuset. Stora träd som nå taket och de ha varit översållade av blommor.

Det är nästan synd att de ska sitta och prunka och dö utan att någon fröjdas åt dom. Man kan ej hinna med alla, när det är en sådan myckenhet.

Detta med att vara patron och tillsätta präster var inte bara en åtråvärd ståndsfråga. Det kunde också skapa missämja mellan patron och folket när förväntningarna på den nya prästen inte infriades. För patronen kunde förmåga till sällskapsliv och kortspel väga tungt när han sökte bland lämpliga kandidater. Att prästen skulle kunna spela Vira var lika självklart som att damerna skulle spela Priffe!

Det kan vara fara värt att jag blir stursker när därtill kommer att min bror nu är patronus. Älvsbacka är nämligen patronellt, så det är ägaren av Östanås som tillsätter präst.

Men Karl säger "att gärna avstår jag från den rätten". Han tycker ej den medför några fördelar. Han menar att enda fröjden består i att församlingen klandrar om valet råkar falla på en icke värdig, vilket kan vara svårt att veta på förhand. Och slikt är föga nöje.

Det var ständigt bestyr med barn och gäster på Östanås. Hanna själv bodde intill barnkammaren.

Ja, som du kan förstå har vi fått brått till midsommar. Det ska sys och tvättas och bakas.

Vi har även varit ett stort hushåll. Min bror Axel från Stockholm har varit här fem dagar och en kronojägare som sått skogsfrö har varit här samtidigt.

Stina, äldsta dottern, har kommit hem från Karlstad där hon varit i skola, och har sin skolkamrat med sig som skall vara (här) några dagar. Så du må tro det är livligt med så många skrikhalsar. Ej mindre än sju stycken och Stina är äldst, tolv år. Så jag har en stinta på var sida i mitt rum på nätterna, med tre sängar på vardera sidan.

Det var angeläget att kompanjonernas familjer bekantade sig. Borta bland Värmlands skogar och sjöar kunde de tillsammans leva lantliv och koppla av från storstad och affärsliv. Hanna återkommer flera gånger till sin oro för hur detta med alla investeringarna ska sluta. Det är ju inte så länge sedan man köpte Hägerstens gård. Men samtidigt viftar hon bort farhågorna ty männen vet naturligtvis bättre.

Östanås den 11 augusti 1898.

...vi har nämligen främmande. Min bror Axel med hustru och svägerska jämte äldsta dottern ("Axy"), fyra år, kom hit i går kväll. De blir nog här tills tisdag.

Jag är glad att Olsönerna gjorde ett gott intryck på Dig. De är i mitt tycke mycket bra folk.

Östanås den 17 november 1898.

Min syster och min bror reste på söndagen. Selma och jag var med dom till Molkom. Det var roligt att ha dom här. Dessa två och min bror Vilhelm i Heby och jag har nästan alltid varit tillsammans. Du förstår då att vi har mycket minnen gemensamt.

Bror Axel fyllde 55 år medan han var här. Hans födelsedag var tillika årsdagen av pappas död som det nu är 15 år sedan. Axel led av reumatism i sina ben och ändå är han ute och flackar ständigt.

Under det gångna året har dom köpt så många egendomar som skaffat dom arbete. Jag på mitt enfaldiga vis kan inte förstå vartill det ska tjäna. Jag skulle bestämt placera pengarna på något annat sätt för att få leva lite mer i lugn. Men det där förstår ju dom bättre.

Året 1899 inleds med både fest och oro.

Östanås den 9 mars 1899.

I lördags var det Karls födelsedag så, ortens honoratus voro samlade på Östanås. Det låter det, sa bo'nn som trampa i klaveret. Till och med Sommar (en lokal charmör) lyste och värmdes med sin höga närvaro.

Tiderna är osäkra och oroliga och folk börjar strejka eller flyttar helt sonika till annan ort om arbetet inte passar hemmavid. Det finns alltså en del att oro sig över. Patronen på Östanås känner sig villrådig, noterar Hanna.

Östanås den 27 april 1899.

Min bror Karl har så lidit av mycken oro sedan han kom hit. Därför att allt är för honom nytt och främmande. Och det vill nog fortfarande hänga i fastän det nu är snart två år. Han tycker sig ofta känna oförmåga vid skötandet. En känsla som han gott kunde lägga bort. Emedan därmed just icke är någon fara, blott han ej själv vore så känslig och nogräknad med sig själv.

Jag är nu åter frisk och kry om jag undantager heshet och besvärlig trötthet som ej vill lämna mig. Och alla övriga äro också, krya och raska, även lilla Lisa.

På söndag kommer min systerson som i vinter genomgått Karlskoga Praktiska skola hit. Han har sin examen på lördag och han gör då även en liten tripp hit innan han reser hem.

Min bror Axel har haft ont i ett knä hela vintern och han har för åtta dagar sedan måst genomgå operation. Han opererades på Sofiahemmet och vårdas nu sedan i sitt hem. Karl och Selma hälsar.

Axel Rosenlund fick vatten i knät och gick länge med käpp efter operationen. Ett tag var han ”strakbent”. Senare skulle det bli fler operationer.

I vart och vartannat brev klagar brodern Karl från sitt Östanås över trävarupriser och bekymren med att få fart på tegelbruket. Kunde inte Axel själv komma och gripa in eller åtminstone skicka hit Nyström, undrar han? Hannas brev till fästmannen ger samma bild av läget.

Östanås den 20 juli 1899.

Underligt nog att det i år varit så god tillgång på arbete. Här är man nog bra lite berörd av tiderna, och dock tyckas fordringarna ställa sig högre i år än i fjol. Men svallvågorna från föregående år har ej hunnit hit förrän i år eller rättare sagt i våras. Ty det är ju om våren de begiva sig åstad.

Att få bonddrängar lär vara mycket svårt enär alla unga arbetskrafter härifrån resa till Kristiania (Oslo) eller dess närhet, rättare sagt, och arbeta i tegelbruk. Men som vanligt är det ej så svårt att få arbetare för industriella arbeten, så för Karl har det inte varit någon brist och för jordbruket går det ju att få ihop. Det finns ju så många gamla gubbar.

Karl har ändå funnit det lite bråkigt i vår att få tegelbruket igång. Det har ej lyckats att få någon kunnig tegelslagare som vore driftig nog att sköta om arbetet som han önskat att få. Och så har han i vår byggt en ny ugn.

Fortfarande 1899 var Värmland och Östanås släktens återkommande utflyktsmål.

Två av våra barn reste i tisdags, Stina och Jöran. Jöran skall försöka komma in i första klassen. Prövodagarna pågå just nu. Stina får nämligen tentera i räkning vari hon fick underbetyg. Erik hade helt löfte till klassflyttning så att han behöver ej vara inne förrän måndag. Får se hur det går för Jöran. Det är som vanligt så många inträdessökanden att det ej finns plats för alla. Barndopet (Ingrid Rosenlund, född 1899) i Heby blev uppskjutet tills i söndags så jag har haft ytterligare brev från Gustav Olsson. Han hoppas att det inte möter något hinder för min resa.

Östanås den 14 september 1899.

Du må tro att vi haft grosshandlare här, i parti höll jag nästan på att säga. I torsdags 8 dagar sedan kom min systerson Vilhelm Lundqvist vilken Du kanske hört mig tala om. Han har varit på Ledinge när jag var där och började sedan själv affär. Han har varit på affärsresa nedåt Småland och han kom då på samma

gång hit för att undervisa i bränning av tegel i den nya ugnen.

På lördagen med posten kom telegram att min bror Axel skulle komma på söndagseftermiddagen, och ett brev från Gustav Olsson i Heby att min bror Vilhelm och han tänkte resa hit under nästa vecka. Närmare meddelande när de kom, som orden föllo. Men på söndag när Axel kommit kom det telegram per telefon att vi skulle hämta Gustav och Vilhelm på kvällen klockan nio. Sålunda fingo vi huset fullt. Min bror Vilhelm och Gustav Olsson har ej varit här förr. Men de hade ej tid att vara längre än en dag ty de reste hem igen på tisdag morgon. Och idag på morgonen reste Axel och Vilhelm Lundqvist, och Karl följde med till Molkom när de reste. Han skulle till prostgården på ekonomisk besiktning. Så i dag är vi alldeles ensamma.

Men kan du begripa varför dessa herrar Olsson och Rosenlund lägger sig till med så mycket egendomar? De har nu igen köpt en egendom (gården Krognäs) i Nyköpingstrakten för 80.000 kr. Och Axel reste nu till Norrköping för att bese en egendom som låg en kvarts mil därifrån men som jag hoppas ej blir mer betald. I söndags sköts en årgammal älgkviga här i skogen, och med anledning av att den sköts på Östanäs mark fingo vi en del av bytet. Vår skogvaktare var också med bland jaktsällskapet. Karl är inte alls någon jägare och inte någon av de andra av mina bröder heller. Men patron Varodell på Berg var med om nöjet, men var ej den lyckliga fällaren.

Åter krånglar Axel Rosenlunds ben.

Östanäs 5 april 1900.

I går hade jag brev från min svägerska Emma. Ledsamt nog är Axel ännu ej bättre. Han ligger nu på Sophiahemmet och har varit där sedan 8 dagar i tisdags och är opererad två gånger och är mycket matt och medtagen.

...Karl är nu kry och har varit det hela vintern. Mätte det få fortfara. Han behöver det så väl som har så många omkring sig. Han är även vid gott mod. Därtill har väl bidragit att det gått så bra med kolning och kolkörning i år, att det på allt sätt blivit så gott resultat. Det gynnsamma vädret på hösten och förvintern gjorde att kolningen utföll så bra. Det blev 1000 stigar (1 kolstig = 19 hektoliter). De beräknade 8 à 900 och kolen har varit av så god beskaffenhet.

Hanna Rosenlund var en kvinna som hade reda på sig och som fått erfarenhet av jordbrukets alla sysslor. Hon hölls för att vara ”rekorderlig”. Skötte bland annat under flera år så gott som ensam gården Led-

inge i Norrtäljetrakten. De andra kvinnorna i släkten gruvade sig över att hon av brodern Axel förmåtts att utföra även manliga sysslor, till exempel arbetsledning och kontrollmätningar.

Uppländska Ledinge, där Hanna Rosenlund alltså också bodde, dyker långt senare upp i ett brev från Stina Rosenlund. Det var den lilla brorsdottern på Östanås som en gång fick underkänt i räkning. Se sidan 168. Nu närmar hon sig 70 år och ser vemodigt tillbaka på barnaåren när hon med mamma Selma och faster Mina steg av vid Finsta station. Faster Hanna tog emot och presenterade dem för baron Lübeck som var stins. På vägen gjorde man rast hos handlaren i Kilen som bjöd på kaffe. Framme i Ledinge blev det mat. Mamman stannade bara några dagar men Stina blev kvar hela sommaren. Hanna Rosenlund som själv skötte Ledinge hade en jungfru som hette Hulda, en hund som hette Kurre och tre katter som hette Mona, Måns och Lisa. På gården fanns 20 hästar och 50–60 kor. De vita hästarna hette Diana och Emma. Kusken Jansson skjutsade till alla kalasen i trakten.

Ogifte farbror Vilhelm var där den sommaren med sin fiol. Signe sjöng folkvisor och farbror Vilhelm spelade. Ibland fick hon rensa i grönsaks- och jordgubbslandet. När augusti kom blev det kräftfiske i ån och vid Himmelsängen framme vid sjön. Kräfter som hävades upp i stor mängd och sändes till släkten i Stockholm. På en åker hade Axel Rosenlund låtit plantera ett hundratal äppelträd som just börjat ge frukt. Faster Hanna tog Signe i handen och de hämtade fallfrukt tillsammans.

Stina Rosenlund har också många minnen från Östanås.

Nästan 4000 tunnlands skogar. Det fanns möjlighet att göra allting där. Sätta upp trämassfabrik som farbror Axel önskade fast pappa inte ville. Han ville inte driva något så där stort. Och mamma sa alltid att så fort farbror Axel kom till Östanås så satte han myror uti huvudet på pappa. Han blev så orolig att det var bäst om han inte kom och hälsa på. Och en gång hade han med sig farbror Janne. Men om farbror Vilhelm var med har jag inte något minne av.

När Axel Rosenlund dök upp brukade han vara klädd i jackett och med käpp. Han gick lite illa eftersom han hade ont i knät. Brodern Karl som varken var skogsman, lantbrukare eller byggmästare måste ständigt ta råd av Axel. De ägde ju Östanås och Älvsbacka bruk tillsammans. Det blev en serie inspektioner för Axel runt ägora. Tegelbruket var den verksamhet han först fick fart på.

Karl Rosenlund på verandan i Brunna. På bordet ligger hans båda pipor. En duk har hängts för fönstret för att dämpa ljuset.

När Axel var i antågande telefonerades det till barnen som gick i skola i Karlstad. Då tåget stannade till vid stationen stack Axel ut huvudet och gav dem var sin slant.

Hemmet på Östanås var ett stort hushåll. Mamma Selma hade två jungfrur och fick dessutom extra hjälp flera gånger i veckan. Sömmerskor, bagerskor och tvätterskor. Det var bara att sända bud så kom de. Från åtta till åtta arbetade man för 75 öre per person.

Varje höst och vår sändes stora lårar med knäckebröd till Axel Rosenlund i Stockholm. Tre kvinnor bakade och gräddade en hel vecka för att klara leveransen. När det var säsong för sparris så skickades det upp sådan. På sommaren blev det också vindruvor och persikor. Druvorna var blå, gula och röda. Persikor fanns i olika färger.

Men Karl Rosenlund trivdes inte. För honom låg Östanås avsides med en halv mil till närmaste järnvägsstation. Säkert handlade det om nervositet för han måste alltid hållas sysselsatt med sällskap och kortspel. Så snart det kändes tyst i huset sände han efter nya gäster. Det skingrade tankarna, brukade han säga.

Nu började Karl göra trevare om försäljning. Till brodern skrev han om sitt ackorderande och alla bekymren med spekulanterna. Men Axel som var delägare i gården stretade emot liksom Selma som trivdes alldeles utmärkt. Hon ville inte alls lämna Östanås.

Hösten 1902 hade Karl Rosenlund äntligen drivit igenom försäljningen. Alla utom han själv var sorgsna. Efter mycket om och men köptes egendomarna av bolaget Mölnbacka–Trysil för 175 000 kronor vilket var 75 procent mer än vad Karl och Axel själva givit. Affären blev alltså vad pengarna anbelangar god. Älvsbacka tegelbruk som hörde till egendomen skulle senare brinna ner. Året var 1923.

Lagom till julen förmåddes så Selma brådstörtat följa med Karl ända till Uppsala för att se ut en ny bostad. Hon försökte protestera men Karl var hård. Sönerna Gunnar och Erik var redan på studier i stan när mamman och pappan gav sig av. Kvar på Östanås blev Jöran och Stina som fick fira jul i ensamhet tillsammans med ett par husor. För att lätta på den dystra stämningen bjöds flickorna till prästgården på juldagen.

Efter ett tag kom mamman och pappan tillfälligt tillbaka för att ordna den slutliga flytten. Karl blev förstås omgående nervös. Församlingsprästen och handelsman Vandell eftersändes för kortspel men stämningen var i botten. I mars hölls auktion på bohaget. Rosenlunds praktfulla promenadvagn köpte prästen. Så lämnade familjen Värmland och löste enkel biljett till Uppsala där man fått hyra Petterslund intill Vaksala Nya Tegelbruk av brodern.

Efter ett mellanspel i Stockholm köpte så Karl Rosenlund Brunna gård som låg efter järnvägslinjen Uppsala–Sala. I huset fanns en biljard vilket blev en glad överraskning för barnen. Trots deras protester överläts biljarden omgående på farbror Axel. Året därpå fyllde den alltid orolige Karl 50 år.

Eftersom Karl Rosenlund var helt ointresserad av jordbruk byggdes ett sågverk på Brunna gård. Med skogen och sågen skulle han betala av en skuld till Axel. Sågen kom igång och det sågades en vinter, sedan brann den. Hyveln som bara gått en enda dag förstördes samtidigt. Karl som gjort sig grundligt känd för att sakna ”ro och frid” hade i vanlig ordning haft så bråttom att han inte gett sig tid att skaffa försäkring på bygget.

Storebror Axel anlände dagen efter från Stockholm, beskådade fördelsen och kommenterade: ”*Det här var väl ingenting. Det är bara att bygga upp igen.*”

Tegelverkarna Sköldberg & Co.

Centralpersonen under Heby Tegelverks sista period var disponenten Sven Sköldberg. Fast det inte var så länge sedan han dog, året var 1970, börjar minnet efter honom att blekna. Man minns honom som en person med kulturhistoriska intressen, konstnärlig och musikalisk, tekniskt begåvad men samtidigt en människa som kanske skulle ha velat ägna sig åt annat än tegelbruk. Sven Sköldberg kunde vara både känslös och beräknande. Han levde ibland på stor fot men hade samtidigt förmågan att anpassa sig till enkla förhållanden.

Heby Tegelverk hade han tagit över från Karl och Harry Sköldberg som i sin tur efterträtt grosshandlare Wikström.

Wikströms

Claës Wikström (1830–1915) kom från Norrland redan på 1860-talet för att slå sig ner i Heby och starta en trävarurörelse som skulle bli omfattande. Första åren bodde ändå familjen mest i Stockholm där barnen föddes. Familjen, makarna med son och fyra döttrar, skrev sig inte i Heby förrän 1875. Tretton år senare dog hustrun som då var strax över 50. Sonen som av någon anledning bar moderns efternamn flyttade 1892 till London där han gifte sig med en engelsk kvinna. Att sonhustrun borta i England var katolik noterades nog samt i Västerlövstas församlingsbok.

Familjen Wikström bodde i en stor villa som man byggt åt sig vid Arnebäckens ovanför Rosenlunds. Huset som låg på egendomen Udden (idag finns på platsen ett sågverk) fick påpassligt namnet Strömsvik och försågs med en liten damm, flaggstång, staty, park och grönsaksodlingar. Här bodde även under sina sista år Wikströms ogifte äldre bror Olof som tidigare varit lektor i Sundsvall och som pensionär flyttat till Strömsvik.

Claës Wikström kallades regelmässigt grosshandlare och handlade från början enbart med spannmål och trävaror. Ägde förutom sågen i

Claës Wikström lade grunden till det som senare skulle bli Heby Tegelverk. Porträttet från en dödsnotis 1915.

Heby även sågar i Broddbo, Näter och i Delbo. Trävaruförsäljningen var omfattande. Grosshandlare Wikström hade stora leveranser till flottan och sålde även trävaror på export. Med sågningen upphörde han omkring 1886–87 för att i stället satsa på tegel i "Uddens tegelbruk" som var den tidens namn på det nybyggda tegelbruket.

Efter en förödande brand 1907 väntade man sig att Wikström, som då blivit 77 år och änkeman med en dottern Anna till hjälp, skulle ge upp men han förvånade konkurrenterna med att trots sin höga ålder bygga upp ett nytt och för tiden modernt tegelbruk. Det kom att kallas "Nya tegelbruket" till skillnad mot det nedbrunna.

När gamle Wikströms krafter började svikta tog Anna som nu var i 40-årsaldern över ledningen av företaget. Vintern 1913 byggdes två nya ugnar och i en annons från 1914 puffade hon under faderns namn för brukets bägge specialiteter: takpannor och tegelrör.

Claës Wikström gick ur tiden hemma på Strömsvik natten mellan den 2 och 3 mars 1915 i en ålder av 84 år. Efter hans död fortsatte Anna med hjälp av en äldre syster att i några år driva Nya Tegelbruket men snart togs bolaget över av inspektör Wulf som börjat investera i tegelbruk. Anna Wikström var bosatt i Heby till sin död 1960.

Wulf och Backa–Hosjö

Stockholmaren Gunnar Wulf (född 1875) var en man vars namn förekommit på många håll i tegelbranschen. Innan Heby hade han varit verksam i den nybildade Tegelinstriföreningen och dessutom lett sammanslagningen av ett antal tegelbruk i Mälardalen som förenats under namnet AB Mälardalens Tegelbruk. 1917 skapade nu Wulf företagsgruppen Heby Tegelverk. Detta skedde genom att man köpte upp och slog samman Nya Tegelbruket med Norra Tegelbruket och Hårsbäcks tegelbruk. Den nya tegelbruksgruppen fick namnet AB Heby Tegelverk. Parallellen med den tidigare sammanslagningen av mälardalarna är tydlig.

Året därpå tog trävaru- och såg företaget Backa Hosjö Sågverks AB över Heby Tegelverks anläggningar från Wulf som i stället inköpt Tenggrenstorps tegelbruk i Västergötland. Tegelbruken i Heby hade under hans korta tid i praktiken skötts av inspektör E Andersson som nu med guldur i fickan – det var en minnesgåva från arbetarna – kunde slå följe med Wulf till Tenggrenstorp där Andersson 1925 blev disponent. Wulf kallade sig brukspatron.

Den som vid den tiden var disponent för Backa–Hosjö och som skulle komma att ta över Tegelverket var Karl Sköldberg. Likt Wulf var han en man som redan hade betydande erfarenhet från tegelbranschen. Hans karriär är typisk för många av tidens industrimän.

Sköldberg var född 1863 och godsägarson från Västergötland. Med utbildning hos Örebro tekniska skola i botten blev han först lantbrukare, senare inspektör och förvaltare på olika egendomar. Sköldberg fick efter hand en gedigen erfarenhet med tonvikt på teknik och lantbruk. Karriären i Backa–Hosjö blev framgångsrik och han var snart en trävaruman av betydelse.

1905 bytte Backa–Hosjö AB egendomar med Holbonäs och Sparreholm varpå hela bolaget flyttade söderut och fick sitt nya säte i sörmländska Sparreholm – men nu utan tegelbruk.

1919 anlade man – kanske var det på Sköldbergs initiativ – ett nytt

Notiser

Aktiebolaget Heby Tegelverk har bildats och utgör bolaget en sammanslutning av Heby Nya, Heby Norra och Hårsbäcks taktegelbruk.

Till verkställande direktör har utsetts direktör G. Wulf, Stockholm. Som herr Wulf förut varit ledare för A.-B. Mälardalens Tegelbruk och därvid organiserat driften efter sammanslagningen av tegelbruken i Mälardalen, torde det nya bolaget få stort gagn av hans grundliga erfarenheter på området.

Till verkställande direktör i A.-B. Mälardalens Tegelbruk har utsetts kapten John Tengberg.

Strömsvik var länge chefsbostad för Heby Tegelverk. Byggs på sent 1800-tal av trävaruhandlaren Wikström. Det mesta av tomten är numera virkesupplag. På övre bilden visar hur disponenten från fönstren hade linbanan med tegeltransporter i blickfånget.

På det oskarpa flygfotot nedan syns i undre högra hörnet Strömsviks vita trädgårdsmästarebostad (finns kvar). Framför skymtar ett stycke av nuvarande Wikströms väg. Man ser också linbanan som löper diagonalt från bildens högra sida ner mot mitten av underkanten. Till höger om Strömsvik ligger ladugård och stall. Högst upp på tomten köksodlingar och i skogskanten en rad vita bikupor. Tegelbruket låg strax utanför bild alldeles bortom ladugården.

tegelbruk i Vrena och köpte samtidigt av inspektor Wulf aktiestocken i AB Heby Tegolverk som sedan i några år skulle drivas som dotterbolag till Backa–Hosjö. Så snart det gick utvidgades och moderniserades de nyinköpta tegelbruken. Nya Tegelbruket fick till exempel en linbana för tegeltransporter från bruket till järnvägsstationen. Efter fem år frigjorde Sköldberg kapital för att själv kunna överta Heby Tegolverk. Detta skedde genom att han sålde hela sin aktiepost i Backa–Hosjö.

Sköldbergs

Karl Sköldberg var strax över 60 när han köpte loss Heby Tegolverk. Som kompanjon fick han förste hovstallmästare Charles Fouché d'Otrante som var fransk hertig i sjätte ledet och därmed en man av betydande börd. Industrimannen och högerledaren Arvid Lindman sägs också ha haft ett finger med. Året var 1924 och affären omfattade förutom de tre tegelbruken även en mindre såg med hyvleri i Hårsbäck samt fastigheterna Flosta säteri med Åstorpet i Altuna, Strömsviks gård i Heby samt en egendom i Härkeberga utanför Enköping. Konstruktionen av det hela var invecklad och det skulle under åren bli många turer.

Överförandet av Heby Tegolverk från Backa–Hosjö till Sköldberg & Co handlade troligen först om ett arrendeförhållande där de tre tegelbruken gemensamt hyrdes av d'Otrante och Sköldberg. Först 1929 tycks man ha blivit formella ägare då man i juni inregistrerade handelsbolaget *Heby Tegolverk, Sköldberg & Co*. Ser man på bolagsnamnet var hertigen nu detroniserad till en anonym kompanjon (=”och kompani”). I realiteten behöll dock d'Otrante ett tydligt grepp om affärerna eftersom han och Sköldberg var för sig tecknade firman. Det betydde att de båda personligen kunde sluta avtal om bolaget och driften men att de ändå gemensamt och solidariskt var ekonomiskt ansvariga utåt.

Vid denna tid, 1929, började man också bygga ett fjärde tegelbruk som invigdes två år senare och döptes till Funkis som var ett namn på modet. Heby Tegolverk hade nu genomgått en exempellös utvidgning i fråga om kapacitet. 1916 när bolaget bildades uppgick årstillverkningen till högst 2 miljoner enheter. 1931 när Funkis var i drift klarade man ungefär 10 miljoner taktegel, 2 miljoner rör och 1,5 miljoner blomkrukor. Murtegel avstod man helt från.

Då Karl Sköldberg närmade sig 70 och inte längre själv orkade sköta ruljansen blev hans 12 år yngre bror Harry prokurist i handelsbolaget. Harry hade bland annat varit tegelmästare hos Backa–Hosjö och arbetat som kemisk ingenjör i Finland och Norge samt hos AGA. Att han nu

blev prokurist betydde att han från hösten 1934 med oinskränkta befogenheter förvaltade rörelsen. Det enda han var förhindrad att göra var att sälja bolagets fasta egendom eller belåna den. Snart lämnade också d'Otrante rörelsen. Nu var det Harry som styrde och ställde med Karl som passiv ägare.

Karl Sköldbergs 70-årsdag firade man med att ge ut en liten trycksak vars formella och insmickrande inledning i sig är typisk för tiden:

Vi vilja ej underlåta att bringa till våra ärade kunders kännedom de synpunkter och åsikter fackmän inom tegelindustrien hava om våra bruk och tillverkningar. Med anledning av vår chefs, Disponent Karl Sköldberg, 70-årsdag...

Trots att Sköldberg tycks ha varit vid god vigör på sin 70-årsdag avled han året därpå. Ur nekrologen i tidningen Tegel:

Namnet Sköldberg. Det är för en hel del tegelbruksägare som att vinka för tjuren med ett rött skynke! Sköldberg var en omstridd man som älskade att organisera och rationalisera. Inte för att i första skedet öka förtjänsten utan för att få utrymme att till konkurrenternas bestörtning och protester gång på gång sänka tegelbrukets priser.

I vad mån dödsrunor talar sanning kan vara osäkert men Sköldbergs beskrivs i eftermälet (frånsett sin nästan maniska drift att ställa saker på huvudet) som vänsäll, gladlynt, viljestark och ordhållig.

För sammanhangets skull en bild av Karl Sköldbergs familj:

Fru Sköldberg var fjorton år yngre än Karl och kom från en ansedd familj i Värmland. Tillsammans hade de tre döttrar födda mellan 1904 och 1909. Den äldsta av dem (Signe) gifte sig med Sigge Rosenlund som en gång skulle bli verkställande direktör för konkurrenten Olsson & Rosenlund. Dessutom fanns två söner: Sven född 1907 och Didrik född 1920. Didrik föddes alltså när fadern närmade sig 60 och skulle bli sonen som alla hoppades på. Det ansågs rätt självklart att han en gång skulle ta över. I stället ändade han tidigt sitt liv.

På Strömsvik levde man ståndsmässigt med tennisbana, trädgårdsmästare, växthus och chaufför. Nya Tegelbruket låg alldeles intill villan. Det är typiskt för tiden hur tätt intill den slamrande tillverkningen som chefsbostäderna brukade ligga. Så var det på nästan alla tegelbruk i trakten. Länge gick linbanans tegellaster rätt utanför fönstren på Strömsvik!

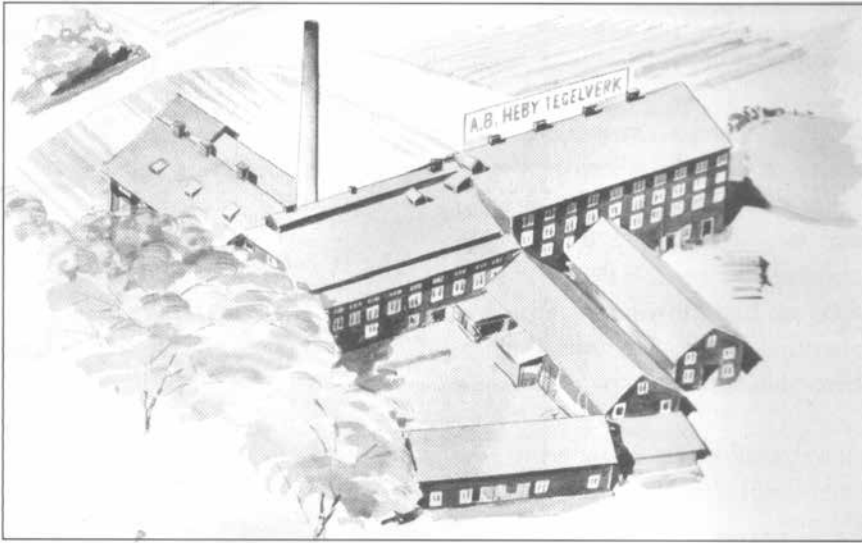
Om Karl Sköldberg själv finns inte så mycket berättat. Hustrun som levde betydligt längre har däremot från olika källor beskrivits som en ytterst ståndsmädd och kinkig dam som sällan visade intresse för annat än sig själv. Särskilt på äldre dar väckte hennes otidsenliga livsstil

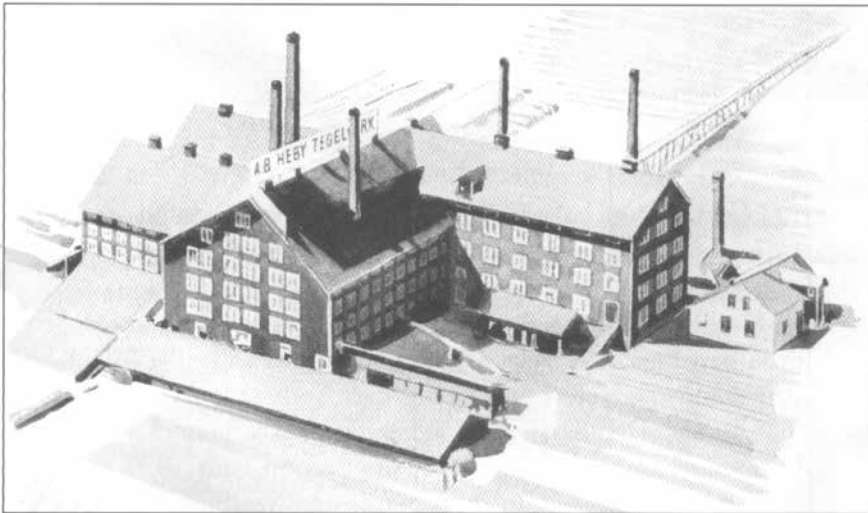
Karl Sköldberg (1863–1935).
Ur en minnesskrift från
Örebro tekniska skola 1931.

uppmärksamhet. Till kontoret kunde hon runt 1950 anlända i baksätet på sin nötta limousin med chauffören Vestberg bakom ratten iklädd välborstad uniform och obligatorisk skärmmössa. Färdsträckan var ett eller ett par hundra meter! Åter hemkommen skrudade Vestberg om sig till trädgårdsmästare och övergick till att vattna blommor och se över tennisbanan.

Varje dag sorterade man fru Sköldbergs ankommande post borta på kontoret. Fanns det försändelser telefonerade man till villa Strömsvik varefter fru Sköldberg beställde vem av kontorsflickorna som skulle bära över hennes brev. Den flicka som valts ut fick lägga ifrån sig sina sysslor, ta posten och gå över till Strömsvik. Om frun var sängliggande skulle posten bäras ända upp till sovrummet där "postflickan" fick bereda sig på att slå sig ner för konversation. "*Kan fröken Andersson förklara vart mitt kaffe* (alternativt strumpor, gaffel eller liknande) *tagit vägen? Någon måste att ha tagit det!*" Så kunde samtalet inledas. Sedan handlade det om att ge artiga svar och glömma lönekuverten som måste vara i ordning innan lunch på kontoret. Tjänstefolket minns än i dag hur noga det var med titlarna på Strömsvik. När tonårige sonen skulle kallas till middagsbordet ombads personalen att gå och meddela "*herr Didrik*" att maten var serverad.

Heby Tegelverk
nr 1 (Nya)

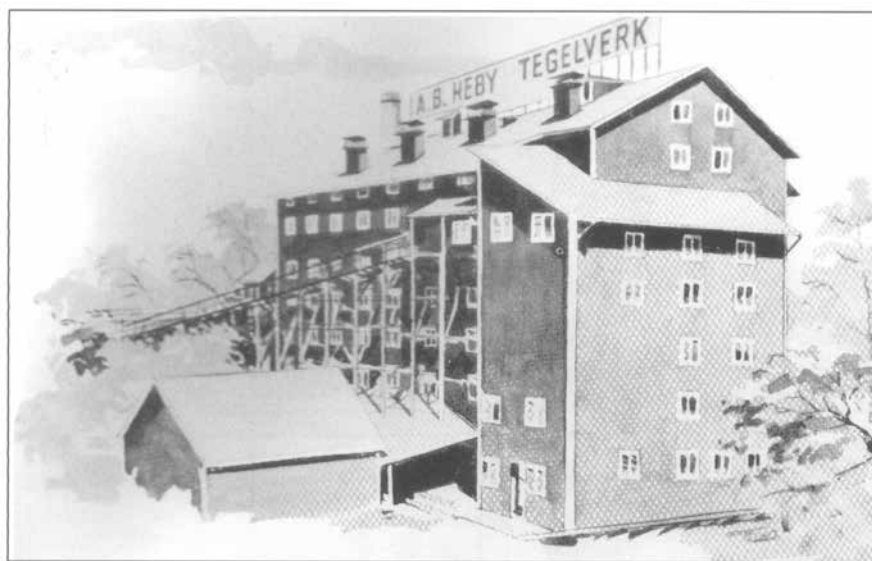

Heby Tegelverk
nr 2 (Norra)

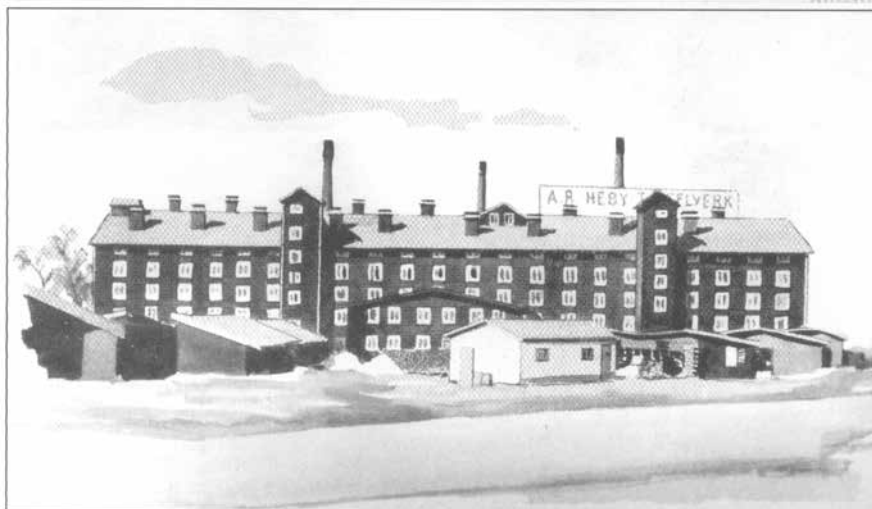
Hösten 1935, alltså efter att Harry blivit prokurist och d'Otrante var borta ur företaget, avled Karl Sköldberg 71 år gammal. Den som nu övertog Heby Tegelverk var sonen Didrik som just blivit femton år. Förmyndare blev farbrodern Harry som därmed ensam tecknade firman. Som prokurist utsågs förvaltaren Fabian Jansson. Varför äldre brodern Sven förbigicks är oklart.

För att i någon mån lätta på det ansvar som den 15-årige Didrik nu juridiskt ensam tvingades axla under farbroderns förmyndarskap ombildades handelsrörelsen till kommanditbolag och fick namnet *Heby Tegelverk, Sköldberg & Co, Kommanditbolag*. Kommanditärer blev Didriks

Heby Tegelverk
nr 3 (Hårsbäck)

Heby Tegelverk
nr 4 (Funkis)

syskon samt farbrodern. Innebörden av konstruktionen var att de fem kommanditärerna kom att borgen för bolagets kommande skulder med tusen kronor vardera medan Didrik skulle svara för resten.

Så gick det några år. Det var världskrig och oroliga tider både i riket och för tegelbranschen. En månad innan Didrik blev myndig (han hade då fått akademisekreterare Carl Häggqvist till förmyndare) ombildas åter bolaget. Häggqvist stod nu visserligen kvar som förmyndare men prokuristen Fabian Jansson blev firmatecknare.

Fabian Jansson som var värmlänning hade varit verksam i rörelsen ända sedan 1925. Nu var han alltså verkställande direktör men för den

Midsommar på Strömsvik. Fest med familj och vänner dansande på gräsmattan.

På undre bilden en åldrad fru Sköldberg omkring 1950 på trappan i vinterkylan välkomnande gäster – kanske inför en julmiddag.

skull inte ägare. Jansson bodde i det stora röda trähuset mitt emot dåvarande Norra Tegelbruket. I dag när bruket är rivet finns sjukhemmet Tegelbacken på tomten. Disponent Harry Sköldberg trädde efterhand åt sidan och han avled i Sala 1945.

Mitt under brinnande världskrig sköt sig unge Didrik med pistol hemma i Heby. Det var på förhösten 1942 bara en månad innan han skulle ha fyllt 22. Han hade studerat i Uppsala och även gjort viss mi-

Strömsvik med växthus, egen trädgårdsmästare, stall och vagnbod låg alldeles inpå det bullrande tegelbruket.

litär karriär. Alla undrade över anledningen men ingen hade svaret.

Den som nu blir ansvarig delägare för bolaget är änkefru Elin Sköldberg, född Breitholtz och vid tiden några år över 60. Förändringen bekräftas av någon anledning inte formellt förrän vid krigsslutet 1945.

År 1950 dyker Sven Sköldberg mer bokstavligt upp i företaget. Sköldberg blev då direktör på Tegelverket men underordnad Fabian Jansson som fortsatte att vara verkställande direktör. Båda tecknade var för sig firman.

Jansson stod kvar som verkställande direktör till 1953 då posten i praktiken övergick till Sven Sköldberg. Först efter Elin Sköldbergs död bekräftar man dock hos länsstyrelsen att Jansson lämnat företaget. Det dröjde därmed ända till senhösten 1956 innan Sven Sköldberg formellt blev ensam ansvarig för kommanditibolagets affärer.

Vem var då Sven Sköldberg? På hösten 1935 samma år som fadern dött reste han tillsammans med sin fästmö Gerd Friman till Belgien för att studera och arbeta vid industrier i Liège. På vägen dit gifte de sig mot släktens vilja i Köpenhamn. Efter hemkomsten bosatte sig familjen i Stockholm där Sköldberg arbetade som amanuens och assistent åt musichefen Torsten Althin. Det var i anslutning till att Tekniska museet 1937 skulle öppnas i en ny byggnad på Gärdet i Stockholm. Vid den tiden skrev också Sköldberg kulturhistoriska artiklar i tekniska ämnen.

År 1946 utkom "Svensk Teknisk Ordbok" där han var delförfattare och redaktör. Sköldberg fick två barn: Britten född 1936 och Helena född 1941. Sven och Gerd Sköldberg skildes 1943.

Det knorrades på sina håll i släkten när Fabian Jansson närmade sig pensioneringen och Sven Sköldberg fördes på tal som efterträdare. Många tycks ha haft synpunkter på honom. Han ansågs av en del vara allt för bohemisk för rollen som företagsledare. Det gamla grollet från 1935 verkade inte vara glömt.

Så var det den känsliga frågan om vad taktegel borde kosta. Detta hade man länge stridit om i branschen och också det bidrog kanske till att en och annan tvekade inför valet av Sven Sköldberg. Som saker utvecklats när det gällde prissättningen fanns det en öppen irritation mellan Heby Tegelverk och flera av de andra stora tegelbruken, bland annat Olsson & Rosenlunds. Orsaken var att gamle Karl Sköldberg envist förespråkade prissänkningar när övriga i branschen föreslagit att priset borde höjas. Den taktiken lär ha fortsatt under Fabian Janssons tid och det fanns säkert farhågor för att Sven Sköldberg skulle fortsätta på den linjen (vilket han också gjorde).

Det finns således visst fog för att spekulera i om det fanns krafter som vid den tiden hellre sett att den nye företagsledaren för Heby Tegelverk befunnit sig lite närmare Olsson & Rosenlunds intressesfär. Någon saklig grund till att så var fallet finns naturligtvis inte, men minnet från år 1927 levde nog kvar. Det året gifte sig Signe Sköldberg (Karl Sköldbergs dotter) med Sigge Rosenlund (Axel Rosenlunds son) men eventu-

Sven Sköldberg
(1907–1970) på
äldre dagar
framför "Ettans"
skorsten.

Vänstra
bilden togs på
1950-talet när
man avtackade
verkmästare
Ström vid Norra
tegelbruket.
Direktör
Sköldberg
i kostym
och kravatt
står bredvid
festföremålet.

ella förväntningar, om sådana funnits, kom på skam. Kontakten mellan de båda ägarfamiljerna tycks i mångt och mycket ha stannat vid att barn och barnbarn då och då träffades under kamratliga former.

Sköldberg skulle trots talrika intressen och sällskapsliv ändå ägna stor tid åt sina tegelbruk. Han kalkylerade och räknade, tog fram nya produkter och lät producera rikligt med reklammaterial. I telefonkatalogen 1958 använder man närmare tre spalter plus en stor annons för att presentera sig. Olsson & Rosenlund var betydligt mer återhållsamma.

Från att mest ha sålt på norra Sverige spreds nu försäljningen över hela landet. Volymmässigt var man i fråga om takpannor under flera

Två företagsledare:

Harry Sköldberg (1875-1945), yngre bror till gamle Karl Sköldberg, ledde i många år Tegelverket. Han var frimurare, f d militär och en hängiven fältskytt med flera Landstormsutmärkelser.

Undre bilden tagen från ett blekt och gulnat tidningsklipp från 1942 visar Fabian Jansson som kom till Tegelverket redan 1925 och sedan avancerade till toppen. Efterträddes av Sven Sköldberg.

är störst i landet. Också export förekom, till exempel till Norge. Man ställde ut på mässor i Norden och nere på kontinenten. Från de andra tegelbruken i området särskilde man sig genom att också ha en stor tillverkning av blomkrukor.

Som antytts levde Sven Sköldberg stundom ett utåtriktat liv som imponerade på en del men stack i ögonen på andra. Innan han flyttade in på

Strömsvik bodde han i villa "Pepparhagen". Huset finns kvar och ligger mitt emot taxistationen vid Heby torg. Han var då omgift för tredje gången med finlandssvenskan Hagar Strengell men också det äktenskapet slutade med skilsmässa. Från 1953 ledde han i allt väsentligt företaget. Mamman dog året därpå. Efter hennes död flyttade han till Strömsvik.

Sven Sköldberg var begåvad, intresserad av att kalkylera och planera och tekniskt lagd. Själv kallade han sig disponent men han hade alltid en platschef mellan sig och tegelbruken. Denne bodde i en särskild chefsbostad mitt emot Norra Tegelbruket och Funkis.

Under en period var det återkommande midsommarkalas för per-

INREGISTRERAT VARUMÄRKE

Heby Tegelverk är Skandinavien
största och förnämsta med en års-
produktion av över 10 milj. taktegel.
Tillse att varje panna är stämplad
med "Heby Tegelverk", vilket utgör
en garanti för att Ni erhåller

ORIGINAL Heby Taktegel

som är känt och erkänt som
landets förnämsta fabrikat

Heby Tegelverk

Sköldberg & C:o - Heby

Kommanditbolag

Telegramadress: *H e b y t e g e l*

Telefoner: 18 och 19

Ägare av: *Heby Nya Tegelbruk,
Heby Norra Tegelbruk, Hårsbäckes
Tegelbruk och Tegelbruket Funkis*

**HEBY
NYA
TEGELBRUK**

CLAES WIKSTRÖM

HEBY

oooooooooooooooooooo

SPECIALITÉ:

**TAKTEGEL OCH
TEGELRÖR**

ooooo

RIKSTELEFON:
HEBY 19.

TELEGRAFADRESS:
HEBYTEGEL.

Hebyteglets framgång hade även bl. a. till följd, att andra bruk
använde sig av samma beteckning, varför vi sedan några år an-
tagit benämningen **Original Hebytegel**. Men då icke heller
denna benämning fick vara ifred, hava vi nu inregistrerat orden
som vårt varumärke

INREGISTRERAT VARUMÄRKE

Detta märke eller stämpeln »Heby Tegelverk» å varje panna är
alltså en garanti för att Ni erhåller **Original Hebytegel**.

sonalen på Strömsvik. De var välbesökta, man roade sig och dansade runt majstången. Arbetarna bjöds på smörgås och öl ur dubbla tunnor. Kvinnor och barn fick kaffe och saft. Många som minns Sven Sköldberg menar att han var omtyckt bland arbetarna. Framför allt var han en ägare som fanns på plats. Så var det inte riktig hos Olsson & Rosenlunds.

Sven Sköldberg var utåtriktad och en ivrig sällskapsmänniska. Ordnade gärna stora fester, men sjöng också och spelade luta och dragspel för sina närmaste vänner. När andan föll på skulpterade han i lera. I sin lilla yacht, motorbåten Soraya fick han avstånd från tegelbruksmiljön. Samma intensiva båtintresse fanns för övrigt hos familjen Rosenlund. Friluftslivet tycks ha varit väldigt viktigt för Sven Sköldberg som annars inte försmådde livets goda. Han sågs ofta dra i väg till Lappland eller Spanien, ibland med kanot på biltaket. Då handlade det om att bo på billiga ställen eller i tält med egen lägereld. Man kan uppfatta det som en flykt undan ökande affärsbekymmer men det fanns också ett väldokumenterat naturintresse som var drivkraften.

Kanske kan man sammanfatta Sven Sköldbergs yrkesroll så att han nog aldrig kände samma glödande hängivenhet som fadern, men som det var på den tiden måste han ställa upp när familjen kallade. Dottern Helena Friman menar att han till sinnelaget egentligen var en folkbildare och starkt intresserad av kulturhistoria. 1939 skrev han för Tekniska museets årsbok "Daedalus" en artikel om "Christopher Polhems Konstige Tapp". Han hade också med stor entusiasm arbetat som historielärare och även undervisat i språk i Malmö.

Från andra håll menar man att Sven Sköldberg verkade lite ointresserad och kanske även var okunnig om tegelbranschens praktiska sidor. Man pekar då på att han regelmässigt överlät oväntat stort ansvar på anställda driftsledare, trots att han själv bodde på orten och dagligen rörde sig i tegelbruket. Av många arbetare var han som bruksägare omtyckt. Sven Sköldberg var färgstark och hade en klart folkligare framtoning än modern.

Under efterkrigstiden investerade kommanditbolaget 3 miljoner kronor för att modernisera bruken och gårdarna. Ända räckte detta inte. Efter många framgångsår havererade taktegel tillverkningen som bransch. Tecken på att inte allt stod rätt till kom redan på 1950-talet. Från att länge ha tävlat med Olsson & Rosenlund om att vara marknadsledande fick Sven Sköldberg till slut erkänna sig besegrad. När taktegel inte längre var ett självskrivet taktäckningsmaterial fanns ingen räddning för bolaget. Lantegendomarna som man hade räckte inte som ekonomisk buffert.

HÖGSTA UTMÄRKELSER FÖR TAKTEGEL

Guldmedalj Sala 1924

Guldmedalj Falun 1927

Guldmedalj Uddevalla 1928

Guldmedalj Sundsvall 1928

HÖGSTA UTMÄRKELSE HEDERSDIPLOM

Jönköping 1928, Stockholm 1930

HÖGSTA UTMÄRKELSE FÖR BLOMKRUKOR

Silvermedalj Stockholm 1930

Det var en evig jakt efter medaljer som blev trofeer i reklamen.

I en trycksak visar Tegelverket upp fyra guld: Sala (1924), Falun (1927), Uddevalla och Sundsvall (1928). Dessutom ett hedersdiplom och ett silver för blomkrukor.

Sven Sköldberg har fått bära kritik för att Tegelverket under hans tid gick från glans till ruin. Möjligen hade en annan företagsledare kunnat tänja på bolagets livslängd – men bara marginellt!

Sköldberg sits var omöjlig. Han kom in i företaget när branschen nått sin kulmen. Från 1950 barkade det utför för nästan alla bruken. Boksta lades ner 1960, Hörnsjöfors och Sillbo 1961, Josefsdal och Starfors 1965, Heby Tegelverk 1966, Skattmansö 1968, Sala Tegel och

Nyby 1970, Västerbo 1972, Lundqvist & Huddén 1979, Olsson & Rosenlund 1980. Tegelveksgruppen klarade sig under Sköldbergs ledning ända till 1960 och hankade sig sedan fram med ny ägare i ytterligare sex år. Heby Tegelvek var visserligen bland de första bruken som försvann men det skedde för den skull inte uppseendeväckande tidigt. Kommanditbolaget upplöstes i februari 1962 samtidigt som försäljningen av aktiebolaget Heby Tegelvek var slutförd.

Wallbergs

Samma år som man stängde i Hårsbäck, alltså 1960, såldes bolaget till Ingrid Wallbergs företag Wallbergs Fabriks AB som bland annat ägt det stora tegelbruket Slottsmöllan i Halmstad som just brunnit.

Sven Sköldberg bodde kvar på Strömsvik i några år varefter han flyttade till en svärson i Enåker där han med entusiasm hjälpte till i lantbruket. Det mesta av lösöret i villan som tillhört modern auktionerades bort. Sven Sköldbergs sista år präglades av att han blev lättsammare till sinnet och föreföll att vara tillfreds och lycklig då företagsbekymren lyfts undan. Sven Sköldberg avled 1970 just hemkommen från en afrikaresa.

Vid gravsättningen uppstod ett missförstånd som man ännu minns i bygden. Efter kremeringen anlände urnan till Enåker med bussen – så kunde det gå till på 1970-talet. Det hände till och med att lantbrevbäraren skötte leveransen! I vilket fall ställdes urnan på lanthandelns yttertrappa i väntan på att församlingen skulle hämta den till kyrkan. När det var dags för stängning stod urnan kvar varför den bars in i butiken av personalen. På morgonen ställdes den åter på trappan. Så fortgick det i flera dar innan det klarades upp. Historien kan synas makaber men visar hur otvunget förhållandet till döden kunde vara på landsbygden ännu på 1970-talet, vid en tid då många andra saker styrdes av som vi i dag kan tycka onödiga regler och formaliteter.

Villa Strömsvik i Heby användes på senare år även som gästhem och bruksmatsal. Huset revs 1970 utom bottenvåningen som eldades upp i en avslutande brandövning. Huset var då i djupt förfall och naturen höll på att ta över. Den omedelbara anledningen till att villan avlägsnades var att sågverket behövde utöka sin industrimark samtidigt som objudna logerare var en brandrisk. I dag finns endast trädgårdsmästarbostaden och några ekonomibyggnader kvar. Där den ståtliga villan stod är det virkesupplag. Strandlinjen är också ändrad men några almar har sparats i utkanten av tomt.

Efter att koncernchef Ingrid Wallberg i Wallbergs Fabriks AB avlidit 1964 gick luften helt ur Heby Tegelverk. Från fackligt håll har förhållandet på kontoret beskrivits som kaotiskt. De flesta arbetarna märkte att slutet var nära eftersom Tegelverket var känsligt för konjunktursvängningar. I september 1966 kom bekräftelsen då platschef Ruben Ringqvist berättade att den återstående driften i Heby skulle upphöra. Den som då ägde företaget var Ingrid Vallbergs 12-årige systerdotterson Sven Rautenberg. 130 arbetare och tjänstemän fick se sig om efter nya jobb. Hur många som lyckades är obekant. Kunskaper från tegelbruk hade inte längre något värde.

Unge Rautenbergs entré som finansman väckte uppmärksamhet. Av klasskamraterna kallades han Miljon-Sven vilket var påpassligt eftersom enbart arvsskatten beräknades till tre miljoner. Ingrid Wallberg hade lämnat efter sig ett testamente som gav den då tioårige pojken allt hon ägt. Här fanns inte bara tegelbruken Slottsmöllan och Heby Tegelverk utan också en textilindustri med 600 anställda, kraftverk med mera. Pojkens uppfostran och tilltänkta karriär skissades i detalj upp i testamentet. Men släkten öppnade moteld när det visade sig att Ingrid Wallbergs sista vilja inte blivit vederbörligt bevittnad. Hur det hela slutade är oklart, men det lär ha blivit förlikning. Vid den tiden fanns i vilket fall inte Heby Tegelverk kvar.

Ändå satte inte halmstadsföretagets nedläggning av Heby Tegelverk omgående punkt för ruljansen. Tvärtom köptes bolagets slumrande tillgångar av direktör Gunnar Lindström i Heby. Tanken var att han skulle fortsätta att bränna tegel i Funkis som var det enda någorlunda moderna av de tre återstående tegelbruken i gruppen. Norra tegelbruket hade ju brunnit ned.

Dagens före nyårsafton 1966 kunde också tidningarna bekräfta att driften verkligen skulle fortsätta i Funkis men kraftigt nedskuren. Tillverkningen skulle skötas av 50–60 man och bli en tredjedel mot tidigare och bara gälla tättegel. Det sades att Lindström gjort maskinella förbättringar i tegelbruket, men planerna gick överstyr efter en tids provdrift. I stället började man framställa PVC-produkter i en byggnad av tegel (f d skyddsrum) som var hopbyggd med Funkis. Själva tegelbruket användes som plastlager. Moderföretaget blev Heby Textil AB.

I oktober 1972 brann Funkis ner med plastlager och allt. Meningen var att byggnaden ända snart skulle ha rivits. Branden blev dramatisk eftersom även den separata plastfabriken höll på att dras med i branden. Till detta kom att lagret med giftig PVC gick upp i rök mitt inne i samhället.

Numera är även Heby Plast och Heby Textil förpassade till den lokala industrihistorien. Från epoken Sköldberg finns bevarat rester av bruket i Hårsbäck, idrottsplatsen Tegelvallen där en gång Nya tegelbrukets delvis låg (upprustades som stödprojekt efter tegelbruksnedläggningen), tegelbrukskontoret som byggdes om till kommunalt kontor, trädgårdsmästarebostaden samt några rödfärgade ekonomibygnader. På Norra tegelbrukets tomt ligger ett sjukhem medan tomten efter tegelbrukets Funkis står i det närmaste oanvänd.

Några i familjen Sköldberg vilar på Västerlövsta kyrkogård men Sven Sköldberg själv ville begravas på Enåkers kyrkogård trots att gravvården i Västerlövsta var förberedd för hans namn.

Betyget

Betyg från en direktör och ett brev från tacksam mottagare. När detta var avklarat borde papperen ha sorterats bort ganska snabbt. Ändå kom de fram när man gick igenom den bortgångne Sven Sköldbergs tillhörigheter. Hade han glömt att kasta dem eller gav de signaler han inte ville förlora? Man anar att han glädde sig åt den oväntade kontakten.

Våren 2006 plockades dokumenten åter fram ur gömmorna av Sven Sköldbergs dotter Helena Friman. ”Intyget”, en gammaldags karbonkopia nedknackad på skrivmaskin den 30 maj 1969, och det odaterade tackbrevet, sirligt präntat på linjerade rader där S:en fått snirklade upptakter. Dessutom med kommatecken i stället för punkt på många ställen. Så gjorde man gärna förr i brev.

Närmare 37 år har gått och mycket i världen är förändrat sedan Sköldberg satte pappersarket i skrivmaskinen och Andersson några dagar senare fattade kulspeppennan. Vem skulle till exempel i dag komma på tanken att inleda ett brev med orden Bäste Direktör? Och vilken chef skulle börja ett arbetsintyg med en resumé av sin egen karriär? Det fina med breven är den vemodiga och lite förtroliga tonen som strömmar fram mellan raderna. När den 57-årige brännaren skriver till sin före detta chef förnimmer man en slags gemenskap. Andersson talar eftertänksamt och lågmält men samtidigt frimodigt. Tonen är jämbördig, nästan kamratlig.

Bakom sig har både Sköldberg och Andersson ett yrkesliv som fått ett brådstörtat slut. Man har tvärt nått vägs ände. Nu sitter man på skilda håll med skilda utsiktspunkter men ändå vid ett bord med gemensamma minnen.

Sven Sköldberg kan, som hyresgäst på Ingbo gård, blicka tillbaka på sin väg mot toppen och på raset nedåt. Det senare dateras i brevet till februari 1962. Brännaren Lennart Andersson i Heby å sin sida räknar på fingrarna hur överordnade kommit och gått, sju stycken blev det, och konstaterar lakoniskt att han ”fått arbetat i lugn och ro genom alla cheferna” och fortsätter ”allt gick då lungt och fridfullt tillväga”.

Och så blev det plötsligt som det blev. Varför? Vi gjorde ju tillsammans så ”enastående vackra tak”! Lennart Andersson slutar sitt brev:

”den bästa tiden är svunnen, men vi får ju så länge vi lever hoppas på bättre och ljusare tider”.

För Sven Sköldberg blev det ett år kvar att leva medan brännare Andersson som var yngre fick lite längre respit.

Vad minns man då i dag av Lennart Andersson?

Han var född 1912, började på Heby Tegelverk som 17-åring. Arbetslös vid 57. Högväxt och bredaxlad. Rökte inte och var försiktig med dropparna. Fick två döttrar varav den ena förolyckades på landsvägen mot Morgongåva. Efter detta förändrades Lennart på något sätt. Han blev tystare och mer inbunden men utstrålade ofta eftertänksam medmänsklighet när man kom till tals. På ett par gruppbilder från Funkis hittar man en ung och en medelålders Lennart.

INTYG.

Undertecknad var åren 1943 - medio feb. 1962 dels en av huvuddelägarna i kommanditbolaget Heby Tegelbruk, Sköldberg & Co samt dels anställd i detta ss ingenjör och de sista fem åren ss verkst. dir. i detta kommanditbolag, som upplöstes sistnämnda tidpunkt samtidigt med försäljningen av AB Heby Tegelverk.

På begäran av herr Lennart Andersson, Heby, som arbetade vid Tegelbruket nr 4 "Funkis" dessa år, med undantag av åren 1947-50, vill jag gärna intyga att jag lärt känna Lennart Andersson ss en plikttrogen, ordentlig och i alla avseenden oförvitlig medlem av arbetsstyrkan vid detta tegelbruk, där på grund av särskilda omständigheter endast väl kvalificerade arbetare anställdes.

*Ingbo gård, Runhällen den 30 maj 1969
(Sven Sköldberg)*

*Bäste Direktör
Sven Sköldberg*

Vill härmed på det varmaste framföra mitt tack för det fina personbetyget jag erhållit. Det är ju alltid trevligt att ha betyg från sina överordnade. Som väl Direktör S Sköldberg vet, så har jag fått arbetat i lugn och ro genom alla cheferna, Karl S-g, Harry S-g, Fabian J-n, Henningsson, Sven S-g, Vallbergs och nu sist "Lindströms". Vi får väl se hur industrien i tegel kan få tillbaka sitt forna ryckte på marknaden, för närvarande tycks det vara en

På övre bilden från åren runt 1932 sitter Lennart Andersson till vänster i ljus keps med bruten skärm.

Under ett personalfoto från Funkis, kanske från 1939. Lennart är den bredaxlade mannen som sitter tvåa från vänster. Längst till höger står disponent Harry Sköldberg som var farbror till Sven Sköldberg.

hård kamp för sin existens, det är ju sorgligt med dessa, stora lager av tättegel, underligt att det inte kommit i ropet, så enastående vackra tak, vi får väl hoppas att det vänder på sig, till glädje för både kommun och enskilda arbetstagare.

För min del känns det inte särskilt trevligt att efter furtio långa år lämna sin invända arbetsrytm, men det skall väl ordna sig, trots att åldern börjar komma, femtiosju snart nog, på arbetsmarknaden är man ju för närvarande gammal redan vid furtio års ålder.

Man kan ju säga den bästa tiden är svunnen, men vi får ju så länge vi lever hoppas på bättre och ljusare tider, livet skall ju vara med och motgångar, dem får ju var och en mer eller mindre.

Sänder även en hälsning till Eder trevliga mäg Yngve, han känner säkert brännaren Andersson i Funkis, vi hjälptes åt med vedtransporter och vedmätningar, allt gick då lungt och fridfullt tillväga.

*Med de varmaste hälsningar,
och en önskan om en härlig
sommar.*

*Lennart Andersson
box 689
740 40 Heby*

Samtal med Arthur tegelbrännare

Förvinterdagen är solig men också ishalkig efter några dagar med tidig snö och plötslig köld. Vi är i Heby, en dryg mil öster om Sala. Det är här söderslätten möter norrskogen.

Bostadsområdet Härvsta där Arthur Svedberg bor är en blandning av flerfamiljshus och villor. Gatunätet är rätvinkligt. På ena sidan området går riksvägen, på andra sidan järnvägsspåret. Rätt genom Härvsta skar förr i tiden Starforsvägen. Vid järnvägsövergången mot Starfors omkom en gång Arthurs morfar i en olycka med säteriets lastbil. Numera är korsningen flyttad.

Här bland de stora husen lekte tegelarbetarbarnen. Många pojkar tänkte då att de efter skolan skulle börja på tegelbruk – precis som pappan och bröderna gjort. Men så blev det inte. Visst märktes det att bruket börjat sacka efter, men att takteglets dagar skulle vara räknade trodde väl ingen. I dag vet vi hur det gick. Olyckskorparna fick rätt.

Parkeringsplatserna på Yttervägen i Härvsta är tomma bortsett från en översnöad bil. Få människor är i rörelse. Pizzerian verkar tom. Arthurs namn står på tavlan i porten – *A. Svedberg, 1 tr.* Telefonkatalogen hade utförligare uppgifter. Där fanns också yrket *Tegelbrännare*. Jag anar att det är en titel som man i Heby ännu bär med viss stolthet.

Hur känns det för en gammal tegelbrännare som fått vara med om att hans värld bokstavligen rivits ned? Ett efter ett försvann bruket med byggnader, ugnar, maskiner, disponenter, reklamskyltar, kontorister, arbetare och gemenskap. Bara i några enstaka fall undgick de ståtliga träbyggnaderna snar och fullständig kollaps, brand eller rivning. På ett par håll var de av färskare datum och uppförda i tegel varför de kunde nyttjas för annat ändamål.

När det gäller Sillbo anser länsstyrelsens utredare att bruket har stort historiskt värde och att bevarandeåtgärder bör till, men det finns ingen på trakten som tror att det kommer att stanna vid annat än ord. I Jugansbo (Nyby tegelbruk) finns också byggnaden kvar men bara som ett

utrivet skal. Bäst bevarat är det lilla bruket Västerbo i Möklinta. Utvändigt härjat och grått, men invändigt med ugnar, utrustning och en del tegel kvar på hyllorna.

Taktegelbruket i Vittinge da? Det är ju igång, eller hur? Jovisst, men Lafarge som det numera heter är i Arthurs ögon inget traditionellt tegelbruk. Där sköts det mesta av datorer och finurliga apparater. Inne i bruket finns därför nästan inga arbetare. Dragspelshataren Sten Broman menade en gång att handklaveret inte borde kallas musikinstrument utan ”uppfinning”. På liknande sätt tycks Arthur känna för helautomatiserade taktegelbruk.

Det som lyser fram när Arthur talar om sina bruk är hantverkarens yrkesstolthet. Han beskriver samtidigt ett smutsigt och tungt slit. Arthurs minnen rullas upp lugnt och sakligt, men med ett inslag av vemod, ensamhet och sorg.

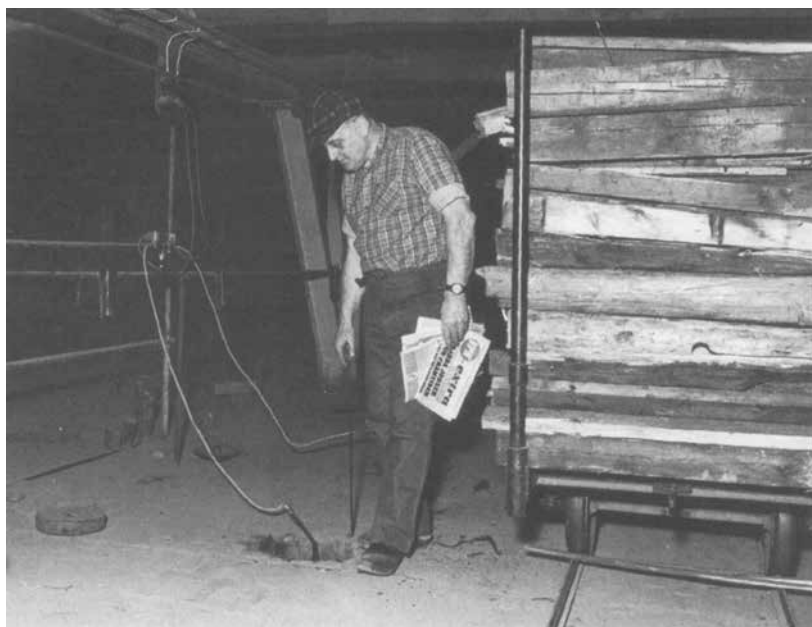
Vemodet kommer ur förvisningen att tiden på bruken oåterkalleligen är förbi. Han talar om det med saknad och nostalgi. Ensamheten springer fram ur det faktum att hans tegelvärld inte längre finns kvar. Samma sak gäller många av hans gamla arbetskamrater. Kunskap och minnen som man inte längre kan dela med någon börjar svida. Sorgen är misstanken att det kanske inte finns någon efter honom som kommer att ägna tegelyrket något större intresse. I takt med att den gamla arbetarstammen försvunnit har Heby fyllts på med nya invånare från när och fjärran som aldrig själva hållit i en takpanna av tegel. Vem ska berätta för dem om hur allt var?

Tillsammans med likasinnade startade Arthur för tio år sedan Heby Tegelbruksmuseum, men kulturarbetet har inte varit lätt. Den glöd som de gamla känner är inte all tid lätt att föra över till en bredare allmänhet. Han och kamraterna gjorde på 1980-talet en bok om arbetarnas liv – ett slags kollektiva memoarer. Men om själva industrierna och deras historia blev kanske inte så mycket sagt. På den tiden var sånt ännu självklart och välkänt.

Arthur Svedberg bor numera ensam och närmar sig 90 år. Det är snart 25 år sedan han släckte sin sista tegelugn. Rosenlunds stängde 1980 och tre år senare blev Arthur folkpensionär.

Huvudregeln förr var att man tog samma yrke som fadern. Om pappan arbetade på tegelbruk så gällde det också sönerna. För Arthurs del blev det alltså något i den vägen. Hans mor dog i spanska sjukan när han var liten så morföräldrarna tog hand om honom. Och eftersom morfar

Året är 1980 och Olsson & Rosenlund har stängt. För fotografen visar Arthur en sista gång hur flamugnen tänds. Det blir VPK-extra som påpassligt sticks i handen på Arthur för att ge den rätta gnistan.

var kusk på Starfors så blev det också Starfors för Arthur. Inte arbete i jordbruket men i tegelbruket.

Ett par exempel på hur man förr kunde se på barnens framtid i Heby:

Hade man gjort något sattyg i skolan kunde lärarinnan hota med att hon skulle se till att man inte fick jobb på tegelbruket.

(Arthur Svedberg)

Förr i tiden var det bara så att tegelbruksarbetarnas barn hamnade på bruket. Alternativet var att bli dräng och sova i ladugården bland korna.

(Holger Rung, Heby)

Arthur blev så småningom pressare men kom efter elva år på kant med den nya basen på bruket. Då gick han över till konkurrenten Olsson & Rosenlund. Även om Arthur halva livet varit en rosenlundare dyker Starfors gång på gång upp i samtalet.

På Starfors regerade ägaren Alfred Hahr. När man talade med honom titulerades han alltid Jägmästarn. Var han utom hörhåll kallades han "Jägarn". Sin titel trogen jagade Hahr allt som rörde sig. Särskilt kattor. Hans speciella teknik var att släppa fågelhunden Foggy på katten som omgående flydde upp i närmsta träd. Sedan var det bara för Jägarn att hämta bössan och nedlägga sitt byte. Att skjuta katt i träd var som

att ta skog på rot. Ingen tvekan om utgången. Om katten råkade fastna i grenverket på sitt fall mot marken fick den hänga kvar till varning för andra kattägare bland säteriets arbetsfolk.

Det bästa med Starfors var kanske syndikalisterna, säger Arthur:

Den renaste fackförening som jag mött. Ingen annan hade en liknande närdemokrati. Hos syndikalisterna som utgjorde kärnan i Starfors togs inte beslutet efter omväg över Stockholm. Nästan allt fackligt bestämdes på arbetsplatsen! Löner, strejk eller vad det kunde vara avgjordes lokalt.

Annat var det på de andra tegelbruken där det hängde på centrala förhandlingar borta i Stockholm. Syndikalisterna och LO hade olika sätt att se på fackföreningsarbete, men ifråga om betalning fanns det enligt Arthur aldrig några större skillnader. Lönerna vid Rosenlunds och Tegelverket avvek sällan mer än någon ettöring från riksavtalet. Lika var det på Starfors.

Hur var det att arbeta på tegelbruk? Arthur Svedberg menar att alla höll på sitt. Även i det privata kändes det ibland som om man tillhörde olika ”lag”.

Ingen arbetargrupp var så konservativ som tegelbruksarbetarna. Inget fick ändras! Allt skulle vara som förr. Man var också arbetsgivaren oändligt trogen. Frågade man vilket tegelbruk som var bäst, hängde svaret på vem man talade med. Alla höll på sitt. Uppdelningen efter arbetsplats tog man med sig även utanför jobbet. Särskilt vid korpfotbollen var det heta tongångar bland åskådarna med tanke på var man arbetade. Smockan kunde hänga i luften.

Denna lite besinningslösa patriotism utnyttjade arbetsgivarna, särskilt på 1930- och 40-talet, på ett sätt som i dag känns hårresande. Hade man anställts på ett av bruken så gick det sällan att byta till ett annat. Arbetsgivarna bildade kartell där man inte tillät pendling mellan tegelbruken. Att sluta hos Rosenlunds och sedan söka jobb på Tegelverket, eller tvärtom, var i de flesta fall dömt att misslyckas. Det gick så långt att kartellen fick inflytande långt utanför Heby.

Efter kriget låg lönerna långt högre på byggen än på tegelbruken. En arbetare på Olsson & Rosenlund hade därför sökt och fått jobb vid ett byggföretag i Hedemora varpå han for hem och sade upp sig. Efter ett par dar hörde man av sig från Hedemora och meddelade att anställningen tyvärr inte kunde träda i kraft. Någon ytterligare förklaring lämnades inte. Arthur är övertygad om att det fanns överenskommelser med byggarna och deras materialleverantör om att inte ta arbetskraft från

På Starfors herrgård var det idyll. Men utanför var klimatet hårdare. Långa arbetsdagar på sågen, i mejeriet eller tegelbruket. En del anställda bodde i bostäder som förde tankarna till statarlängor.

låglöneorten Heby. Det räckte med ett telefonsamtal för att sätta stopp för planerna på platsbyte.

Arbetet på tegelbruken betalades sämre än liknande jobb inom andra delar av industrin. Att lönerna var blygsamma är välkänt. Enligt branschstatistiken var 1969 en brännares timlön 8:60 vilket låg en hel krona under LO:s låglönegräns. Ett tillfälle som Arthur minns var när man på Rosenlunds efter klagomål från arbetarna gick med på att se över lönesättningen. Efter visst resonering fram och tillbaka bestämde sig tidstudieingenjören för att starta högst upp i bruket där nocktegelavskärarna arbetade. Alla som köpt taktegel vet att dessa pannor betingar ett särskilt högt pris därför att de är svåra att tillverka.

Efter en förmiddag hos avskärarna kom konsulten ned på kontoret, hängde pustande av sig rocken, bläddrade i sina papper och konstaterade:

Dom är inte jobbbara däruppe, dom är artister! Och lönen är alldeles på tok. Ackorden borde upp 20 %.

Det blev mycket riktigt en inkomstökning just vid nockpannorna men alla kommande tidsstudier avbeställdes. Sådana experiment vågade man sig aldrig mer på.

Att man höll lönerna nere i tegelbruken hade sina orsaker. Taktegelbruken i området var en sluten marknad där arbetsgivarna höll ihop och såg till att det inte kom oönskade verkstadsföretag till orten. Många arbetsmoment var också sådana att det var svårt att motivera höjda

löner även om skickligheten och åldern stigit. Ackordet fick bestämma förtjänsten. Många arbetsuppgifter kunde också utföras av nästan vem som helst utan att man behövde någon särskild talang eller skolning. Ingångslönen var förhållandevis hög men när man väl börjat stod man lönemässigt stilla.

En annan orsak till att man som anställd nöjde sig med låg lön var att tegelbruksarbete trots säsonger och upprepade driftsinskränkningar ändå ansågs ganska tryggt och säkert. Under dåliga tider när andra gick arbetslösa höll taktegelbruken i Heby igång. Tillverkningen fortsatte och produktionen lades på lager.

Några dramatiska yrkesskador förekom sällan annat än i glaseringen. På 1940-talet blev glaserat taktegel åter populärt med tanke på utseendet och den påstådda väderbeständigheten. På de flesta bruken glaserade man snart en del av produktionen. Arthur Svedberg:

I dag finns ingen av dom i livet som en gång arbetade med att gläsera takpannor. Alla drabbades av konstigheter. Vi fick aldrig veta vad säckarna innehöll. Vi trodde att det var blymönja. På glaseringen blev alla sjuka med tiden. Det var ett ständigt bråk om hälsorisken men läkaren som arbetsgivaren skaffat fram menade: "Ni stoppar det väl inte i munnen? Nå, då är det ingen fara!"

Säckarna med kemikalierna kom med järnväg. Skulle sedan lyftas ut och läggas på ett traktorslöp för transport till tegelbruket där de åter lastades om och lagrades. Det var många tillfällen att komma i kontakt med blymönjan eller vad det nu var, även om man inte arbetade på glaseringen.

Fanns det "finare" eller mindre fina jobb på tegelbruken?

Gemensamt för alla sysslor var att de krävde starka killar. Den som såg vek ut kunde få svårt att få jobb. På det stora hela var man uppdelade i tre grupper som "hade sitt för sig". Antingen jobbade man med själva råvaran i lertaget eller sumpen, eller också i tillverkningen vid en tegelpress, eller så arbetade man vid ugnarna som brännare, inskjutare eller utskjutare.

Efter att ha försökt komma undan tillstår Arthur till slut att brännarna nog hörde till de mest ansedda. De var relativt få och hade en speciell yrkeskunskap. Det var också en syssla där man kunde avancera – från vedbärare och hantlangare till utlörd brännare. Det var på brännaren det hängde hur teglet i slutänden skulle bli. Men också vid taktegelpressen krävdes det speciell kunskap. Den arbetstekniken tillskansade man sig inte i brådrasket. En grupp som heller inte får glömmas är alla hinnor

som utförde lika tunga jobb som männen. Barnarbete förekom också. Den som vill kan studera förteckningen över ”minderåriga arbetare vid fabriker i Heby 1924–1961”.

Smacket var det vi själva kallade bruket, säger Arthur. Det beskriver vad det handlade om. Särskilt sumpen var ett ställe där det inte var roligt att arbeta. Att vara inskjutare och utskjutare vid ugnarna var också påfrestande. Tegelbruken hade ju våldsamma temperaturskillnader. När flamugnarna skulle tömmas på bränt tegel klagade ingen på kyla. På andra håll var det desto mer dragigt och kallt.

På tegelbruken

Olsson och Rosenlunds tegelbruk i Heby var till volym och yta imponerande. Huvudbyggnaden var böjd i ett veck med den trubbiga vinkeln åt söder. Ytterväggarna i trä var rödfärgade och försedda med otaliga ventilationsluckor men hade inga eller få egentliga fönster. Det flacka sadeltaket var som sig bör täckt med tegelpannor. Takåsen kröntes av två långa reklamskyltar. På den ena stod det ”Olsson & Rosenlunds Tegelbruk Heby”, på den andra ”Heby Taktegel Olsson & Rosenlund”.

Tegelbruken byggdes ut i flera omgångar. Sett från söder ändrades det kanske inte så mycket. Men ser man bruket från norr, baksidan där ingången låg, gjordes det under åren betydande till- och ombyggnader. Framför allt på den östra änden där det uppfördes ett stort sågspåns-sällningshus. Den modell som finns på Heby Tegelbruksmuseum visar hur tegelbruken såg ut år 1942. Det var alldeles innan Arthur Svedberg flyttade över från Starfors till Olsson & Rosenlunds. Modellen får bli utgångspunkt för beskrivningen.

Ingången för arbetarna låg i norr där tegelbruken var tillbyggt. På ömse sidor om den blygsamma entrén fanns långa sluttande transportbryggor med räls på vilka vedtrallorna vinschades upp från marknivån till andra våningen där ugnsklockorna fanns.

Fastigheten disponerades så att ugnarna låg på markplanet i fyra grupper om tillsammans 23 st ugnar med vedhantering och eldningsklockor på nästa våningsplan. I de översta tre våningarna torkades teglet. Tegelpressarna där man tillverkade råtegel låg längst inne i byggnaden omgivna av tegelugnar. Här arbetade man utan dagsljus. Den sparsamma belysningen kom från nakna glödlampor. Under de sista åren sattes det in lysrör. Inga målade väggar förekom. Allt var smutsigt och gråsvart. Bland de få som arbetade i dagsljus fanns sorterarna vars arbetsplats låg utomhus under ett skärmtak på gavelväggen vid entrén. En extra sor-

Heby
Tegelbruks-
museum har
en modell
på Olsson &
Rosenlunds
tegelbruk.
Arthur visar
var arbetarna
gick in.

terarplats som mest användes för murtegel låg runt hörnet.

För nedåtgående transporter användes ”sänkstolar”. Dessa fick användas för kärria med tegel beledsagad av endast en man. Det var en begränsning som man ofta struntade i. Sänkstolen fungerade utan maskineri. En wire passerade över en talja högst upp i hisschaktet. I ena änden hängde hisskorgen, i andra fanns en mottyingd. Det hela var näst intill i jämnvikt. Endast tyngden på lasset och en enkel ”handbroms” bestämde om ekipaget skulle gå uppför eller nerför. Man bromsade med en lina som löpte i arbetarens hand. Drog man åt sig linan så släppte bromsen, lättade man på greppet så slog bromsen till. Man lärde sig efter hand att reglera farten med linan, säger Arthur. Motvikten i sänkstolen var anpassad till en lagom tung person med normallastad tegelkärria. Med tom kärria åkte ekipaget uppför. Med full kärria gick färden nedåt. Var kärrian överfull blev färden vådlig om man inte bromsade i tid. Samma sak om en extra kompis följde med eller om systemet fått isbeläggning. Sånt kunde man raka ut för en kall vintermorgon.

För kropp och hygien var hjälpmedlen sparsamma. Torrdass var legio på 1930- och 40-talet. Fram till 1950 tvättade man sig bara i kallvatten men sedan kom dusch och vattentoa. Men bara på ett ställe i byggnaden! Ledningen menade enligt ett samtida reportage att ingen arbetare ända skulle tvätta sig eftersom de hade bråttom hem efter jobbet. Torrdassets väggar var som brukligt fullklottrade. Några visdomsord var det sällan. Arthur minns ett exempel från Starfors:

*Om du kommer hit och skiter ska du bjuda på en liter.
Om du inte detta gör, får du skita utanför.*

Åt gjorde man bokstavligt på arbetsplatsen. Brännarna satt på ugnarna med sina matdosor, termosar och mackor. Andra jobbare sökte sig liknande matplatser. Till slut blev det ändå personalmatsal på nedre botten med plats för 30 av de 80 jobbarna. Ändå blev det aldrig någon trängsel eftersom de flesta tyckte det kändes ovant och lät bli att gå dit. Någon försäljning av kaffe eller annat förekom aldrig inne på bruket.

Sett från entrén låg brukets äldsta del på byggnadens högra sida. Här stod den gamla ringugnen från 1880-talet där det brändes murtegel. Ovanför ugnen fanns en fyrkantig fabriksskorsten som var lite lägre än de två andra som var runda.

Innanför ingången, i den centrala tillbyggnaden åt norr, låg till vänster fyra flamugnar. Det var vid dessa ugnar som Arthur brukade arbeta. På höger hand låg ytterligare en grupp om tio flamugnar. De båda ugngrupperna hade gemensam skorsten av modernt snitt som reste sig över takåsen. Längre in i samma del av tegelbruket fanns tegelpressarna.

Vänstra vingen på fabriksdelen (den östliga delen) innehöll på bottenplanet en grupp med åtta flamugnar samt en mindre ugn för glasering. Den var så låg att man inte stod rak i den. Den runda skorstenen satt här utanpå norra ytterväggen. Ännu lite längre till vänster övergick vingen i en fortsättningstillbyggnad som delvis var fristående. Här fanns "Bulten" där råteget för mursten formades. Paradoxalt nog låg det i brukets ena ytterände medan ringugnen där murteget brändes och tillhörande torkvåningar fanns i motsatt del av tegelbruket. Det krävdes alltså besvärliga transporter från Bulten bort till ringugnen med dess torkvåningar. Friliggande från Bulten fanns en mindre byggnad för lerberedning. Från denna gick den färdigberedda leran på transportband in till själva tegelbruket.

Cellskräck och pengar

Alla arbetare utom brännarna hade åttatimmarsdag. Brännarna var på slutet 15 man där var och en skötte fyra ugnar. Tillfälligt kunde det vara färre. Eftersom ugnarna var i gång dag som natt var brännarnas arbetstid ännu på 1930-talet sådan att man jobbade i tolv timmar följt av 24 timmars ledighet. Året runt utan semester. Så var det i vilket fall på Starfors när Arthur var där. Det var en ständig passning. Spjällen skulle skötas och bränningens förlopp följas. Eftersom vedkvaliteten varierade och veden brann olika snabbt kunde också bränslematningen bli ryckig. Att

Tegelugnarna behövde ofta repareras. På det fuktskadade fotot muras valvet och eldstadsbryggan av Göte Vancke, Estrid Kling och Gottfrid Johansson. Bakom ställningen syns klockorna där veden kastades ner.

vara vedskjutare – en som försåg brännarna med ved – var som Arthur säger ”ett av de jävligaste jobben”. Vedskjutaren sågs som brännarlärling och skulle jämt finnas på pass. Det gick aldrig att beräkna hur lång tid bränsleskjutaren måste arbeta eftersom vedens kvalitet bestämde hur mycket det gick åt.

Ett bekymmer var när ärilar och underjordiska rökgångar med alla spjäll skulle rengöras. Detta skedde en gång om året. Tunnlarna var extremt trånga och den som hade cellskräck fick problem. I gengäld var det en uppgift som gav riklig betalning.

I mörkret ålade man sig med munskydd fram genom det trånga och fortfarande heta systemet där plötsligt slammer från spjäll och värme från andra ugnars kanaler kunde sätta skräck i den bästa. Mot hettan från muren skyddade man sig så gott det gick med läder under armbågar och knän. Medan man hasade sig framåt hade man att tänka på asklådan som man måste ha med sig. Den var fastknuten i en lina i vilken man ryckte för att signalera till dem som väntade utanför. Sedan skulle asklådan med hjälp av linan halas fram och åter för tömning.

Någon gång hände det att en brännare råkade i panik när han tyckte sig ha fastnat i tunneln. Därför försökte man välja sådana till uppgiften

som var smala och viga och framför allt unga och som ännu inte förstod vidden av vad de gav sig in i. I Starfors tegelbruk fick för många år sedan en av brännarna panik. Det var Loffe Eriksson, kort och kraftig och iförd storväst, som kilats fast och förlamats av cellskräck. För att få ut honom fick man hugga upp muren!

Hur betalades arbetet på tegelbruket? Pengarna fick man kvittera ut var fjortonde dag. Arbetsuppgiften bestämde lönen. Om man var ung eller gammal, van eller ovan spelade ingen roll. Brännarna arbetade mot fast timlön med tillägg för obekvämlig arbetstid.

Frånsättarna vid pressen jobbade på ackord och fick betalt per tusen pannor. Även om man var anställd på åttatimmarsdag gällde i praktiken en fast dagskvot på 6 480 takpannor på Olsson & Rosenlund. (Hos Nyby låg man på 7 200 pannor, Funkis gjorde 6 800 om dagen. På Starfors var man en tid uppe vid 7 700 pannor om dagen.) Varför det ojämna talet 6 480 stycken hos Olsson & Rosenlund vet ingen längre. När man nått kvoten slutade man helt enkelt att arbeta på Olsson & Rosenlund även om det var långt tills fabriksvislan ljöd. För säkerhets skull hade man sparat lite lera så att jobbet skulle kunna återupptas om någon bas dök upp. I princip tjänade alltså alla vid pressen lika, men avskärarna hade sämre ackord än frånsättarna.

Vid sorteringen hade man också ackord. På en åttatimmarsdag hann man där med 5 000 takpannor. I sumpen och lerberedningen var ackordet baserat på den lera som pressavdelningen förbrukade.

Orosmoln

Det var både tryggt och otryggt att arbeta på tegelbruken. Bränderna skapade svåra avbräck i familjeinkomsten liksom svackor i konjunkturu-

Nödros från tidningen Tegel. Anledningen var att några stora tegelbruk i Sydsverige på 1930-talet tog sig för att sänka arbetarnas löner.

22-9-48

"Prima högrött Heby-tegel" var 4:de sortering

Västeråsare och Tärna-bo avslöjade
som tegelskojare.

En västeråsare och en Tärna-bo har slöjats som tegelskojare. De har köpt upp tegel och sålt till byggen på olika håll, men köparna har fått betydligt mindre partier och sämre kvalitétéer än vad leveranssedlarna angivit och härigenom har säljarna lurat till sig rätt betydande penningbelopp. De två männen, som bägge är i 30 å 35-årsåldern, har erkänt vid förhör som hållits av kriminalpolisen och statspolisen i Västerås.

Tegelskojarna har inte varit kompanjoner men de har tydligen arbetat i visst samförstånd. Tillvägagångssättet har i regel varit det att de två männen var för sig bjudit ut vagnslastvis "prima högrött Heby-tegel",

(Forts. på fjärde sid.)

"Prima högrött 22-9-48"

(Forts. från första sid.)

men i stället för offererade t. ex. 6.000 taktegel har de på järnvägs-vagn lastat blott hälften och detta av sekunda kvalitet. Ibland har det t. o. m. varit begagnat murtegel i sändningen. Så snart en vagn blivit lastad och vägd, har männen på järnvägens intyg härom kunnat hämta likvid i bank.

Hittills har uppklarats fem dylika bedrägliga affärer i större omfattning och dessutom några mindre. I ett fall hade de vid ett tegebruk köpt tegel av 4:de sorteringen, vilket sedan bjudits ut och levererats som prima. Försäljningspriset på en dylik leverans har varierat mellan 1.400 och 1.900 kr. och då det vid värdering kommit fram att leveranserna i själva verket varit värd blott omkring 600 kr., förstår man att de två männen "tjänat" stora slantar på sina bedrägerier.

Mannen från Tärna har tidigare dömts villkorligt för bedrägliga affärer med bildäck, och västeråsaren är delaktig i tillgreppen av motorer hos Arosverken.

Vestmanlands
Läns Tidning
den 22
september
1948.

ren. Det verkliga lågmärket var som redan sagts åren under andra världskriget då nästan allt stod stilla. Med krigsberedskap hade man varken tid att bygga eller lägga tak.

En osäker tid var också när man från 1920-talet började tillverka taktegel nästan året runt, men samtidigt hela försäljningen låg på det varma halvåret. Under höst och vinter fylldes lagren till bristningsgränsen. Sedan fanns ovissheten om försäljningen verkligen skulle komma i gång till våren eller om man skulle bli sittande med sitt tegelberg. När Hebys tegelepok med betoning på taktegel var till ända den 30 november 1980 sökte man förklaringar till att det gått som det gått. En del var lätt att se. Byggnadsverksamheten ute i landet hade stagnerat, nya och billigare material ersatte teglet, både på taken och i väggarna. Tegelbruken var också dåligt förberedda på nedgången. Man hade struntat i underhållet och det mesta på bruken var omodernt och nedslitet. Ägarnas intresse var också som regel mer fixerat på billig lera i stället för på själva tillverkningsprocessen. Råvaran försämrades hela tiden. Taktegelindustrins

haveri beskrivs nästan som en kvalitetsfråga men det var knappast hela sanningen. Fast visst var leran viktig!

Så länge man tog upp den för hand med spade syntes varje sten. Samma sak med hästskor och järnföremål. Den som grävde valde alltid noga vad han kastade upp på vagnen. Med maskin och skopa blev det svårare. Då steg i stället kravet på att efterbehandla leran innan den var klar för tegelpressen. Leran som hämtades hem försämrades alltså efterhand vilket inte var bra för teglets kvalitet. När så byggarna vid högkonjunkturer pockade på ökade leveranser släpptes en hel del sekunda tegel iväg utan att det märktes på priset. Köparna upptäckte att inte allt stod rätt till och började snegla åt andra byggmaterial.

Det förekom även bondfångeri i branschens utmarker. Havanna-brunt taktegel såldes vid ett tillfälle per radannons och med stort prispåslag. Vad man inte berättade var att det handlade om kasserat tegel som bränts vid för hög temperatur och därvid förlorat sin röda färg.

Arthur Svedberg minns experiment som gjordes för att rädda näringen. Profeter dök upp men försvann lika snabbt. Han berättar:

I lera som ska bli taktegel får det inte finnas kalk. Därför provade man den alltid med saltsyra. Ändå fick vi hit en "expert" som trots brännarnas protester skulle blanda kalk i leran. Stick i stäv mot vad vi alltid gjort. Naturligtvis fick vi kassera hela den tillverkningsen.

En annan gång var det en ingenjör som varit på studieresa i Västtyskland. Där hade han på ett tegelbruk blivit utsatt för ett praktfullt skämt ... eller var det bara ett missförstånd på grund av språket. Man skulle spruta in vatten i den heta tegelugnen, berättade han. Vi varnade och protesterade men fick höra att vi inte förstod vad saken gällde. Detta med att spruta kallvatten skulle absolut provas. Vartenda tegel blev naturligtvis förstört och ugnen sprack! Skulle vi arbetare hittat på nåt liknande så hade det betraktats som sabotage och förövarna hade fått sparken. Sådana så kallade experter kom och gick i en ständigt ström på Olsson & Rosenlund de sista åren.

Naturligtvis var inte bristande kvalitet den egentliga roten till tegelbrukens kris. Snarare handlade det om en föråldrad och dyr produktion ställd mot besvärande konkurrens från alternativa takmaterial samt marknadens efterfrågan på nyheter. Säkert ansträngde man sig en hel del för att förnya tegelbranschen, men man var stelbent fixerad vid att förändringarna inte skulle kosta. I allt väsentligt verkar intresset att ha riktats mot leran och dess omedelbara hantering.

Arthur och fru på 1980-talet framför en luffarmålning. Tegelarbetaren och förre vagabonden Henrik Eriksson var artisten. "Flying Cloud" satte med sin höga rigg många fartrekord.

Så dog eller åldrades efterhand de gamla ägarna som satt familjens och sitt eget rykte främst och som så högt värderat den status som bruksägande en gång gav. I stället trädde börsbolagen in med säte fjärran ifrån Heby. Det blev lätt att säga "nu stänger vi fabriken". De ödesmätade besluten var inte oväntade men de tycks ändå ha kommit långt tidigare än man trott i Heby.

När det glänste som mest kunde en stolt befolkning i Heby konstatera att Sverige måste ha världens vackraste tak för det låg ju Hebytegel på vart fjärde hus i riket. Men då tegelbrukens skorstenar vräkts omkull och Hebys siluett bokstavligt förändrats avrundades historien med ett korthugget konstaterande ("Heby bygd och människor", 1988):

Lantmännens silo tar nu över (i landskapsprofilen) och jordbruket återerövrar förlorad mark.

Hade det funnits en Hall of Fame – ett Valhall för friställda arbetare – skulle jobbarna från tegelbruken kunna bänka sig tillsammans med textilarbetare, skofabriksarbetare, gruvarbetare, varvsarbetare, lantarbetare, mejeriarbetare, fiskare, hand- och maskinsättare, fyrvaktare, banvaktare, kolare, hattmakare, mjölkerskor och hamnsjåare. Alla är yrken som mer eller mindre raderats ut. Tegelbruksarbetarna är inte ensamma.

Luffarna

Lagom till höstkylan 1953 bestämde man att logerarna skulle bort. Det hade blivit övernattningsförbud på Hebys tegelbruk. Beslutet som backades upp av kommun och polis väckte uppmärksamhet och kommenterades av tidningarna. Somliga medborgare tyckte nog att en viss åtstramning kunde behövas men samtidigt ömmade man för de hemlösa. Luffarnas övernattande var tradition.

Så här efteråt är det inte svårt att dra paralleller till hur zigenare vid samma tid blev trakasserade med hänvisning till olika lagrum och förordningar. I vilket fall så satte tegelbruksledningarna i Heby upp plakat med lydelsen ”Nödstillda anmodas hänvända sig till de kommunala myndigheterna.” Som skäl angav man brandrisk och sanitära olägenheter. Men luffarna var också ett trivselproblem. Det framfördes både av etablissemang och privata personer. Dagens Nyheters utsände medarbetare tog dock luffarnas parti och gjorde det därtill med vässade klor:

Det måste bli ett slut på luffarproblemet i Heby tyckte landsfiskal Gunnar Enlund och uppmuntrade i maj månad de olika tegelbruksledningarna att förbjuda landstrykarna att sova på ugnarna.

”De förpestar alldeles trevnaden i samhället, säger landsfiskal Enlund. De första som sätter sig på de fina parksofforna om morgonen är luffarna och där sitter de och stinker ner samhället. Det finns ingen anledning att folk ska springa omkring på vägarna nu för tiden när vi har allting så, väl ordnat. Kommer inte förbudet att efterlevas i vinter så måste lösdruvarlagen strängt tillämpas.”

...Än så länge har Heby hållit stånd och varit en sista fristad för dem som föredrar att leva på sitt sätt men som inte har medel att göra det på ett sådant vis att det passar in i folkhemskonventionerna. När den sista luffaren jagats bort från den sista tegelugns Madrassen i Heby och parksofforna står tomma – ja, då finns det inga skönhetsfläckar kvar i det samhället heller. Man kanske till och med skulle kunna börja tänka på att resa en staty över den siste luffaren.

(DN 30/10-53)

Heby Tegelverk ska i början av 1900-talet varit det bruk som dragit till sig flest luffare eftersom man hos Olsson & Rosenlund ännu inte körde om vintrarna. Men Heby blev ändå inte först med förbud. Sala Tegelbruk portförbjöd sina luffare redan vid mitten av 1920-talet med motiveringen att de ”gjorde sig skyldiga till stölder och smutsade ner”. Granntegelbruket Josefsdal följde dock inte exemplet!

Klart är att luffarnas stora antal med tiden blev ett problem. Hos Lundqvist & Huddén i Vittinge kunde man en natt räkna 48 luffare uppe på ugnsbotten. Det var mer än brukets hela personal.

Försommaren 1955 tog logiförbudet en mer formell vändning då luffarna i Heby möttes av uppspikade skyltar runt tegelbruken.

FÖRBUD MOT LOGERING

**LOGERING Å BRUKET MED TILLHÖRANDE BYGG-
NADER ÄR MED BOLAGSLEDNINGENS MEDGI-
VANDE FÖRBUDET FRÅN OCH MED 1 JUNI 1955.
ÖVERTRÄDELSE KOMMER ATT BEIVRAS.**

POLISMYNDIGHETEN

Aktionen backades upp av organisationen Sveriges Tegelindustriförening som oförtröttligt manade sina medlemmar att ställa upp bakom beslutet. Som man kan gissa blev det alltså inte helt slut på trafiken. Många tegelbrännare tyckte synd om luffarna och uppskattade att slippa vara ensamma i de ödsliga utrymmena om natten. En och annan tegelbruksägare blundade också för trafiken.

Samtidigt som man utåt beklagade sig över luffarna var de alltså förvånansvärt välkomna. Ibland nästan omtyckta. Särskilt om vintrarna flockades arbetslösa och luffare på de varma ugnarna där man kamperade, tvättade kläder och lagade mat. Eftersom bruket var deras vinterbostad såg de till att själva hålla brandvakt. Där luffare fanns bröt sällan elden lös.

Ohyra var förvisso vanlig bland luffarna i äldre tider, men problemet minskade efter hand. Det hände väl också att det blev bråk bland luffarna eller att några var fulla. Annars var påfallande många enstöringar som mest höll sig för sig själva. Det är svårt att värdera graden av olägenheter nu när nostalgin färgat minnet. En rätt allmän mening är dock att luffarna trots allt gjorde mer nytta än skada på bruken, åtminstone vid tiden för förbudet. Genom luffarna kunde man spara in på brandvakterna. I en del fall kunde de också utnyttjas som tillfällig arbetskraft. Därför tilläts de länge smyga in på tegelbruket när dagens arbete var över och lika

ljudlöst slinka därifrån när morgonen grydde. Enda restriktionen var att halm och annat eldfångt inte accepterades i nattkvarteret.

När förbudet trädde i kraft i Heby så betydde alltså inte detta att alla vagabonder omgående försvann. I Starfors och Sillbo var fortfarande tegelbruken öppna för välkända nattgäster. Hos Tegelverket och Rosenlunds hände det också att man avsiktligt glömde att spika fast en lossad planka i ytterväggen. Alla visste varför öppningen fanns och lät den bli kvar.

Hur såg lagen på lösdriveri? Till för 120 år sedan fick man inte vara sysslolös. Landstrykare skulle slås i bojor och föras till närmaste ”slott” (fängelse) där de skulle arbeta tills de visat bättring. I praktiken kunde man kräva att de skulle skaffa sig ett arbete utanför fängelset innan de släpptes, vilket naturligtvis ofta var omöjligt. På så sätt skaffade sig staten nästan gratis arbetskraft till sina stenhuggerier. En konsekvens var att drängar och pigor som avvek från sin husbonde under löpande årsavtal kunde anmälas för lösdriveri med risk att sättas till tvångsarbete. De enda som var befriade från förvärvsarbete var gifta kvinnor, barn, folk med lyte eller sjukdom samt de som hade pengar på banken.

I stora drag fortsatte systemet att gälla fram till andra världskriget även om formuleringarna mildrades. Nordisk Familjebok 1944:

Lösdrivare är var och en, som sysslolös stryker omkring från ort till annan utan medel till sitt uppehälle och utan att söka arbete, ävensom den, vilken eljest, utan att äga medel till sitt uppehälle, underlåter att efter förmåga söka ärligen försörja sig och tillika för ett sådant levnadssätt, att våda därav uppstår för allmän säkerhet, ordning eller sedlighet.

Den som inte utan giltig orsak ägde medel till sitt uppehälle kallades försvarslös och kunde klassas som brottsling. Ökända tvångsarbetsanstalter låg i Svartsjö intill Stockholm, på Nya Varvet i Göteborg samt i Landskrona och Karlskrona. När man släpptes ut från tvångsarbetsanstalt fick man inte på två år lämna hemkommunen utan polisens tillstånd. Man förstår att den beryktade luffarrensningen i Heby hade samhällets fulla stöd.

Landsvägens riddare som brukscheferna kallade dem smög på kvällen in i tegelbruket där en dörr lämnats öppen eller brädor satt lösa. På ugnarna hade de enkla britsar av ett par plankor eller en hylla med lite tidningar och säckar som underlag. Maten lagade man över ugnsklockan. Tegelmästare Gunnar Larsson på Olsson & Rosenlund berättade 1957 om hur det varit:

Hit drog dom sig och dom samlades på ugnarna. Till helgerna så kunde det bli så tjockt så vi fick ett trettiotal här på flamugnarna. I synnerhet till julhelgerna. Då finkammade dom bondbyarna eller bondstugorna och tiggde en liten fläskbit. Stod kvar tills dom fick. Deras ryggsäckar var ganska trinda när dom kom hit och lade sig till två dar före jul. Var dom mera blyga så, gick dom ner och köpte billigt i affärerna här nere men då kunde dom bara få en benknota.

När dom kom till bruket då förstod man att dom legat i stallar och att dom råkat ut för en hel del "djur" som blivit hemtama på dom. Dom där djuren hade en gråaktig skiftning.

När luffarna kom opp på ugnarna så, ville dom koka sina skjortor. Då lånade dom hinkar och kokade skjortorna över hälen på ugnarna. Och när det blivit gjort så, skakade dom av skjortorna och hängde upp dom på en ribba att torka. Sen gick dom och hällde ut vattenhinken på ribbacken och så tog dom en ny sats vatten och sen tömde dom ut ett halvt kilo ärtor i hinken och en fläskbit eller en lägg. Och så kokade dom det där. Det var en riktigt god soppa, påstod dom. Ingen blev sjuk heller.

Så var det en som kom ifrån Hamrånge en gång. Han såg lite tvivelaktig ut den där. Hans ohyra hade väl gått för närgånget på honom så han var inte riktig i huvet heller. I alla fall gick han och bad brännarn om han kunde få något att ligga på. Och Lindman skaffade en hylla och lade ut på ugnen åt honom. På morgonen när han skulle gå upp så tog han inte reda på bädden efter sig. Lindman skulle just sta och hjälpa honom att ta bort den där hyllan. Men då trodde han att luffarn varit ute i en spånstack och rullat sig på natten, för det var förskräckligt med sågspån på hyllan. Men när han står där och tittar så funderar han på att sågspånen börjar röra på sig.

"Nej fy fan", sa han. "Sådana här herrar får vi avhysa". Han knackade sönder hyllan och brände upp den och luffaren fick ge sig av kvickare än vanligt.

Det fanns också sådana som ville rena denaturerat på ugnarna och hålla till bakom ribbtravarna.

På 1940-talet träffades vi en påskdag ute på tegelbacken förvaltare Halmberg och jag och då sa han: "Har vi mycket luffare där uppe?"

"Pinfullt, svarade jag. Det är ett trettiotal".

Vi gick upp till dom och så frågade Halmberg den ene först och den andre sen. "Vad sysslar du med i det privata?"

"Jag har rest en längre tid. Jag har inte haft något arbete."

"Jaha, då kan ni få, arbete här!" Och så bjöd han ut tegelbruksarbete till våren.

"Nej, jag kan inte med det."

"Vi har flera industrier! Vi har sågverk, snickerifabrik och ett lantbruk ... ja, så blev det soprent. På måndagsmorgonen fanns inte en luffare kvar på ugnarna när vi kom. Varenda en hade skräck för arbete. Och sen har ingen vågat till oss för att det fanns allt möjligt att göra här.

Arthur Svedberg som varit brännare hos Rosenlunds minns hur arbetare med ett luffarförflutet kunde behandlas. Hade man gått på luffen var det nästan omöjligt att tvätta bort stämpeln.

- Henrik Eriksson arbetade i sumphuset på Tegelverket under många år. Han byggde sig ett eget skjul på vedbacken som möblerades med gamla bilstolar och liknande. På sin fritid målade han tavlor. När det gick mot slutet för Tegelverket skulle jag som fackordförande bevaka att alla fick rätt avgångsvederlag. På kontoret visade det sig att Henrik Eriksson inte fanns med på "listan". Jag frågade varför och fick beskedet: "Han är ju luffare!"

Henrik hade aldrig i sitt liv arbetat någon annanstans än på Tegelverket. År efter år hade han fått sin regelbundna avlöning. Men på någon lista sattes han aldrig upp för han räknades fortfarande som luffare. Och såna sattes inte upp på listor hur länge de än varit anställda. Det var ungefär så man förklarade saken på

Exempel på luffare som man stötte på i hebytrakten. Det rätta namnet var det ingen som frågade efter.

Luffarkungen	Finspång	Getingens-Alfred
Skåne	Stavbom	Karlgren-Bäck
Herrskaps-Nisse	Fjällräven	Sörmlands-Persson
Fågelgubben	Svarta Daniel	Epa-Pelle
Gäckande Skuggan	Tummen	Skucke
Långa Öland	Skrik-Jösse	Alten
Hamrånge	Västerås-Anders	Gävert
Träbens-Jonke	Troll-Sven	Kroknäsan
Felande Länken	Bladåkers-Engla	Tandvärken
Mordbrännaren	Gävle-Gustav	Skånska Nisse
Klockjuden	Kut-Lindgren	Närkes-Jösse
Gasten	Uppsala-Gustav	Blomster-Kalle
Agenten	Norbergs-Rickard	Blomster-Malin
Löparnisse	Glimmingen	Klumpiga Lefert
Pliggen	Fläsk-Lasse	Träsnidarn
Skånska Takgångaren	Västeråsaren	Färnaskog
Spetsen	Drejar-Lasse	Lappgubben
Greven	Närkes-Jösse	Härdarn
Pjäxan	Stockholms-Agge	Skak-Jakob
Alaska	Skånska-Olle	Rättar-Kalle
Store Lundin	Svanå-Lasse	Borrarn
Sven Vandring	Smålands-Kalle	Bäck-Mäns

kontoret. Efter dubbla resor till "Fonden" i Stockholm ordnades saken upp och Eriksson fick äntligen sitt avgångsvederlag. Den som en gång varit på luffen hade svårt att komma in i välfärds-systemet igen. Det räckte inte alltid med att skaffa sig fast arbete!

För några år sedan gick man igenom gamla luffarfoton. De flesta personerna på bilderna identifierades. Vart tog de alla vägen?

Många hade spårlöst försvunnit eller mött en bråd död. En drunknade i en bäck. En annan försvann vid Nyby tegelbruk. Cykeln stod kvar utanför men mannen och hans lilla kapital var borta. Landsfiskalen tillkallades men verkade ointresserad. Det visade sig senare att han återfunnits drunknad i Hallaren. En tredje luffare hade fastnat i en logdörr och kvävts. Luffarna brukade välja nattlogi där det fanns dubbeldörr. I så fall kunde man bända isär dörrhalvorna nertill trots att de var låsta. Sedan höll man glipan öppen med en brädstump som sattes emellan och så kröp man försiktigt in. Luffaren råkade komma åt pinnen så att dörrhalvorna klippte igen som en rättfälla runt hans hals. Liknande historier fanns om de flesta på bilderna. Bara två av luffarna dog en naturlig död. Den ena kom på ålderdomshem i Heby, den andre blev brandsoldat i Häverödal.

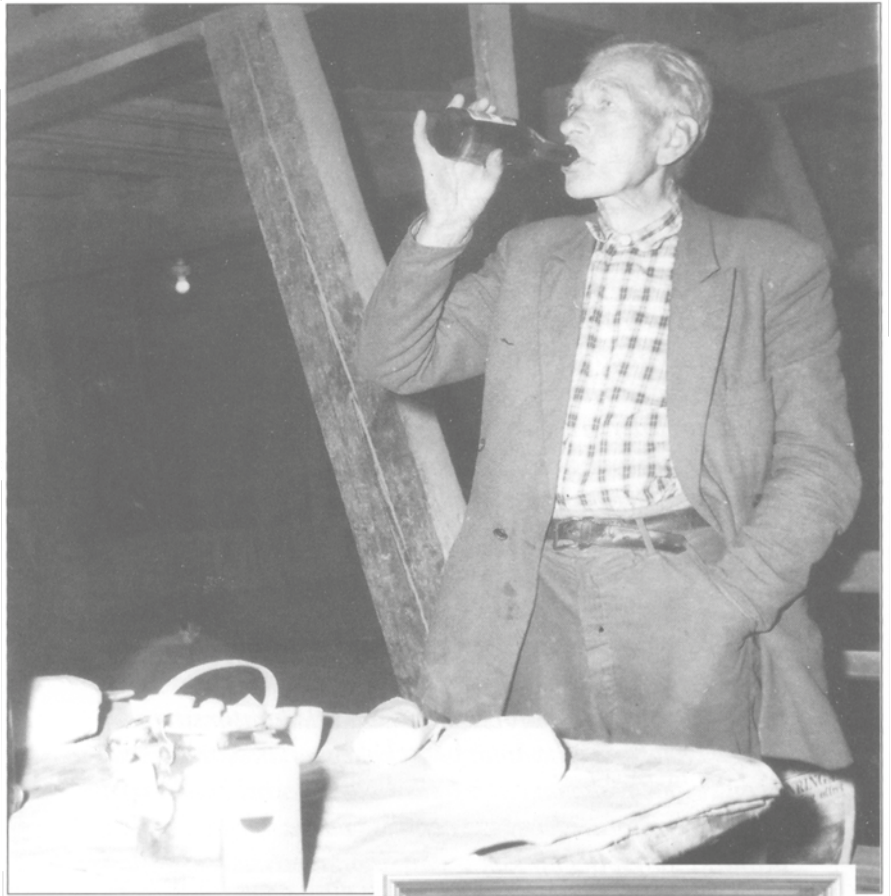
På Sillbo tegelbruk som står öde sedan mer än trettio år finns ännu lämningar kvar efter luffarna. Både enkla möbler och husgeråd. Den siste luffaren förmåddes först efter lång övertalning att lämna sitt gamla "hem".

Vagabonden
Stavbom
fotograferad med
sin kära stav i
Huddungeby inte
långt från Sillbo
tegelbruk.

I Vittinge berättas om luffare som till slut mer eller mindre inlemmas i det normala samhället. "Greven" som egentligen hette Nyberg fick så småningom fast anställning för att bära och sortera tegel hos Lundqvist & Huddén. Han var från jönköpingstrakten och hade möjligen i ungdomen varit tävlingscyklist. Greven blev till slut innebränd i sin lilla stuga. En annan vagabond var "Skrik-Jösse" (Gustav Hult) som kom att jobba i skogen. Det sades att hans oroliga leverne börjat med en rymning till Norge undan svensk militärtjänst. Det var Jösse som från ugnsbotten larmade när elden var lös 1932. "Kut-Lindgren" kallades en man som också genomgått social stabilisering och utförde det tunga arbetet att lasta ribb från ribbkrubban i sågen till tegelbruken.

Luffarkungen Karlsson tar sig en pilsner på tegelbruket. Foto: Damm-Nisse Pettersson.

Vagabonden Troll-Sven (se nästa sida) på en tavla utförd av en annan luffare kallad Sven Vandring.
Ett fotografi ur Dagens Nyheter förlaga till oljemålningen som finns på Heby Tegelbruksmuseum

En finstämd skildring av en luffares ensamma tillvaro gav på sin tid Christina Lilliestierna alias signaturen Zebra i Dagens Nyheter. Hon hade hösten 1953 rest till Heby och sökt upp en av de sista luffarna. Troll-Sven som han kallades var då 69 år och logerade fortfarande på tegelbruket i Starfors. Så hade han gjort i 20 år. Reportaget återges med smärre förkortningar och med tidningens tillstånd.

Framför en regnvåt måne spyr skorstenen på Starfors bruk i närheten av Heby ut tjock svart rök. Regnet strilar ner på gyttjiga vägar – det är en svart oktoberkväll och samhället med sina prydliga hus och neonskyltar ligger många kilometer bort. En öppen port leder in i bruket och en upplyst trappa pekar upp mot värme och skrovliga röster. Den trappan har många husvilla letat sig uppför – trappan upp till ugnstaken och den sköna tegelvärmerna.

I nådens år 1953 är det bara en av de gamla landsvägsrid-darna som på undantagsprivilegium får kravla sig dit upp sedan arbetet på bruket är slut för dagen – den 69-årige Troll-Sven som i tjugu års tid haft sitt nattliga hemvist på bruksugnarna.

På en sliten bänk utanför brännarnas lilla kontor sitter den resliga Troll-Sven och väntar på att kaffepannan som han ställt på en "klocka" ska ha puttrat färdigt. Klockan är den järnlucka i golvet som leder direkt ner till ugnarna och den fungerar utmärkt som spis. Här kokar han sin mat och steker sitt fläsk och bykar skjortan i en gammal karamellburk.

Troll-Sven har kunnat konsten att trollo. Han lärde sig det på den tiden för länge sedan då han följde med kringresande cirkussällskap och hostade fram kaniner och hittade ägg i böndernas näsdukar på bymarknaden. Under sina år på Starfors brukade han på middagsrasten volta med kort. Och trollo bort gubbarnas snusdosor till allmän förnöjelse.

- Nu har mina händer tappat bort mjukheten, muttrar Troll-Sven och det har benen gjort med för den delen. Ischias är ett sattyg och jag kan inte luffa som förr utan måste cykla. Varje morgon cyklar jag i väg härifrån ut i världen för att se om det har hänt något nytt.

Men det mesta nya är gammalt för en man som har sett det mesta, och efter att ha åkt kring och hälsat på vänner och bekanta lite varstans i trakten och plöjt igenom dagens tidningar på något kafé återvänder Troll-Sven varje kväll till sina kära ugnar och ventilerar vad som skett med den brännare som har passet.

Det är omkring trettio grader varmt på torkvinden ovanpå de åtta ugnarna. Visserligen flyttar han sitt täcke och vedknubben

som är huvudkudde allt eftersom det eldas för att varje natt ha den rätta temperaturen, men för den ovane besökaren är själva luften där uppe sövande.

Ångorna som stiger från det brända teglet blandar sig med doften av kåda och färsk granved som brinner. Kaffepannans fräsande på den glödheta klockan och ett kvardröjande hemtrevligt os av stekt fläsk. Regnet och den becksvarta natten och gytjtjan där utanför är långt borta. Man kan förstå att tegelbruk också kan kännas som ett hem.

På Sillbo bruk litet längre bort i skogarna har man ännu större förståelse för den som bäst trivs med att ta dan som den kommer och aldrig kunnat lära sig att ruta in sitt liv innanför den hank och stör en mantalsblankett kräver. Det är ingen pittoresk romantik i detta – det är bara så. Den rike lösdrivaren kallas på sin höjd pappas gosse, lätting eller snobb. Den fattige med samma temperament skälls för luffare.

Fem man har hittat till Sillbo i natt. Var och en har valt ut den plats han tycker passar bäst – har brett ut några tidningar eller pappskivor, lagt en tegelsten under huvudet och prydligt tagit av sig skorna och kanske strumporna med. Läst lite mera i dagens tidning och så somnat helt stilla.

Där ligger Herrskaps-Nisse som alltid lögar fötterna, och Stockholms-Agge som efter att varit obefintlig många år nu är skriven på bruket och kommer varje månad för att hämta sin pension och blir kvar några dar eller mer. Där ligger Finspång som övernattat ända sen i november och då och då gör en stälvisp. I somras hade Finspång det knaggligt ett tag, men då skramlade man ihop 99 kronor åt honom på bruket och så var den sorgen ur världen.

Staubom är inte kommen ännu: han cyklar fortfarande på vägarna i Roslagen, och en annan gammal stamkund har nyss dött på ett ålderdomshem. Han hade inte hunnit vara där mer än tre dar.

Brännaren har vräkt ner ny ved i en av ugnarna – tar en överblick av sina gäster och allt tycks vara ganska gott. - Det har blivit mycket bättre de sista åren, säger han. Nu finns här inga råttor som springer och stör och lössen har vi helt och hållet fått bukt med. Den enda fiende luffaren egentligen har kvar är samhället.

Bland luffare, nasare och kringresande hantverkare som dök upp runt Heby och Vittinge minns man en som egentligen hette Zakrisson. Han flydde på sin ålders höst från ett ålderdomshem bortåt Karbenning

och hittades hösten 1957 ihjälfrusen i en lada. Det tisslades om att man i hans kläder funnit insydd en anseelig förmögenhet i sedlar. Skröna eller ej. Historien spädde på fördomarna om traktens vagabonder.

Inställningen till dessa landsvägens män brukade pendla mellan ytterligheterna snyltare och filosofer. Vissa tider, särskilt på 1930-talet, var inslaget av vanliga arbetslösa stort, men där fanns också arbetsskygga lodare och tvivelaktiga nasare med ett lager av tvål och skosnören på fickan samt mängder av luffare som försörjde sig på att tillverka och sälja både enkla och avancerade trådarbeten.

Förståndet, eller åtminstone verklighetsanknytningen, kunde det stundom vara si och så med. Om länge Gävle-Gustav berättas hur han envisades med att betala sina varor styckevis hos Konsum. När han var klar brukade han lämna butiken med ett knippe kvitton i fickan. Till slut löste man gatan. Gävle-Gustav hade fått för sig att återbäringen bestämdes av det antal kvitton som man vid årsslutet kunde visa upp – inte på det samlade beloppet!

Också konstnärer på luffen förekom – mest känd är väl författaren Harry Martinson. Sång och musik var vanligt uppe på ugnsbottnarna där det brukade finnas de som kunde hantera munspel och gitarr. Det tecknades och målades också flitigt.

Alkohol var problem för många även om det fanns enstaka nykterister. Tegelbrännaren Carl Reden berättade 1980 om vagabonden som nödhjälpligt klarade livhanken som skärslipare. När torkan i strupen till slut blev för svår sålde han slipstenen och släckte den värsta törsten. För tioöringen som blev över köpte han stanniolpapper. Med lera från ett dike rullade han sedan lerkulor som han vecklade stanniol runt. Kulorna såldes i gårdarna som "liktornsdödare".

Slutligen fanns det skygga och egenartade personer samt ett inslag av tjuvar och våldsvverkare. Ett exempel var dynamitarden Svanå-Lasse som sprängde kassaskåpet i Vittinge prästgård och Karlgren-Bäck som på sin dödsbädd erkände ett riksbekant rånmord i Östervåla.

Många gästarbetare och en och annan luffare blev trots förbudet mot logering från 1953 ändå någorlunda bofasta. Man arbetade tidvis på orten eller i bruket men hade fortfarande sitt hem på de heta ugnarna. Det fanns gästarbetare som hade bott på ugnarna i flera år med sina tillhörigheter i kappsäckar. På Hårsbäcks tegelbruk fanns till och med en luffare som var mantalsskriven på bruket, och på Nya Tegelbruket i Heby bodde luffaren "Skåne" uppe på tegelugnarna med en margarinlåda som kombinerat skåp och bord och ett par träkubbar till sittplats. Från sju till fem jobbade han nere på tegelbruket. Så höll han på år efter år på 1950-talet.

Tiderna hade som sagt förändrats. Från att det var en oskriven lag bland landets tegelbruksägare att hemlösa fick bo på deras tegelbruk bara de höll sig undan mellan klockan 7 och 17 blev det under efterkrigstiden allt svårare för dem. "Våra enda fiender är lössen, råttorna och samhället", brukade luffarna säga. Ända kände många för dem. Det finns uppgifter om att tegelbruksägarna i Heby till och med bildade en fond för luffare som inte längre orkade vandra på vägarna.

Luffarnas ivrigaste och främste mecenat på platsen var nog provinssiäläkaren von Wachenfeldt. Till jul brukade han bjuda dem på mat och cigarr. När de lämnade kalaset fick de var sin tia i handen – mycket pengar på den tiden. Slutet på hjälpsamheten blev att Wachenfeldt själv tvingades gå i konkurs. Men det var säkert annat än luffarna som fick honom på fall.

Från tegelbruket Josefsdal i Sala berättade för många år sedan ugnsmuraren Bertil Loinder en liknande julhistoria:

Varje jul ordnade Charlie Starck kaffe och smörgås åt dom. Vi som arbetade där pratade inte så mycket med dom. Vi aktade oss eftersom vi var rädda för att bli nedlusade. De flesta var yrkesluffare. Tio till tolv stycken kunde ligga här varje natt. Flest på vintern och tidigt på våren. Det lär ha funnits en luffare som hade bruket som bostad i ett och ett halvt år.

En av de sista luffarna som blev kvar vid ett tegelbruk var luffaren Eklund från Tillberga. I många år hade han kamperat på ugnarna i Sillbo men blev så att säga utfrusen då tegelbruket 1971 släcktes ned. Ändå vägrade Eklund flytta. Till slut löstes det så att han genom kommunens försorg hyrdes in i ett ledigt rum i ett hus som låg alldeles utanför tegelbruket. Eklund accepterade motvilligt arrangemanget och fick därmed vistas sin resterade tid med bruket inom synhåll. Med tiden blev han allt mer egensinnig. När man bad honom att hemma hos folk låta bli att spotta på golvet svarade han vredgat: ”Jag gör som jag vill!”

Heby-området

Horrsta tegelbruk

Horrsta tegelbruk
låg intill Heby.
I drift senast från 1870-talet.
Lades ner omkring 1901.
Fältugnar.

Tillverkningen ägdes av bönderna i Horrsta och tillkom troligen som ett kooperativ, kanske redan omkring 1840. Ett bland de äldsta i Västerlövsta med någorlunda industriliknande drift. Verksamheten

ska ha legat vid Horrstabäcken/Örsundaån, söder om Heby samhälle inte långt från nuvarande industriområde där man funnit mängder av tegelspill i trakten av återvinningscentralen. En annan plats som nämnts för tegelbruket är byn Röcklinge som ligger en knapp kilometer längre söderut. Kanske är båda riktiga eftersom det inte handlade om någon riktigt fast anläggning utan snarare ambulerande tegelmilor som byggdes där man för tillfället hämtade leran.

I första hand brände bönderna för eget och för grannarnas behov, men det är också troligt att man tog beställningar från andra. På 1870-talet hade bruket mellan tre och fyra anställda. Därefter saknas uppgifter. Teglet slogs för hand, saltorkades och brändes sedan i fältugnar som ställdes i ordning för varje särskild bränning, ungefär som en kolmila. Endast sidorna i ugnen kunde ibland vara permanent uppförda.

Horrsta tegelbruk finns dokumenterat så sent som 1901 då det taxeras till 2 500 kronor, ett obetydligt belopp jämfört med ortens andra tegelbruk. Bruket lades ner kort efter sekelskiftet. Möjligen återuppstod det senare i form av Lantmännens förening i Heby, men sambandet är osäkert.

Klockargårdens tegelbruk/”Juhlins”

Klockargårdens tegelbruk

låg i Heby.

Senare kallat ”Juhlins”.

Grundat 1849.

Arrenderat av Juhlin 1868.

Köpt av Juhlin 1894.

Nedlagt omkring 1910.

Låg i Heby intill bron vid nuvarande Centralgatan, ett stenkast från Folkets Hus.

Rörelsen började med att socknens präst, klockaren och en storbonde bildade bolag för att bygga tegelbruk bredvid en tidigare kvarn

vid prästgårdens kvarnfall. Meningen var att man skulle slå taktegel och bränna rödfärg. I planerna ingick också ett bostadshus för tegelslagaren och en nyrustad kvarndamm som klarade att betjäna tegelbruk och kvarn. Kontraktet undertecknades 1849 av kyrkoherden Carl Julius Lénström, klockaren Källström och nämndemannen Olof Ersson. Sonen till den senare skulle några decennier senare bli ena halvan i bolaget Olsson & Rosenlund.

Efter en del turer och markinköp kom tegeltillverkningen igång. Bruket gick till en början under olika namn: Löfsta Tegelbruksbolag, Tegelperksbolaget i Löfsta, Heby Tegelbruk och så vidare. Att man växlade mellan att kalla sig *tegelbruk* och *tegelverk* förekom också på andra håll. Om det fanns skillnad i betydelse mellan beteckningarna är osäkert.

Hösten 1868 kom en arrendator in i bilden. Det var tegelslagaren Carl Juhlin från Skattmansö som fick tillstånd att årligen bränna sex ugnar tegel eller mer om han så önskade. Kanske ska detta tolkas så att sex ugnar var ägarnas minikrav.

Klockargårdens tegelbruk övergick senare i Juhlins tegelbruk. Det skedde på så sätt att kyrkoherden 1894 överlät sin andel på Axel Rosenlund medan klockaren sålde sin andel till tegelslagare Juhlin. Vad som hände med Erssons andel är inte klart. Rosenlund och Juhlin löste sitt ömsesidiga förhållande så att Juhlin ensam skötte driften medan kostnaderna för anläggningen och den eventuella vinsten delades lika mellan dem. Efter detta kallades bruket ”Juhlins”.

Att kyrkoherden och klockaren överlät bruket var välbetänkt och nödvändigt. Kanske skedde det på anmaning av domkapitlet eftersom hökeri på hemorten var förbjuden för präster, klockare och skollärare. En kunglig skrivelse från 1848 berättar att kyrkans män skulle avhålla sig från att sko sig på sina församlingsmedlemmar:

...varken med handelsordningens bokstaveliga innehåll eller med de grundsatser, på vilka denna författning sig stödjer, kan anses

överensstämmande, att ecklesiastik- och skolstaternas tjänstemän idka handelsrörelse.

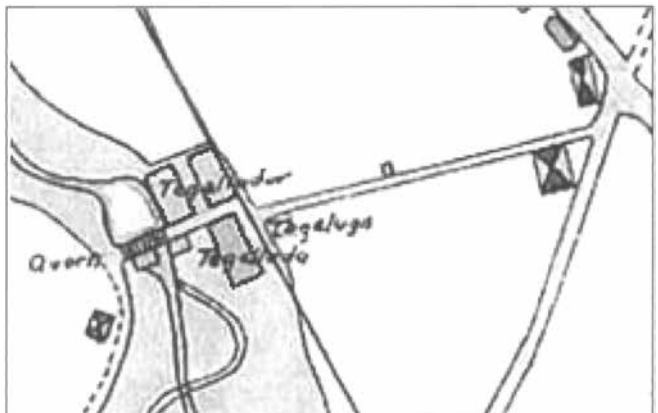
Ugnsplatsen med lertag, troligen handlade det om en eller flera fältugnar, låg alltså vid Arnebobäcken som dämtes upp. Tegelbruket var byggt nära östra brofästet vid det som nu är Centralgatan. På den tiden var området så när som på Juhlins tegelskjul obebyggt. Gatan var bara en lokal tillfart till tegelbruket. Den kom från öster där Huddungevägen börjar och gick ner till bäcken och bruket. Det fanns en liten träbro men ingen fortsättning på vägen. Ett tecknat kort av äldre datum ger en uppfattning om kåkbebyggelsen. Resterna från dammen finns kvar. En kvarnsten har också hittats. Bland villorna öster om nuvarande bron syns utgrävningarna för lertäkterna tydligt. På kullen vid bron stod länge en kvarbliven torklada.

Tegelslagare Carl Juhlin hade varit arrendator i mer än tjugofem år när han övertog bruket, men han byggde alltså inte färdigt förrän efter 1894 då han och Axel Rosenlund på allvar fick affärer ihop. Vid 1900-talets början samägdes marken fortfarande av tegelslagare Juhlin och firma A. Rosenlund & Co. Bruket kallades då Heby tegelbruk.

Mest tillverkade man taktegel, men även en del murtegel brändes. Juhlin själv bodde i huset Granlunda som ligger i hörnet mellan Centralgatan och Brogatan.

Omkring 1910 lades Juhlins tegelbruk ner. Byggnaderna revs efterhand utom tegelmästarbostaden som ännu finns kvar, det större huset till höger på kartan. På tomten där lertaget varit anlades "Gamla idrottsplatsen" som var i bruk mellan 1912 och 1935. Fotbollsplanen låg i lergropen och slänterna runt om fick bli åskådarplatser. På liknande sätt anlades senare idrottsplatsen Tegelvallen på Nya tegelbrukets mark i sänkan från dess igenlagda lertag.

Juhlins tegelbruk låg öster om Folkets Hus vid nuvarande Centralgatan. Kartan från 1885-87 visar läget intill bron och änden på kvarndammen. Anläggningen på kartan visar en tegelugn, tre tegellador och en kvarn. Vägen som försvinner upp i högra hörnet är nuvarande Starforsvägen.

Larsbo tegelbruk/Frebelius tegelbruk/Lantmännens Såg, Kvarn & Tegelbruksförening

Larsbo/Frebelius tegelbruk

Anlagt i Heby på 1870-talet.

Köpt 1917 av Lantmännens såg-,
kvarn- och tegelbruksförening.

Brann 1919 (återuppbyggt).

Nedlagt 1940.

Köpt 1947 av Olsson & Rosenlund.

Revs på 1950-talet.

Dubbel flamugn.

Tvåkupigt och rör.

Bruket låg på fastigheten Larsbo mellan Olsson & Rosenlund och järnvägen och drevs från 1870-talet till 1917 av patron Lars Frebelius som även var nämndeman och häradsdomare. Verksamheten på Larsbo sysselsatte runt sekelskiftet 27 man och man tillverkade årligen 250 000 mur- och taktegel. Mest tycks det dock ha handlat om

såg och kvarn men tegelbränning hörde också till. Ångsågen som från början varit vattendriven hade sju anställda och utförde huvudsakligen arbete åt bönderna.

Tegelbruket, sågen och kvarnen som var byggda i trä låg vid Arnebobäcken. På andra sidan bäcken fanns järnvägsstationen så läget var utmärkt. Grannskapet var i övrigt fyllt med industrier. Norr och väster om Larsbo fanns Olsson & Rosenlunds kvarn med såg och tegelbruk och ett stycke längre bort Wikströms tegelbruk. Nedströms efter bäcken låg Juhlins tegelbruk.

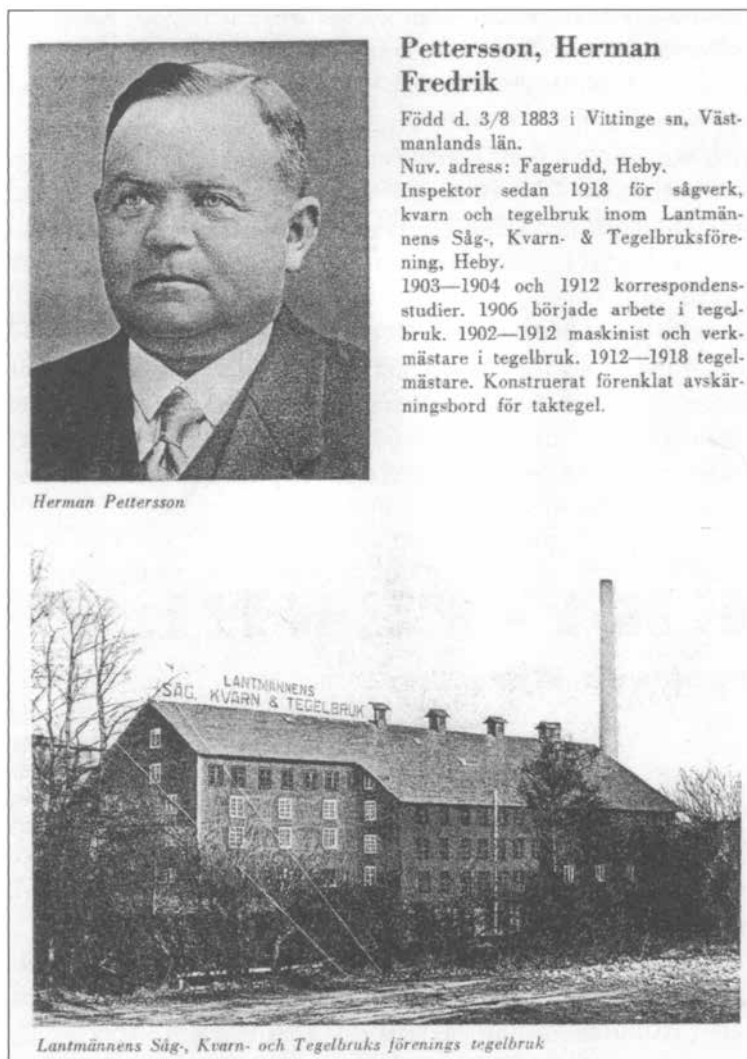

Lantmännens såg-, kvarn- och tegelbruksförening u. p. a. bildades enligt »Vestmanlands Alleh.» i Heby den 22 januari. Föreningen, vars aktiekapital redan överstiger 100,000 kr., beslöt övertaga de av hrr J. A. Ander och A. E. Eriksson inköpta Frebeliusverken. Till styrelse valdes hrr J. A. Ander, A. E. Eriksson i By, Bernh. Larsson i Gårdsjö, J. A. Widholm i Röcklinge och Leonard Eriksson i Översävne.

Lars Frebelius ägde också ett gästgiveri med Hebys första telefonstation. Gästgiveriet som från början tillhört Axel Rosenlund låg bakom gamla apoteket. På Gästis tomt uppfördes senare socialkontorets provisoriska lokaler som revs 2004.

Göte Rickman beskrev på sin tid Frebelius ägor:

Frebelius var gästgivare men kallades också patron. Det var i en idyllisk omgivning som sågen, kvarnen och tegelbruket låg. Utmed stranden av Arnebobäcken anlade Frebelius promenadväg

Ur en matrikel från "Svenska Tegelindustriföreningens ledande män och brukschefer 1939".

och mellan holmarna, grävde han kanaler vilka förbands med välvda träbroar. På stadsplanen i det municipalsamhälle som sedan kom till fick kvarteret namnet Gröna Gången och gatan intill kallades Kvarnvägen. Småningom revs hela anläggningen och marken fylldes upp till en högre nivå.

Mitt under första världskriget avled Frebelius. Larsboanläggningen – ”Frebeliusverken” – inköptes 1917 av den nybildade Lantmannaföreningen men gästgiveriet behölls av sterbhuset.

Industrierna drevs nu under namnet Lantmännens Såg, Kvarn & Tegelbruksförening och kallades dagligdags *Lantmännens*. Redan efter två år från det att föreningen övertagit bruket ödelades allt i en brand men återuppbyggdes. Efter återuppbyggnaden 1919 fick kvarnen fyra våningar och tegelbruket fem. Lantmännen förfogade nu över tre ugnar och en tegellada för 77 000 tegel. 1928 tillverkade man i en dubbel flamugn 700 000 tegel med omkring 25 anställda. Leran tog man bland annat söder om landsvägen ner mot Horrsta by där tidigare Horrsta tegelbruk varit verksamt.

Driften lades ner i början av 1940-talet. Tegelbruket köptes 1947 av Olsson & Rosenlund för att fungera som förstärkning när det var toppbelastning. Ugnarna ska till och från ha använts in på 1950-talet men anläggningen revs snart. Den utgrävda marken runt byggnaderna fylldes senare upp varpå området blev träningsplan för fotboll. I dag finns inga spår efter Lantmännens tegelbruk.

HEBY-TEGEL	
Taktegel och Rör	
	av högsta kvalitet, största hållfasthet och absolut frostbeständigt enligt Statens Provvningsanstalts bevis. Köpes fördelaktigast från
	Lantmännens Tegelbruk
	HEBY - Telefon 85
<hr/>	
Återförsäljare antagas på goda villkor	

Annons 1934 i facktidningen Tegel. Rubriken Heby-tegel var tydligen ett argument i sig.

Olsson & Rosenlunds tegelbruk

Olsson & Rosenlunds tegelbruk

Låg i Heby. Anlagt 1881.

Brann 1919 (återuppbyggt).

Nedlagt 1980.

Rivet 1983.

1 ringugn för 15-16 kammare.

22 flamugnar.

1 ugn för glasering.

Murtegel, enkupigt, tvåkupigt och falsat samt rör.

Från 1964 även betongpannor.

Tegelbruket växte fram ur en kvarn- och sågrörelse som Axel Rosenlund köpt år 1875. Anläggningen blev inte gammal. Redan tre år senare ödelades den vid en stor brand men återuppbyggdes omgående. Denna gång i tegel för att försvåra vidare bränder. Nästan samtidigt med kvarnen och sågen byggde Rosenlund 1881 sin första tegelugn intill sågen. Den blev av enkel fältugnstyp.

Ugnen skulle han använda för att bränna tegel till en större ringugn som behövdes för att det skulle bli ett riktigt tegelbruk med kapacitet för masstillverkning. Ringugnen byggdes 1882 och blev helt klar 1883. Det årtalet stod åtminstone på en sten som man fann när ugnen hundra år senare revs. Ringugnen var en ansenlig konstruktion med 2,5 meter tjocka murar. Den byggdes om flera gånger och hade åtminstone under sina sista år tydliga långsidor. Den var alltså inte cirkelformad.

Så snart ringugnen fanns på plats övergick ugnsbyggandet i sin tredje etapp. Nu handlade det om sex flamugnar som var klara och i drift fram på sekelskiftet. Teglet till dessa brändes i ringugnen.

Ringugnen som egentligen bäst passade för murtegel hade på 1930-talet kapacitet för 1 miljon murtegel, 4 miljoner taktegel och 1 miljon dräneringsrör om året. Leran bearbetades med en lerkran som drevs med ångmaskin. Även om det vissa årstider fanns tillgång till vattenkraft vid sågen och kvarnen. Tjocka drivlinor gick från ångmaskinerna till industrins olika tillverkningsställen.

Samtidigt med att ringugnen började bli klar uppförde man året 1882 ett nytt sågverk borta i Huddungeskogarna. Det byggdes vid Skogsjön som hade flack terräng vilket passade både för ankommande timmerforor och avgående virkestransporter mot Heby.

Att den befintliga sågen i Heby stöttades med ytterligare en såg i Skogsjö var nödvändigt. Dels gick det åt väldiga mängder av timmer och virke när man byggde tegelbruket, dels skulle det krävas spillved för att elda i tegelugnarna. En stor del av produktionen i Skogsjö gick också till avsalu i Stockholm via järnväg från Heby.

När Skogsjöprojektet var klart kunde den storskaliga tillverkningen av tegel äntligen komma i gång. Inför starten hade Axel Rosenlund

försäkrat sig om att firmans ekonomi blev förstärkt. Det skedde genom att han på orten skaffade sig en sågverkskunnig kompanjon med förmögen släkt. Bondsonen Johan Olsson från Arnebo hade arbetat som faktor på Wikströms såg i Heby och var känd för att ha nära till pengar. Olsson & Rosenlunds handelsbolag utökades snart med ännu fler finansärer som alla hämtades ur släkten.

Våren 1894 tog handelsbolaget återigen sats då Olsson & Rosenlund köpte Hägerstens gård utanför Stockholm. På den anrika gården vid Mälaren rustades jordbruket samtidigt som man anlade hamn, sågverk med hyvleri och naturligtvis ett tegelbruk. Därmed var en betydande del av affärerna överflyttade till Stockholm. Gustaf Olsson som var yngre halvbror till Johan Olsson var den som stannade kvar i Heby. Från 1889 till sin död 1934 var det "Grossen" som på hemmaplan regerade *Firman*. Så kallade ägarna och arbetarna bolaget.

Rörelsen i Heby fortsatte att växa. Runt 1910 hade man 100 anställda och tillverkade 7 000 kubikmeter trävaror och 1,5 miljon tegel.

Sommaren 1919 förstördes gamla tegelbruket i en våldsam brand. Snickeriet och kvarnen som var byggda i tegel klarade sig. Vid samma tillfälle brann också Lantmännens anläggning ner med tegelbruk och allt. Det var också året 1919 som Skogsjö såg förstördes i en stor brand. De dramatiska händelserna kom verkligen slag i slag.

Återuppbyggt fick Olsson & Rosenlunds tegelbruk ytterligare två flamugnar. Tegelmästare Gunnar Larsson berättade vid den tiden att det nu också fanns tre taktegelpressar, en rörpress och en murtegelpress. Bruket utökades 1929 med ytterligare åtta flamugnar. Uppgifterna om hur många flamugnar man egentligen nyttjade växlar. Siffrorna är osäkra.

Tegelbruket var en lätt vinklad träbyggnad av gigantiska mått. Höjden var fem våningar. Man kom snart upp till en produktion på 7,2 miljoner takpannor om året. Dessutom 4 miljoner dräneringsrör och en del murtegel. Nu hade Olsson & Rosenlund landets största kapacitet på takpannor. Konkurrenten Tegelverket skröt med att de som grupp hade störst försäljning. Som mest ska arbetsstyrkan på Olsson & Rosenlunds tegelbruk ha uppgått till 150 man.

Mellan 1945 och 1950 byggdes taktegelbruket ut och tillverkningen av murtegel drogs ner. Istället började man satsa på glaserade avloppsrör vid sidan om takteglet. Dessutom fanns dräneringsrören som köptes av bönderna.

Olsson & Rosenlund tog också över andra tegelbruk. Sillbo tegelbruk i Huddunge köptes 1945 och Lantmännens tegelbruk i Heby

Tre av Hebys fem tegelbruk. Det stora bruket i mitten är Olsson & Rosenlund med ladugård och Golvetfabrik ett stycke bakom. Framför ligger Lantmännens tegelbruk och i övre vänstra hörnet skymtar Heby Tegelverk. Vita huset i förgrunden är Heby station.

1947. Hos Lundqvist & Huddén i Vittinge arbetade man in sig via släktskap och olika företagsbildningar, bland annat via bolaget Knivsta såg. Men det dröjde till 1964 innan Olsson & Rosenlund helt tagit över ägandet av Lundqvist & Huddén varefter man i Vittinge specialiserade sig på enbart fasadtegel medan Heby gick in för taktegel.

I Hägersten hade Olsson & Rosenlund också ett eget bruk för murtegel åren 1897–1929. Ett annat närstående tegelbruk låg i Knivsta. Också borta i Värmland hade bröderna Karl och Axel Rosenlund under några år i slutet av 1800-talet ett tegelbruk. Dessutom fanns ett bruk i Vaksala, Uppsala som ägdes av Axel Rosenlunds svåger.

På 1940- och 50-talet ägnades i Heby stort intresse åt att även tillverka golvplattor i konstmaterial som såldes under namnet Golvetter. Enligt obekräftad uppgift var de baserade på asbestmineral som kom i säckar. På fabriken tömdes innehållet i behållare varpå emballaget omsorgsfullt skakades ur. Några hälsokonsekvenser är veterligt aldrig rapporterade. Plattorna blev inte någon framgång. Det sägs att man inte fick ordning på kvaliteten. Färgen ville smeta. Bättre gick det för snickeriets tillverkning och formluckefabriken.

I Heby arbetade sågen, skogsförvaltningen och tegelbruket under skilda chefer, men kontoret och den ekonomiska redovisningen var gemensam. Allt sorterade under aktiebolagets verkställande direktör som var Axel Rosenlund och efter honom sonen Sigge (Sigismund) som ledde

Till vänster i förgrunden Olsson & Rosenlunds snickerifabrik. Där ovanför tegelbruket med långa skyltar på taket. Framför till höger ligger Lantmännens tegelbruk. Foto från 1938.

företaget från 1918 till sin död 1955. Siste verkställande direktör inom familjen var Sigges yngre bror Ingvar – fram till försäljningen 1970.

Kriget blev en svår tid för industrin. Det byggdes lite och både personal och kunder var inkallade på beredskap. Efter kriget satte affärerna åter fart och det talades till och med om att Sigge Rosenlund i början av 1950-talet skissade på ett nytt tegelbruk. Det kom så långt som till tomt och ritningar men Sigge Rosenlund blev plötsligt sjuk. Han avled 1955 och ritningarna städades undan.

Samma år avled också bruksförvaltaren Arvid Holmberg som då i många år varit platschef i Heby. Han efterträddes av 27-åriga Karl Axel Rosenlund, son till Sigge Rosenlund. Ungefär samtidigt blev det äntligen ett uppsving i byggbranschen men det gynnade knappast takteglet eftersom det kommit massor av nya byggmaterial, särskilt för yttertak.

Sista stora investeringen i hebytegelbruket blev ombyggnaden våren 1956. I början av 1960-talet uppnådde man maximal tegeltillverkning: 6,5 miljoner taktegel, 5 miljoner rör och närmare 1 miljon mursten. Troligen är tegelbruken i Sillbo och Vittinge medräknade.

Men konkurrensen ökade och slutet närmade sig. 1964 började man tillverka betongtakpannor under varumärket Skandia vilket gav andrum och en tillfällig produktionsökning. Platschef Birger Lindham kunde

Två fotografier ur Sven Sköldbbergs gamla fotoalbum som hopfogats till ett. I högra byggnaden låg ringugnerna för murtegel. I de centrala och vänstra delarna brändes takpannor i flamugnar.

fyra år senare berättar att förvaltningen i Heby med 250 anställda sammanlagt omsatte 13–14 miljoner kronor. Produktionen fördelades så att 62 procent av försäljningen kom från tegel- och betongtakpannor, 20 procent från trävaror och 18 procent från snickerier.

När miljonprogrammet för hyreshus på 1970-talet var klart blev det helt stopp. Nu återstod småhusmarknaden om man ville sälja taktegel. År 1971 lades Sillbo tegelbruk ner och sågverksrörelsen i Heby såldes till Mellanskog, nuvarande Setra Group. I golvteglfabriken hade man då gett upp projektet med golvplattor och inriktat sig på takpannor i betong. Tillverkningen av taktegel halverades medan betongtakplattornas volym för en tid steg. Men också här ökade konkurrensen. På orten fanns till exempel Heby Takpannefabrik som också hade en fabrik för betongpannor. Liknande fabriker växte upp på många håll.

Olsson & Rosenlund AB köptes 1970 av investmentbolaget Industrivärden och Karl-Einar Lindenfelt som tidigare haft ansvar för fas-

OLSSON & ROSENLUND

VERKLIGT ÄKTA HEBY-TEGEL
av landets förnämsta fabrikat.

Inregistrerat varumärke HE BY å teglet garanterar äkta
Heby-Tegel.

Trångt och bullrigt, dåligt ljus och med en arbetsställning som slet. Så var det på alla tegelbruk. Vid den här pressen lade man råteget direkt in i hissen.

tighetsförvaltning, tomter och utlåning blev bolagets nye verkställande direktör, Olsson & Rosenlunds blev nu dotterbolag till nybildade Jimor AB. Sista allmänna självdeklarationen för aktiebolaget är från 1970.

Nästan omgående kom besked från Industrivärden att det inte skulle bli några pengar för att rusta upp hebyindustrierna som med åren blivit omoderna och nedgångna. Allra minst skulle man räkna med något nytt tegelbruk vilket hade varit nödvändigt om tillverkningen skulle utvecklas. Fyra år senare upphörde alla nyinvesteringar i Heby och därmed hade nedräkningen börjat. Tegelbruket skulle köras till det bittra slutet eller så länge anläggningarna höll. Så sade man i klartext. Men inga upprustningar. Inte ens tegelugnarna fick repareras!

Slutet var nära. Under 1979 hade priset på tjockolja fördubblats vilket slog hårt när man som Olsson & Rosenlund förbrukade 20 kubikmeter varje dygn. Förlusten i tegelbruket beräknades det året till 1

miljon kronor. De flesta andra företag i branschen hade redan slagit igen. Sillbobruket i Huddunge var sedan länge stängt och Lundqvist & Huddén i Vittinge stängde 1979. Året därpå var det dags för tegelbruket i Heby som vid tidpunkten ägdes av AB Sevolero.

Betongpannefabriken i Heby som gick på halvfart berördes formellt inte av beslutet. Tillverkningen av takpannan överläts till konkurrenten Vittinge Tegelbruk som fortsatte att i Heby tillverka den så kallade Skandiapannan men nu under namnet Jönåkerspannan. Senare lades fabriken helt ner men Jönåkersmärket finns fortfarande. Snickerifabriken i Tärsjö med fönstertillverkning som till en början hölls utanför problematiken stängdes trots detta något år efter tegelbruket.

Som mest hade man i Heby inom sågverk, skog och tegelbruk varit 230 anställda varav 150 i tegelbruket. Inom hela koncernen var man 1970 när bolaget såldes 764 anställda. Sören Lindberg var då disponent och platschef, försäljningen sköttes av Alvar Forsman och på kontoret styrde intendent Birger Zander. Skogvaktare var Evert Larsson.

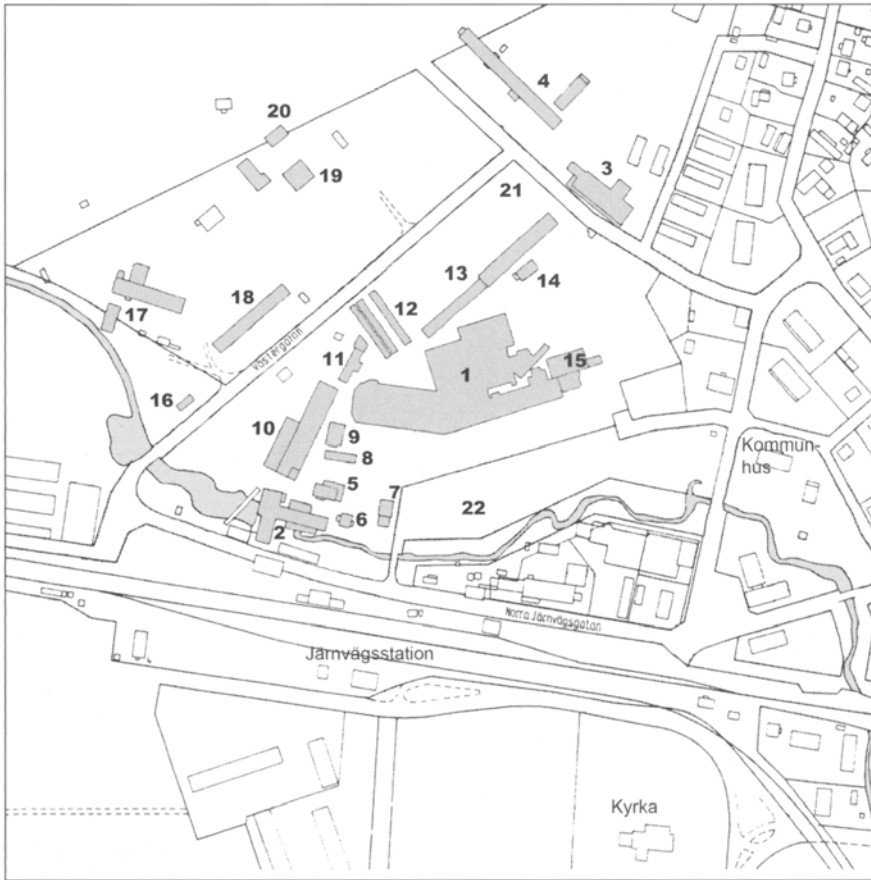
Heby Taktegel Olsson & Rosenlund lades ned den 30 november 1980. Det var fjorton dagar efter att den sista tegelpannan lämnat ugnen. Hälften av de 60 varslade var över 50 år. Ungefär lika många hade egen villa. Bara ett fåtal fick nytt arbete innan tegelbruket stängde.

Många hoppades ändå på att tegeltillverkningen på något sätt skulle kunna fortsätta. Förhandlingar togs följande vår upp mellan Fabriks och den tidigare företagsledningen. Tanken var att facket skulle ta över tegelbruksbyggnaden för en symbolisk summa. Tillverkningen skulle som tänkt skötas av tjugo arbetare från tegelbruket som inte fått något ersättningsjobb. Olsson & Rosenlund erbjöd sig att ställa upp med borgen och köpa första årsproduktionen. Men mycket var oklart – bland annat hur man skulle få tillbaka den del av utrustningen som redan avlägsnats. Det hela rann ut i sanden när dåvarande ägaren till Vittinge tegelbruk i en tidningsintervju april 1981 ingrep:

Taktegelmarknaden är redan mättad. Får vi nu en konkurrent från Heby så blir det klart trångt på marknaden!

Sista arbetsdagen på tegelbruket i Heby var grå. Det har berättats om hur arbetarna satt ensamma i det kalla och dragiga tegelbruket. I lunchrummet hade någon artigt lagt fram några platsjournaler. Företagsledningen i Stockholm var osynlig men platschef Alvar Forsman slank in i lunchrummet, harklade sig och sade:

På företagets vägnar kan jag meddela att samtliga kommer att avtackas med en middag vid senare tillfälle.

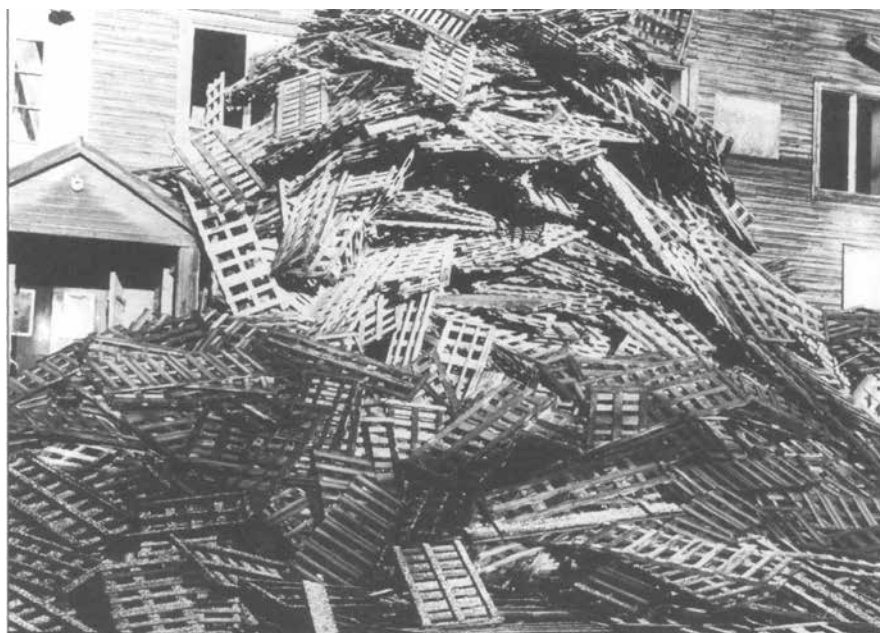
Karta från 1975 visar hur byggnaderna stod innan nedläggningen.

1. O&R tegelbruk	8. O&R uthus	16. Strömsvik trädgårdsm.
2. O&R snickeri, såg och kvarn	9. O&R garage	17. Ekonomibyggnader
3. O&R betongtakpannefabrik	10. O&R hyvleri (f d såg)	18. Tegelv. del av tid. tegelbruk
4. O&R f d ladugård	11. O&R smedja m kolbod	19. Tegelverkets kontor
5. O&R kontor	12-13. O&R packlador	20. Tegelverkets förråd
6. O&R tjänstemannabostad	14. O&R sädesmagasin	21. F d brädg. för Skogsjö
7. Vilhelmsro, f d chefsbostad	15. Sågspånssällningshus	22. Lantmännens f d tomt

Därpå försvann han diskret. En av arbetarna hade tagit med sig dragspel. Någon hade skaffat en tårta. Ett par gubbar dansade med varandra för att hålla värmen uppe. Avskedsgåvan från företaget blev ett par arbetshandskar till var och en som friställts! Sedan var det bara att gå hem. För första gången kunde man strunta i utstämplingen. Tidur och stämpelkort hade plockats bort så snart instämplingen var klar. För rättvisans skull får man betänka att arbetsgivaren då inte längre var det gamla familjeföretaget Olsson & Rosenlund utan investmentbolaget Industrivärden. Den utlovade middagen intogs som utlovats några veckor senare på Sala Stadshotell.

Tegelbrukets byggnader fick stå kvar i tre år men sedan revs de. Det som 2006 återstår av den gamla anläggningen är Axel Rosenlunds kvarnbyggnad från 1800-talet. Fastigheten är nu förfallen men ångpannan finns kvar. I dammen ligger en spårtralla nervräkt. Utanför på gården hittar man en gammal ångmaskinslina utsatt för väder och vind. Kontorsvillan som en gång inrymde kontor, övernattningslägenhet för ägaren, gästvåning och ett par rum för husmor och jungfru finns också kvar liksom chefsbostaden Vilhelmsro där disponent Holmberg bodde samt ett mindre hus mellan kontoret och ån för kamrer Svantesson. Dessutom finns fabriken för Golvetter och betongplattor kvar vid Västervägen med ladugården intill. Vidare ett spannmålmagasin i tegel från 1930-talet om tre och en halv våning med demonstrationstegel på taket och med stall för loken bakom dubbla portar. Där bredvid en långa öppna packlador och ett sågspånssällningshus i tegel. Vid sågverkets ena hörn intill järnvägen sydväst om bron finns också ett äldre virkesskjul. Närmare stationen ligger ett stort virkesmagasin.

Större delen av tomtmarken i Heby köptes av kommunen undantaget sågverkets område och tomten intill järnvägen där den före detta snickerifabriken i tegel låg med tillhörande kontors- och personalhus. Denna tomt med tillhörande fastigheter ägs i dag av fastighetsbolaget Järntorget. Villan Vilhelmsro på tomten intill är i privat ägo.

Tusentals torkhyllor slängdes ut när tegelbruket revs. Somliga drog kanske en befriad suck, för andra var det tragedi. Foto: Nils S Pettersson, 6 dec 1983.

Heby Tegelverk, Sköldberg & Co – koncernen

AB Heby Tegelverk bildades 1917 som gemensamt bolag för tre äldre tegelbruk som gått samman under ny ägare. Bruken i gruppen var *Nya Tegelbruket*, *Norra Tegelbruket* och *Hårsbäcks Tegelbruk*. År 1931 tillkom tegelbruket Funkis som byggdes intill Norra tegelbruket. Tegelbrukens historia redovisas längre fram. Fullt utbyggd skulle tegelverksgruppen med 200 anställda komma att varje år tillverka över 10 miljoner taktegel, 2,5 miljoner tegelrör och 1,3 miljoner blomkrukor. Därmed var man sammantaget störst på orten.

Kärnföretaget i gruppen var Nya Tegelbruket som trävaruhandlaren Claës Wikström ägt fram till sin död 1915. Dottern Anna drev det därefter till 1919 då Backa Hosjö AB köpte det av Wikströms arvingar. Samtidigt köpte man även Norra Tegelbruket och Hårsbäcks Tegelbruk av deras respektive ägare. Den nya företagsgruppen kallades Heby Tegelverk. Mannen bakom sammanslagningen var inspektör Gunnar Wulf som var huvudägare i sågbolaget Backa–Hosjö i sörmländska Sparreholm. Wulf var en man som ofta dyker upp i mellansvenska tegelbruks-sammanhang. När de tre tegelbruken som senare skulle bli fyra gått samman ändrades deras respektive namn:

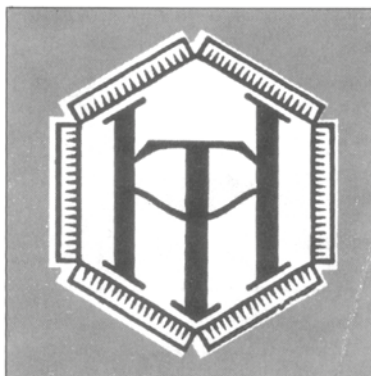
- Nya Tegelbruket blev Heby Tegelverk nr 1
- Norra Tegelbruket blev Heby Tegelverk nr 2

- Hårsbäcks Tegelbruk blev Heby Tegelverk nr 3
- 1931 tillkom Heby Tegelverk nr 4 (Funkis).

De kom alltid att kallas Nya, Norra, Hårsbäck och Funkis.

En man vid Wulfs sida var västgöten Karl Sköldberg. Han ledde verksamheten i Backa–Hosjö och var även delägare i bolaget. Året 1924

sålde Sköldberg sin andel i Backa–Hosjö i utbyte mot AB Heby Tegelverk med de tre tegelbruken. Sköldbergs aktiebolag hade oförändrat aktiekapitalet 800 000 kronor. Bolaget skulle i sin tur arrendera ut tegelbruken som då kom att drivas under namnet *Heby Tegelverk Sköldberg & Co.*

Tegelverkets galjonsfigur och delägare var en tvättäkta fransk hertig (visserligen något försvenskad) vid namn Charles d'Otrante. Med sin kungliga anknytning – inom släkten fanns både svenska hovstallmästare och maktfolk från napoleontiden – spred namnet glans över Heby Tegelverk. Hertig d'Otrante blev bolagets styrelseordförande fram till andra världskriget.

Karl Sköldberg avled 1935. Efter honom leddes tegelbruken i många år av hans yngre bror, disponenten och verkställande direktören Harry Sköldberg, men med förvaltaren J Fabian Jansson som driftschef.

1945 avancerade Fabian Jansson till disponent och verkställande direktör. Efter 1948 dyker Sven Sköldberg som var äldste son till framlidne Karl Sköldberg för första gången upp i styrelsen. Det var nu i början av 1950-talet som kontoret blev kraftigt utbyggt. Om det var på Janssons eller Sköldbergs initiativ är okänt. Efter ett par år blev i vilket fall Sven Sköldberg direktör, men ännu underställd Fabian Jansson. Först från 1953 när Fabian Jansson skulle gå i pension övertog Sven Sköldberg själv arrendet och ansvaret för Tegelverket. Under en övergångstid mellan Jansson och Sköldberg tycks ingenjör Sigvard Henning ha fungerat som driftsledare och platschef.

	<p>AKTEGEL EGELRÖR</p> <p>BLOMKRUKOR</p>
<p>HEBY TEGELVERK</p>	
<p>SKÖLDBERG & CO KB, HEBY</p>	<p>Tel. Sala 307 10</p>

Likt fadern skulle Sven Sköldberg efter några år bo i Wikströms gamla villa Strömsvik som var ett storstättligt bygge alldeles intill Nya Tegelbruket. Tidigare hade han en villa på Vallagatan vid Heby torg. Den dagliga driften av Tegelverket överlät Sköldberg till anställd disponent som bodde i ett hus av storbondesnitt, bara ett stenkast från Norra tegelbruket och Funkis. Disponentvillan mittemot nuvarande sjukhemmet Tegelbacken finns kvar och är sig lik.

För att säkerställa tillgången på lera och bränsle köpte Sköldberg egendomar långt utanför Heby, men i blygsammare skala än Olsson & Rosenlund. Bland annat egendomen Flosta i Altuna samt en gård vid Härkeberga, Enköping.

På Tegelverket bedrevs under Sköldberg produktutveckling. Vid sidan av den traditionella tegeltakpannan konstruerade han en egen så kallad tätpanna med falsar som förhindrade att vatten letade sig in. Tätpannorna tillverkades i Hårsbäck och på Funkis. Även Olsson & Rosenlund hade en tid liknande falspannor som dock försvann ur marknaden. Dessutom tillverkade Tegelverket blomkrukor i stor skala. En annan produkt var så kallat halvglaserat taktegel i en matt "brun-gulsvart" kulör. Halvglasering är en förskönande omskrivning för så kallat engoberat tegel och snarlikt glaserat tegel.

I äldre tider var Dalarna och Norrland det stora avsättningsområdet men snart såldes Tegelverkets taktegel av agenter över hela landet. Även export förekom, bland annat levererade man tegel till Norge.

Takpannor i betong gjorde man däremot aldrig. Allt var inriktat på taktegel, blomkrukor och tegelrör. En del murtegel brändes möjligen till och från samtidigt med takteglet. Västsvensk ensamförsäljare för Heby

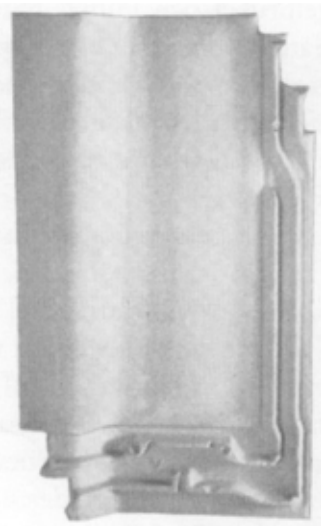
Tegelverk var under många år "Larsson, Seaton & Co. AB" i Göteborg.

År 1960 när tegelkrisen börjat och bolaget var i svårigheter köptes det av Wallbergs Fabriks AB i Halmstad. Affären var helt klar i början av 1962. Wallbergs var egentligen ett textilföretag men ägde Slottsmöllans tegelbruk i Halmstad där det tillverkades murtegel i stor skala.

När koncernchef Ingrid Wallberg avlidit 1964 gick luften ur Tegelverket. De flesta förstod att slutet närmade sig för gruppen eftersom branschen som sådan var i botten. För Heby Tegelverk var det extra allvarligt då man så gott som helt inriktat sig på taktegel utan andra produkter som skyddsnet. Läget var något bättre för konkurrenten Olsson & Rosenlund.

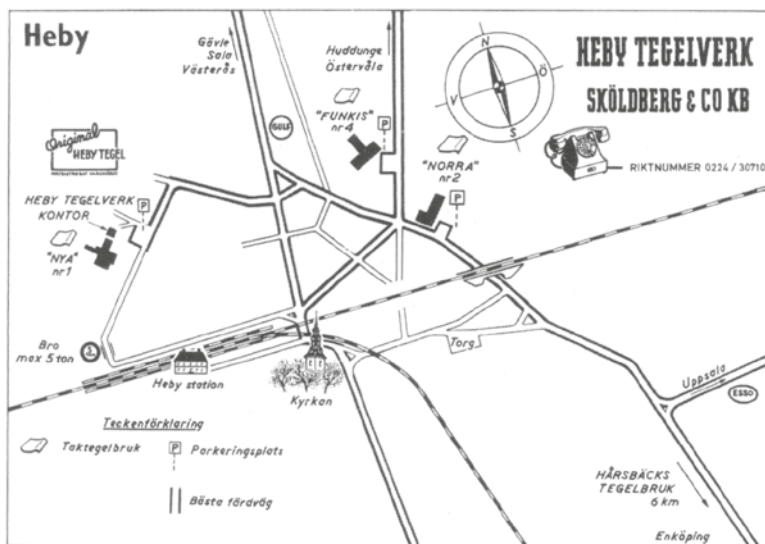
I september 1966 kom bekräftelsen när platschef Ruben Ringqvist berättade att den återstående driften skulle upphöra. Den som då ägde företaget var Wallgrens tolvåriga systemdotterson Sven Rautenberg.

När Tegelverket slutgiltigt lades ner år 1966 fick 130 arbetare och tjänstemän se sig om efter nya jobb. Samma gällde direktören Ringqvist.

Tegelverket var inte ensamt om falstegel men hade en egen modell försedd med speciella falsar. Man kallade det Tättegel.

Tegelverkets besökskarta. Olsson & Rosenlunds tegelbruk som alla besökare måste passera markerades på kartan med en tom vit yta (till höger om Tegelverkets kontor).

Av de fyra bruken finns byggnadsrester kvar i Hårsbäck. Norra Tegelbruket och Funkis brann båda ned medan Nya Tegelbruket revs för att ge plats för idrottsplatsen Nya Tegelvallen. Villan Strömsvik revs delvis och försvann sedan i en brandövning när det intilliggande sågverket behövde utvidga. Kvar på Strömsviks tomt finns bara den vita reveterade trädgårdsmästarbostaden, ett par magasin och några almar.

Några bemannings- och tillverkningsciffror från olika år:

1930 135 arbetare

1945 190 arbetare

1950 202 arbetare

1960 203 arbetare

1965 150 arbetare

1966 130–140 arbetare.

Året 1930 tillverkades 10 miljoner tegelvaror utan specifikation.

Åren 1930-50 tillverkade man 10,5 miljoner tak tegel, 2 miljoner rör och 1,5 miljoner blomkrukor. Efter 1950 ökade antalet rör till 2,5 miljoner. Det sammanlagda tillverkningsvärdet 1965 uppges till 4 miljoner kronor.

Runt 1958 såg arbetsledningen på Tegelverket ut så här:

disponent Sven Sköldberg, verkställande direktör

ingenjör Sigvard Henningsson, driftschef

kamrer Helge Manbo, försäljning o inköp (kom senare till Starfors)

kassör G Frey, kassa och bokföring

ingenjör Jens Jörgenssen, byggnadsavdelningen

tegelmästare Roland Johansson, Heby Nya Tegelbruk nr 1

tegelmästare Helge Fastlund, Heby Norra Tegelbruk nr 2

tegelmästare Thure Göransson, Funkis nr 4

tegelmästare C W Carlsson, Hårsbäcks Tegelbruk nr 3

montör Gunvold Boström, elektriker

trädgårdsmästare Magnus Vestberg.

Dessutom inspektor Olof Franzen på skogs- och lantbruksavdelningen i Flosta samt arrendatorerna Nils Eriksson, Evert Ortman och E H Brunsberg.

Efter nedläggningen 1966 övertogs AB Heby Tegelverk av Heby Textil AB (160 anställda) med Hebyplast AB (30 anställda) som dotterbolag. Båda ägdes av Gunnar Lindström. Meningen var att man i Funkis skulle fortsätta att göra tättaktegel med reducerad arbetsstyrka. Efter provtillverkning övergick man snart till att tillverka plastslangar och andra PVC-produkter. Hur många av de ursprungligt anställda som sögs upp i Lindströms företag är okänt.

Heby Nya Tegelbruk/Heby Tegelverk nr 1

Uddens tegelbruk/Nya tegelbruket

Senare kallat

Heby Tegelverk nr 1.

Byggt i Heby slutet 1880-talet av Claës Wikström.

Brann 1907 (återuppbyggt).

Köpt 1918 av Backa-Hosjö.

Köpt 1924 av Karl Sköldberg & Co.

Köpt 1960 av Wallbergs Fabriks AB.

Nedlagt 1966 (rivet).

9 flamugnar

2 ugnar för glasering och blomkrukor.

Enkupigt och tvåkupigt taktegel, rör samt blomkrukor.

Låg på Uddens egendom i Heby. På delar av brukets gamla tomt och lertäkt ligger idrottsplatsen Tegelvallen. Bruket byggdes 1885 eller möjligen 1890 av Claës Wikström. Det gick i många år under namnet Uddens tegelbruk och låg från början närmare järnvägen drygt hundra meter söder om Nya Tegelbruket som skulle komma att ersätta Uddens bruk ("Gamla bruket") efter en brand. En gissning är att Uddens sågverk också förstördes vid branden och därefter aldrig återuppbyggdes.

Wikström var trävaruhandlare och ägde själv flera sågverk på annat håll. Oftast kallades han grosshandlare. Han kom till Heby 1875 samma år som Axel Rosenlund. Från början handlade det för Wikström mest om sågverket. Tegelbränningen var blygsam och utfördes i Gamla bruket som var litet och ålderdomligt. Det brann som nämnts ner och ersattes 1907 av Nya Tegelbruket som fick utökade resurser med tre

På 1950-talet hände det att lilla Arnebobäcken rann över sina bräddar. Staketet i fonden var gränsen till idrottsplatsen.

Nya Tegelbruket med Strömsviks ekonomibyggnad till vänster i bild och kontorets vita hus till höger. Det senare finns ännu kvar. Längst till höger en arbetarbostad (riven). I fonden löper nuvarande Wikströms väg (f d Västervägen).

flamugnar i en byggnad om fem våningar. Senare skedde ytterligare förbättringar och tillbyggnader.

År 1919 byggdes en linbana fram till järnvägens lastkajer. Den passerade framför grosshandlare Wikströms villa som fått det påpassliga namnet "Strömsvik". Linbanan användes i många år men ersattes till slut av markbundna transporter på räls eftersom den med sin låga höjd hindrade till farten till bruket.

Efter Wikströms död införlivades tegelbruket 1918 under Hosjö-Backa i gruppen Heby Tegelverk. Antal anställda var då cirka 50 man. Någon sågning förekom inte längre. Sex år därefter köptes Tegelverket av Karl Sköldberg och blev nu åter familjeföretag.

Vedupplagen bredde ut sig runt tegelbruken.

Magasinet i förgrunden klarade sig undan rivningen och fanns fortfarande kvar vintern 2006. Det ligger utmed Wikströms väg. Den som är uppmärksam kan ännu läsa reklamtexten på takets tegelpannor.

Tegelbruket blev tidigt elektrifierat och hade som mest en arbetsstyrka på 85 man och 11 flamugnar varav två användes för blomkrukor och glasering. Tillverkningen av blomkrukor som man var ensam om i Heby låg på översta våningsplanet och sköttes huvudsakligen av kvinnor.

Kapaciteten var efter utbyggnad 3,3 miljoner taktegel, 1,2 miljoner rör och 0,8 miljoner blomkrukor. Sortimentet var omfångsrikt. Bara av blomkrukor tillverkade man 28 olika storlekar i fyra modeller. Leran hämtades bland annat från området vid Storängen där idrottsplatsen i dag ligger. På norra sidan om Storängsgatan ägde Olsson & Rosenlund lertäkterna.

År 1960 såldes Tegelverket till Wallbergs Fabriks AB. Beslut om nedläggning kom hösten 1966 varefter Nya Tegelbruket och direktörsvillan Strömsvik revs. Kvar finns kontorshuset, ett par rödmyllade ekonomibyggnader samt det reveterade trädgårdsmästarhuset som fortfarande används som bostad. Kontorsbyggnaden som under några år var kommunalt kontor tillhör numera bolaget Setra.

Norra Tegelbruket/Heby Tegelverk nr 2

Norra Tegelbruket

låg i Heby.

Senare kallat **Heby Tegelverk nr 2**

Anlagt på 1890-talet av Norlings gjuteri.

Köpt 1918 av Backa-Hosjö.

Köpt 1924 av Karl Sköldberg & Co.

Köpt 1960 av Wallbergs Fabriks AB.

Nedbrunnet och upphört 1962.

6 flamugnar.

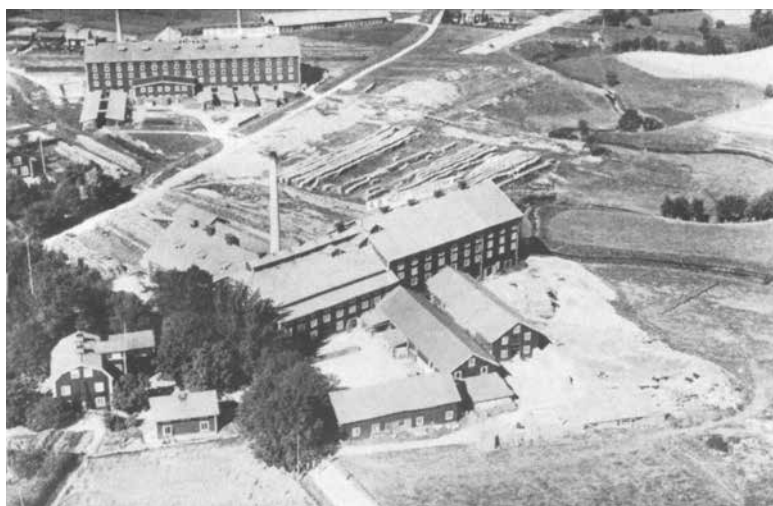
Taktegel och rör.

Ett renodlat taktegel- och rörbruk anlagt på 1890-talet av gjutmästaren och fabrikören C W Norling vid Heby Gjuteri och Mekaniska verkstad.

Norra Tegelbruket startade egentligen som försökstegelbruk men flamugnarna användes även av Norlings gjuteri för att aducera gjutgoods. Dessutom brände man självklart tegel. Bakgrunden till det

hela var att fabrikör Norling på sin verkstad konstruerat nya tegelbruksmaskiner som han hoppades på. För att skapa intresse lät han norr om verkstaden bygga Norra Tegelbruket där han både kunde bränna tegel och demonstrera maskiner. En försöksanläggning nere i skånska Svedala var förebilden. Men det hela slog inte väl ut så överlåtelsen på Tegelverksgruppen vid första världskrigets slut var kanske en välkommen lösning.

Norra bruket hade ursprungligen dubbel kanalugn (flamugn) i ett fyravåningars ugnshus i trä. Gick 1918 upp i AB Heby Tegelverk. Ugnarna utökades året därpå till tre och några år senare till sex. De nya ugnarna låg i träbyggnader om fyra respektive sex våningar som var sammanfogade med den ursprungliga anläggningen.

Samma ägare och bara ett stenkast mellan bruken. Ändå var det skilda världar. Överst i bild Funkis, därunder Norra Tegelbruket.

Kapaciteten ska ha varit 3 miljoner taktegel och 0,6 miljoner rör. Arbetsstyrkan var ungefär 60 man. Oljedrift infördes aldrig utan bränningen skedde hela tiden med ribbved. Samma var fallet med de andra brukna i Tegelveksgruppen.

På Norra levde man sitt eget liv. Det dagliga arbetet var i alla avseenden isolerat från de andra brukna i gruppen. Många av arbetarna hade aldrig satt sin fot i Funkis som låg tvärs över vägen, trots att brukna hade samma ägare. Det enda gemensamma var kanske grävmaskinen i lertaget längs Starforsvägen. Men även det är tveksamt.

Norra bruket brann ned kvällen den 11 september 1962. Man hade som så många gånger förr hängt upp en presenning på tork ovanför en ugn men den gången fattade den eld. På morgonen klockan fem var branden släckt. Skadorna beräknades till över 1 miljon kronor och 20 arbetare permitterades omgående.

Inne på bruket fanns en monumental landskapsteckning på en av väggarna, utförd med färgkrita av en okänd luffare. Kanske var det en och annan som mer saknade konstverket än tegelbruket som aldrig återuppfördes. På tomten ligger i dag sjukhemmet Tegelbacken.

Siste tegelmästare var Helge Fastlund (från 1950 till 1962) som även var gruvfogde för lertakten. Efter att Norra brunnit fick han avgångsvederlag vilket gjorde det möjligt för honom att förverkliga en gammal dröm. Fastlund startade en hundkennel i By socken.

Hårsbäck Tegelbruk/Heby Tegelverk nr 3

Hårsbäck Tegelbruk

låg söder om Heby.

Senare kallat **Heby Tegelverk nr 3**

Byggt på 1870-talet av Johan Wikström.

Brann 1882 (återuppbyggt).

Köpt 1918 av Backa-Hosjö.

Köpt 1924 av Karl Sköldberg & Co.

Köpt 1960 av Wallbergs Fabriks AB.

Nedlagt 1966 (rivet).

4 flamugnar.

Strängtaktegel, falstegel och rör.

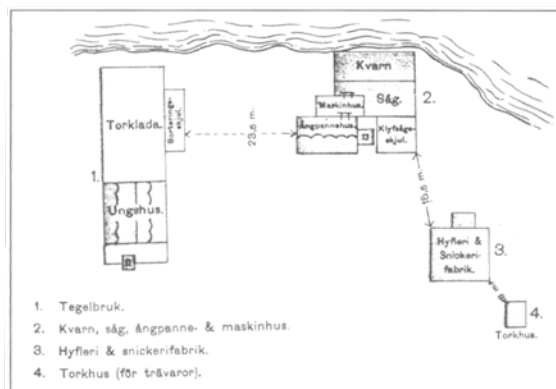
Ligger 8 kilometer söder om Heby vid Örsundaån. I dag ringlar vattnet stilla fram från Vansjön norr om Heby till Lårstaviken vid Örsundsbro. Den djupa ravinen vid Hårsbäck berättar att ån en gång var ett långt mäktigare vattenflöde som snöpts vid upprepade sjösänknin- gar.

Som många andra tegelbruk i trakten började det hela med en såg- och kvarnanläggning som

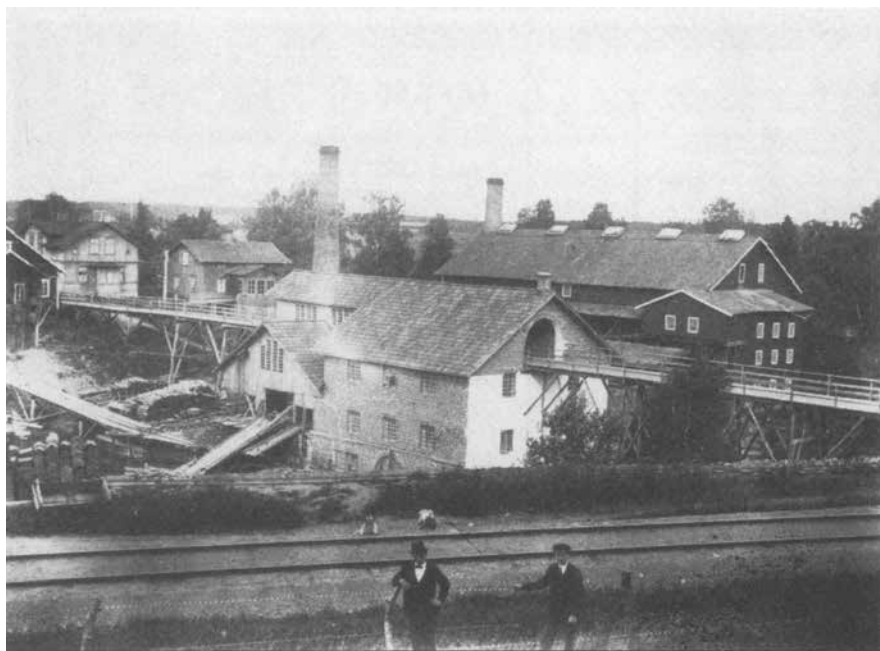
från 1870-talet fram till 1918 ägdes av Johan Wikström (ej släkt med trävaruhandlare Claës Wikström i Heby). Självt hade han övertagit anläggningarna från sin far. 1882 brann det hela ner och återuppbyggdes ett stycke söder om den gamla platsen. Precis som Axel Rosenlund i Heby var Wikström sin egen byggmästare. Pengarna lånade han från svärfadern. Till den nya anläggningen hörde damm, kvarnhus, såghus, maskinhus, pannrum, smedja och senare även hyvleri. Det hela drevs med ångkraft och bruket hade turbin för belysningen. Gårdarna i byn fick inte fjärrdistribuerad el förrän 1918.

Intill järnvägen växte det fram ett gytter av industrier med tegelbruk, lertag, såg och kvarn (Eva Vikström).

Till höger tågtidtabell från hösten 1907.

38 b Enköping—Runnhällen.			
Km.	Stockholm—Vasterås—Å* Järns. spår. 1.4.18.	B. 234 B. 235	
		Fr. Enköpings hamn.....	1229
• Enköping B.....	1240	732	
5 • Fårfru.....	×	×	714
8 • Sparvåstra.....	103	×	714
12 • Slensås.....	×	×	714
14 • Fröstult.....	122	×	813
18 • Fjärshundra.....	136	×	827
22 • Höfvelå.....	×	×	827
25 • Altuna.....	205	×	848
29 • Hårsbäck.....	219	×	902
32 • Hällstigen.....	×	×	921
37 Till Heby.....	237	×	921
Till Sala 1.....	822	1022	
• Upsala 1.....	594	×	
Fr. Upsala 1.....	729	722	
• Sala 1.....	1019	612	
Fr. Heby.....	365	940	
40 • Arnsås.....	×	×	418
44 • Öfversåsa.....	372	952	
47 Till Runnhällen.....	390	1022	
Till Gefle B.....	624	×	
Runnhällen—Enköping.			
Fr. Gefle B.....	×	1042	
Stockholm—Vasterås—Å* Järns. spår. 1.4.18.			
Km.		B. 231 B. 235	
		Fr. Runnhällen.....	700
3 • Öfversåsa.....	710	402	
7 • Arnsås.....	×	×	
10 Till Heby.....	728	418	
Till Sala 1.....	904	822	
• Upsala 1.....	618	614	
Fr. Upsala 1.....	452	1205	
• Sala 1.....	714	409	
Fr. Heby.....	738	440	
15 • Hällstigen.....	×	×	440
18 • Hårsbäck.....	801	503	
22 • Altuna.....	816	518	
25 • Kåvelå.....	×	×	518
29 • Fjärshundra.....	837	539	
33 • Fröstult.....	851	543	
35 • Slensås.....	×	×	543
39 • Sparvåstra.....	910	611	
42 • Fårfru.....	×	×	611
47 Till Enköping B.....	928	622	
• Enköpings hamn.....	938	628	

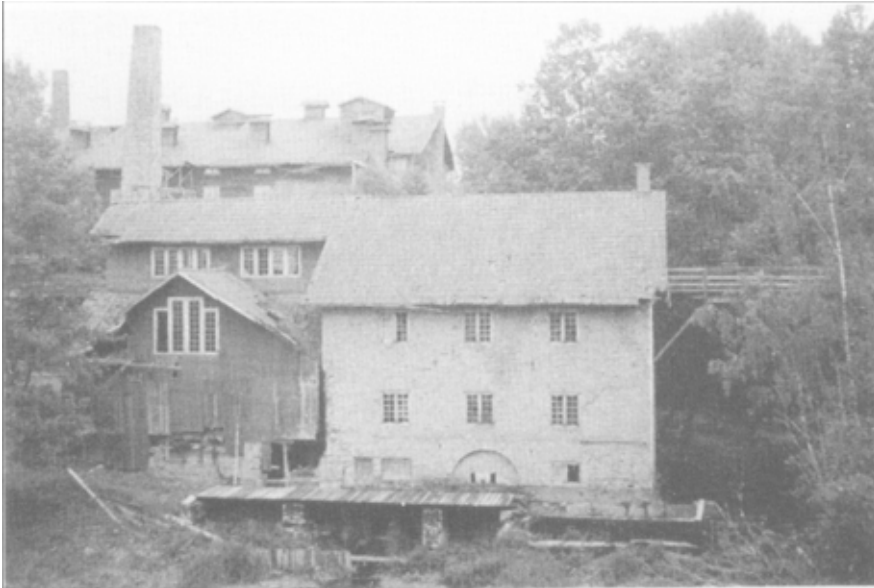

Hårsbäck 1910. Den ljusa stenhuset i förgrunden är kvarnen , sammanbyggd med den tvärställda sågen och maskinhuset (stora skorstenen). Bron åt vänster leder till hyvleriet och till höger går en transportbrygga från kvarnen över järnvägen. I mitten syns den sluttande rännan på vilket timmer drogs in i sågen. Den stora byggnaden i bakgrunden är det röda tegelbruket med skorsten för ugnarna och torkens ventilationer i en rad på taket.

Tegelbruket som till verkade taktegel men även rör- och murtegel anlades först 1903. Järnvägen Runhällan–Heby–Enköping som passerade Hårsbäck var färdig tre år senare. Tegelbruket låg på östra sidan om järnvägen, tegelladorna på den västra. Kopplingen mellan den nya linjen och tegelbruket var stark eftersom bägge var ekonomiskt beroende av varandra. Järnvägen med Enköpings hamn som ändstation hade stötts och blötts sedan 1880-talet. När tegelbruket byggdes var man i färd med att handla upp räls och lösa in mark till bansträckningen. För Wikström som också släppt till mark ordnades en tomt för stickspår, växel och lastkaj vid stationen.

Efter fem år brann tegelbruket men återuppbyggdes omgående och fick nu två sammanbyggda flamugnar som eldades med ribb, en torkklada med tegelpress och ett sorteringskjul. Drivningen av lerkran och andra maskiner skedde med ångkraft och lina från maskinhuset i kvarnen. Till utrustningen hörde valspressar, förältare, stenuetskyljare och kärror för taksten, mursten, rumsutskjutning och transport av spån och ribb.

Johan Wikström hade en bred verksamhet. Han var entreprenör och levererade virke och tegel till skolhus, fattiggårdar, mejerier och för hus

till traktens bönder. Dessutom byggde han läkarbostaden vid Sala lasarett och en gård åt sig själv nära Sala järnvägsstation.

En trycksak från åren före första världskriget berättar att Johan Wikström tillhandahöll byggnadssnickrier, taktegel och dikesrör, hyvlat och ohyvlat virke samt tegelvaror och mjölvaror. Dess utom köpte han enligt annons upp skogar och spannmål samt innehade kvarn med sågverk i Vilstena, Altuna. Därtill kvarnen, sågen, tegelbruket och snickerifabriken i Hårsbäck. Till detta kom att fruns kammare hemma i bostaden

Nordens högsta industri-träbyggnad har det sagts.

inrymde Hårsbäcks telefonväxel. För mannen räkning skötte hon även familjens lilla brukshandel.

Åren efter sekelskiftet hade det varit lite av kris i tegelbranschen och antalet bruk hade halverats. De mindre bruken var de som först drabbades och det talades allmänt om att företag borde slås samman och att tillverkningar måste centraliseras precis som i andra industrier.

När så kvarnen och sågen brann år 1915 blev läget prekärt för Johan Wikström. Våren 1918 for han till Stockholm och sålde där hela rörelsen med tillhörande fastigheter och anläggningar för 200 000 kronor till direktör Gunnar Wulf. Därmed hade tegelbruket i Hårsbäck upphört som enskilt familjeföretag. Överfört till den nybildade tegelbruksgruppen AB Tegelverk, och ägt av Backa–Hosjö, fick man beteckningen Heby Tegelverk Nr 3. Sex år senare övertog Karl Sköldberg ägandet av Heby Tegelverk.

Tegelverket nr 3 i Hårsbäck, som nu kom att skötas av en anställd tegelmästare, hade året innan övertagandet utvidgats till fyra flamugnar och en träbyggnad om sju våningar med vind. Den sägs ha varit Skandinaviens högsta träbyggnad. I tegelladan fanns plats för 80 000 tegel.

Tillverkningen låg vid tiden på 1,8 miljoner taktegel och 0,4 miljoner rör. En specialitet blev tillverkning av tättegel (falsat taktegel). Mannen bakom detta var tegelmästaren C W Carlsson men koncernchefen Sköldberg gjorde också anspråk på äran. Med sågverket inräknat brukade arbetsstyrkan uppgå till mellan 40 och 50 man. De sista åren var man helt inriktad på tättegelpannor men som komplement vid bränningen hörde tegelrör.

Hårsbäcks järnvägsstation klassades så småningom ned till hållplats men var bemannad till december 1955. Tegelbruket lades ner 1966, samtidigt med Nya Tegelbruket.

Ur ”Resa i Västmanland–Uppland 2002”:

Den väldiga tegelbruksbyggnaden förvandlats till en enorm träruin. Man har helt enkelt låtit byggnaderna falla ihop till ett virrvarr av trä, tegel och lerdamm ... och till någa på allt har stora träd fallit över det hela. Tegelskorstenen står ännu kvar som ett utropstecken över alltsammans! Vi hade ingen möjlighet att utforska eventuella kvarliggande spår då området inte lämpar sig för besök.

Funkis/Heby Tegelverk nr 4

Heby Tegelverk nr 4 Funkis låg i Heby.

Byggt 1929-31 av Karl Sköldberg.
Köpt 1960 av Wallbergs Fabriks AB.
Köpt 1966 av Gunnar Lindström.
Nedlagt omkring 1967.
Nedbrunnet 1972.
11 flamugnar.
Strängtaktegel och falsat, tidigare
även rör.

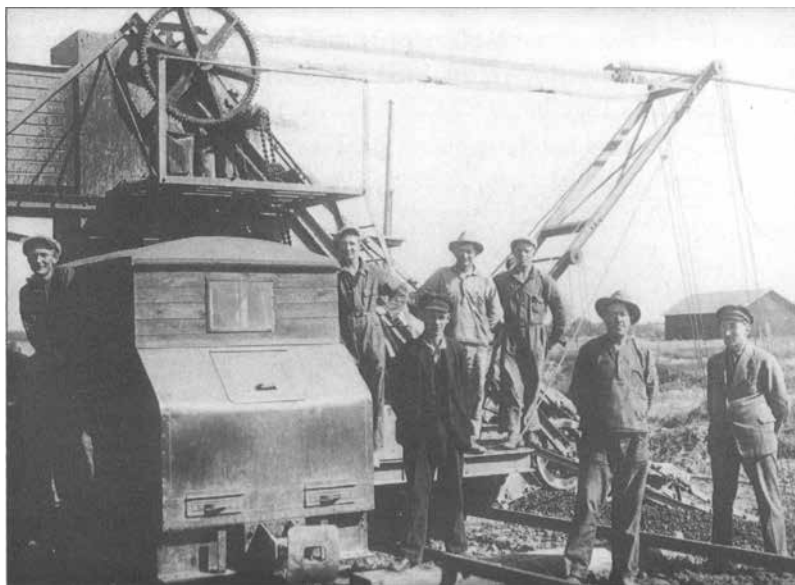
Byggt under ledning av Karl Sköldberg och invigt 1931. Tegelbruket Funkis låg bakom godtemplarhuset och nuvarande Heby vårdcentral.

Tegelbruket hade ugnshus i trä med fyra till fem våningar som bildade en sammanhållen fyrkantig fastighet utan sedvanliga tillbyggnader. Genom sitt utseende hade an-

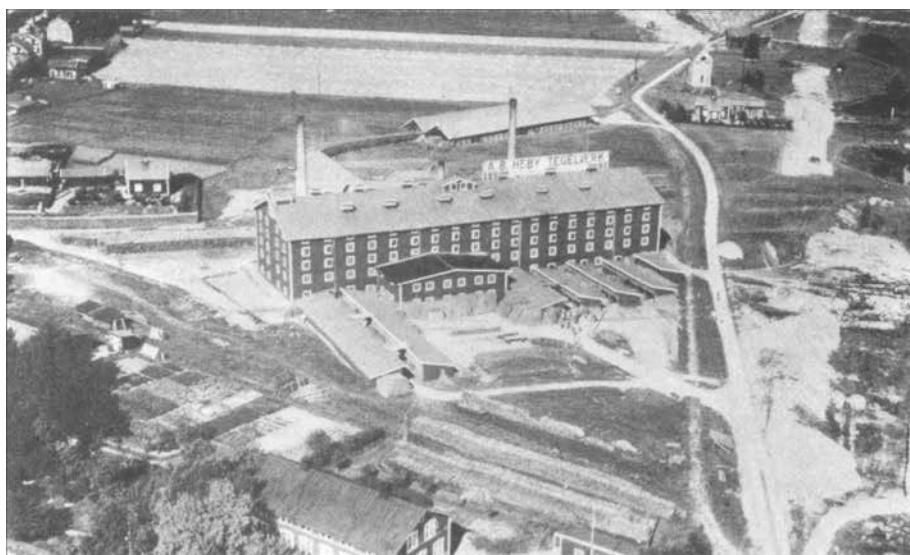
läggningen en stram och tidstypisk funktionalistisk framtoning och fick sitt namn därefter.

Bränningen skedde i två flamugnsaggregat för taktegel om tre respektive fyra ugnar. Tegelbruket sågs för sin tid som ovanligt modernt. Leran hämtades på båda sidor om Starforsvägen i närheten av nuvarande Heby ridhus.

Byggnaden förlängdes i mitten av 1940-talet och fick då 11 flamugnar. Verksamheten övertogs 1960 av Wallbergs Fabriks AB men Funkis lades efter sex år ner tillsammans med återstående bruk i Tegelverksgruppen.

Tegelverket hade lertäkter öster om Grusbanan i Heby. Bilden från 1931 eller 1932.

Ett försök att fortsätta driften gjordes av direktör Gunnar Lindström. Hans planer inför årsskiftet 1966/67 var att dra ner tillverkningen till en tredjedel och koncentrera sig på tättegel som skulle framställas på licens. Lindström räknade med att anställa 50–60 man av Tegelverkets friställda personal.

Eftersom den fortsatta tillverkningen av tättaktegel i Funkis bara kom att bli tillfällig såldes snart pressformarna till Vittinge Tegelbruk. För några år sedan kunde en utrangerad falstegelpress från Funkis beskådas på planen utanför Lafarge tegelbruk i Vittinge.

När tegeltillverkningen på Funkis slutgiltigt hade upphört blev bruket i stället plastfabrik. Lindströms Heby Plast AB som företaget hette tillverkade PVC-produkter och låg inrymt i Funkis skyddsrum som var näst intill sammanbyggt med det gamla tegelbruket. Skyddsrummet som var en låg byggnad i sten från andra världskriget hade i fredstid använts för förvaring av maskiner och annat. Det egentliga Funkis med sin mäktiga träbyggnad fick nu bli lager för tillverkade plaströr. Meningen var att byggnaden snart skulle rivas men innan det hann ske brann Funkis ner i oktober 1972. I det tidigare skyddsrummet som bara delvis skadats vid branden kunde snart plasttillverkningen återupptas. Lokalerna byggdes senare om. Efter några år lades dock även plasttillverkningen ner.

På Funkis gamla tomt som nu slogs samman med godtemplarhusets tomt byggdes sedan Heby vårdcentral. Bakom vårdcentralen står ett av tegelbrukets tomma kontorshus oanvänt.

Starfors Tegelbruk AB

Starfors Tegelbruk

låg nordost om Heby.

Byggt 1905.

Nedlagt 1965.

Rivet 1972.

8 flamugnar.

En- och tvåkupigt taktegel, rör och en del murtegel.

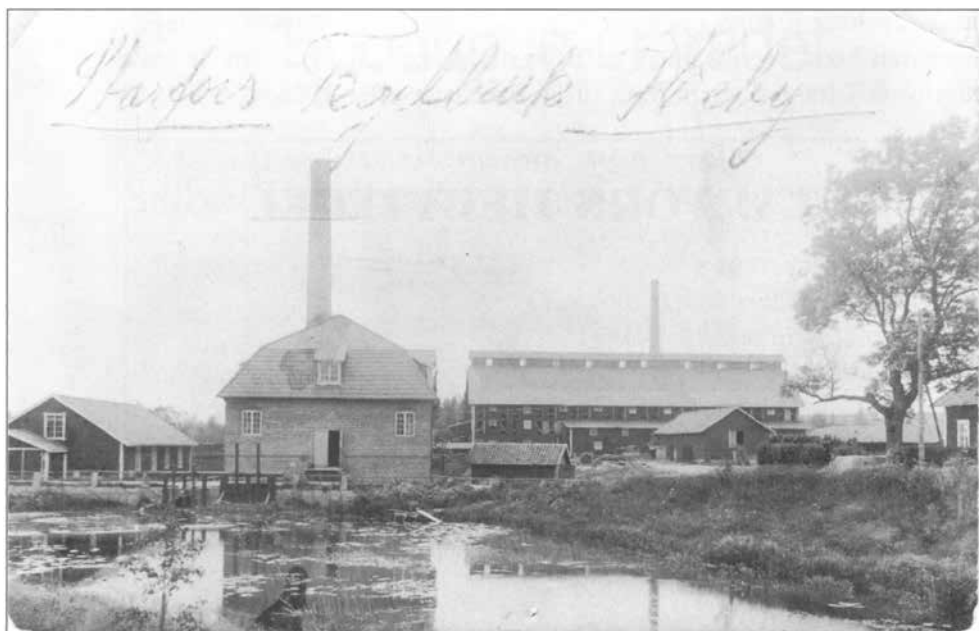
Starfors säteri ligger intill Örsundaån i Hebys nordöstra utkant. Herrgården byggdes år 1610 och egendomen Norr Starfors var under 1800-talet sammankopplad med Molnebo bruk. Såg och mejeri anlades 1895 medan tegelbruket inte kom i drift förrän 1906.

Ugnshuset var i trä med fyra flamugnar som senare utökades till sex (enligt en annan uppgift var det åtta ugnar). 1928 tillverkade man i Norr Starfors 1,7 miljoner taktegel och 0,5 miljoner rör. Många av kunderna fanns på vägen mot Dalarna. Senare ska tillverkningen ha stigit till 2,2 miljoner taktegel och 800 000 täckdikningsrör.

Tegelbruket på Starfors var jämte bruket i Skattmansö det enda i trakten som hade karaktär av godstegelbruk. Till Starfors hörde bland annat arbetarbostäder om ett rum och kök som låg inrymda i en typisk statarlänga med gemensam längsgående korridor för bostäderna och ingång från ena gaveln. Under många år ägdes Starfors av jägmästare Alfred Hahr. Författaren Gunnar Ekelöf, vars mor var släkt med familjen Hahr, tillbringade som pojke många sommarlov på Starfors vilket han senare i olika sammanhang beskrivit.

Starfors hade också paternosterverk. Oskar Lundin, Ernst Andersson och hästen Bolla fraktar lera.

Byggnaden med sin gavel bakom fördämningen är ångkvarnen som ännu står kvar. Till höger syns det numera rivna tegelbruket. Till vänster utanför bild låg sågen.

Tegelbruket, som vid tiden gick under namnet Starfors Säteri AB, använde handelsnamnet "Starfors Heby Tegel". Vid andra världskrigets slut 1945 tillverkade man 3,5 miljoner taktegel och dräneringsrör. Även brännortv i en fabrik några kilometer norr om Starfors men torvförädlingen upphörde efter 1950.

Aktiekapitalet var 200 000 kronor och antal anställda 65 man. Verksamheten leddes senare år av fil lic Bengt Hahr följd av inspektor Filip Magnusson, Lennart Brozén och förvaltare Helge Manbo. Åtminstone under Manbos tid handlade det enbart om byggmaterial. Försäljningen sköttes av Söderberg & Haak som hade kontor i Stockholm, Göteborg och Malmö.

En brand i mitten av 1900-talet hade sånär lagt tegelbruket i aska då släckningsutrustningen krånglade. Det hela stannade vid att endast lersumpen förstördes. Mot slutet av 1950-talet hade bemanningen på tegelbruket sjunkit till 35 man men nivån på tillverkningen stod sig ännu. År 1955 var bolaget i kris. Kjell Beijer övertog nu Starfors säteri varpå man allt mer inriktade sig på handel med byggmaterial. Verksamheten lades ner 1965 i anslutning till att Anders Wall köpt egendomen. Tjugotvå anställda berördes.

Öster om tegelbruket och säteriet låg på sin tid kvarn, mejeri och husbehovsåg. Tegelbruket revs sent på hösten 1972. På dess plats står

i dag en ekonomibyggnad. Mejeriet uppfört i tegel finns med sin höga skorsten kvar medan både sågen och kvarnen har rivits. Siste tegelmästaren hette Sven Camén. Starfors ska jämte Sillbo ha varit de enda tegelbruk i trakten där luffare tilläts övernatta efter 1955.

TAKET FÖR ÅRHUNDRADEN

STARFORS HEBYTEGEL

har hög kvalitet
lågt pris
stor täckyta
låg brandrisk

är frostfritt
lättlagt
vackert
billigt i underhåll

STARFORS TAK — BÄSTA TAK
Ring Heby 24 eller skriv och begär offert!

STARFORS TEGELBRUK, HEBY
GRUNDAT 1905

TAG SOM REGEL — TAK AV TEGEL

Läskapper med reklamtryck var populära reklamartiklar. Här med många argument och rimmad slogan.

Heby Takpannefabrik. Tillverkade på 1970-talet takpannor i betong i en fabrik på åsen vid Grusbanan. Industrifastigheten blev senare auktionslokal efter att verksamheten upphört. Rörelsen som från början var en gårdstillverkning i liten skala drevs av fabriköerna Georg Pettersson och Hilmer Lindgren.

På 1980-talet hade Olsson & Rosenlund övertagit företagsnamnet och tillverkningen flyttades till egna lokaler i före detta Golvetfabriken. Betongtakpannan var på undersidan märkt OR Heby Skandia och hade dubbla tätfalsar. Den fanns dels som "normalpanna" i tre färger men såldes enligt prislista från 1982 under namnet Winkolanpannan tillverkad i "moderna Skandiamaskiner" och då genomfärgad i sex olika färger och med dubbla ytskikt. Vikten per kvadratmeter var 40 kg vilket kan jämföras med Vittingetegel i lera som i dag väger mellan 31 och 34 kg beroende på modell.

HEBY TAKPANNENFABRIK

Huddunge-området

Sillbo Tegelbruk

Sillbo Tegelbruk

ligger i sydvästra Huddunge.

Anlagt på 1870-talet.

Ägdes under första skedet av bröderna Söderlund.

Flyttat 1927.

Köpt 1945 av Olsson & Rosenlund.

Nedlagt 1971.

Köptes därpå av tegelmästare Kling.

Driften återupptogs aldrig.

Byggnaden finns kvar.

7 flamugnar.

Tvåkupigt taktegel och rör.

Tegelbruket som anlades på 1870-talet, kanske redan 1865, ligger i sydvästra delen av Huddunge intill en såg- och kvarnrörelse som då redan fanns på platsen. Troligen handlade det vid starten om fältugn eller en enkel periodisk ugn. Axel Rosenlund som köpt fastigheten av sin far behöll egendomen en kort tid innan han flyttade över sitt intresse till Heby varpå lantbrukare A E Söderlund tog över anläggningarna i Sillbo.

Exakt vem av dem, Rosenlund eller Söderlund, som byggde upp det permanenta tegelbruket är oklart. Det skedde i vilket fall i skarven mellan ägarna. Som officiellt startår har 1889 angetts.

I Sillbo tillverkades mest taktegel. Första åren brände man tegel enbart om sommaren och började inte leverera av produktionen förrän snön hade fallit. Många kunder var bönder från Östervåla och Tierp som om vintern hämtade teglet med släde.

Omkring 1903 hade man 6 anställda som tillverkade 150 000 mur- och taktegel. I företaget ingick då även sågverket och kvarnen på andra sidan vägen. Driften skedde på den tiden med ångmaskin som var placerad i kvarnens bottenvåning. Från denna gick drivlinor fram till de olika verksamheterna där kraftfördelning inne i byggnaderna skedde med drivrem.

Det färdiga tegelbruket visade sig snart ligga alltför nära sågen. För brandriskens skull flyttades det 1927 över till andra sidan ån. Ugnsbyggnaden blev nu i fem våningar och fick fullt klar fyra flamugnar med torkutrymmen i bottnarna ovanpå ugnarna.

Hjalmar Söderberg född 1875 drev tegelbruket tills Olsson & Rosenlund tog över 1945.

1928 tillverkade man 0,7 miljoner taktegel. 1939 var det 1,2 miljoner. Vid den tiden drevs bruket av nästa generation, bröderna Oskar och Hjalmar Söderlund med den senare som chef.

Efter Oskars död byggde Hjalmar Söderlund 1938 ut anläggningen åt väster där den fick ytterligare tre ugnar. Veden vinschades upp ovanpå ugnarna där det var ett system av räls, vändskivor, korsningar och växlar.

Sågen och kvarnen såldes tidigt bort till Johan Andersson som var släkt med Söderlunds fru medan Söderlund behöll tegelbruket tills han 1945 av ekonomiska skäl var tvungen att överlåta det på Olsson & Ro-

Tegelbruket sett från gårdssidan.

senlund. Därmed var familjen Rosenlund & kompani åter tillbaka till Sillbo där Axel Rosenlunds affärer en gång startat på sent 1800-tal. Årsproduktionen vid försäljningen var ca 1 miljon tegelvaror.

1950 fick bruket ett ”rampsystem” för torkning av råsten som omgående gav problem. Det var ett mekaniskt transportsystem med eldriven automatik som från tillverkningens tegelpressar fraktade råteglet till de speciella torkkamrar som låg bredvid ugnarna och från dem vidare till bränningen. Arrangemanget skulle spara tid och kraft men blev snart heltidssyssla för en arbetare som fortlöpande fick ägna sig åt att åtgärda de ständiga driftsafbrotten. Även kvaliteten på det torkade råteglet blev dålig i torkkamrarna. Det berättas om hela hustak som fick bytas ut i trakten efter att pannorna frostsprängts redan första vintern efter leveransen. Problemen i Sillbo löstes så småningom men bidrog ändå till att bygdens taktegel kom i vanrykte vilket skvalpade över också på de andra brukten.

Beroende på vilken ingenjör som för tillfället var tongivande borta i Heby hänföll man olika kraftfullt åt ett frejdigt experimenterande. Det vådligaste försöket var när ingenjör Lingham skulle blåsa in hetvatten i en ännu hetare flamugn för att förhoppningsvis få en brun oxidering på teglet. Arbetarna varnade men Lingham stod på sig. Teglet kollapsade och ugnen sprack. Efter detta misslyckande fick man mura om ugnen.

Tegelbruket sett från söder.

Ovanpå flamugnarna finns en liten rancherbangård med växlar och vändplattor. Lägg märke till plåtförstärkningen i taket på övre bilden. Den skulle skydda mot brand om flammor slog upp ur klockorna.

På undre bilden banan där vedvagnarna vinschades upp.

På nästa sida syns hur väder och vind farit fram.

Leran togs från täkter öster om bruket. Vagnarnas räls passerade under landsvägen Heby-Huddunge. På senare år fraktades leran till bruket med dumpers. Som de flesta andra tegelbruk hade man i Sillbo en stor lersump där leran kunde avfrostas med ånga som sprutades in från den stora ångpannan. Tegelpressarna drevs med tryckluft men ursprungligen

hade det skett med linor från ångmaskinen vid kvarnen/ sågen på andra sidan vägen. Under en arbetsdag brukade presslagen producera 7 000 pannor.

Ugnarna eldades med ved eller ribb. De sista åren användes också olja som manuellt sprutades ner i klockorna genom munstycken från ett rörsystem.

Tegelbruket i Sillbo var så när som på den första tiden i gång större delen av året. Ute på lertagen täckte man vintertid med halm. Ändå tjälade leran och man fick spränga med dynamit för att komma ner till frostfritt djup. Även vid lerkranen frös leran om vintern men tinades med varmluft via rörledningar från ångpannan. Frysta klumpar brukade man också kasta i lerkrossen. Vintern gav annars tid för nödvändiga underhållsarbeten. Mekaniken med transportband och drivning skulle ses över och smörjas, sänkstolar justeras och medfaret virke åtgärdas. Ugnarna måste också sotas.

Sillbo var ett typiskt luffarbruk. Ännu kan man se lämningar efter logerarna. Socialt fanns en tydlig gradering. Tegelbruket hade till exempel skilda rast- och matutrymmen för olika kategorier. Luffarna åt för sig på egna bord och bänkar, i motsatta änden av bruket åt de tillfälligt anställda och för de fast anställda fanns en tredje matplats. När man hade rast satt man på en kant vid tegelugnen med pipa, cigarett eller

kaffetermos. Man kan gissa att tegelmästaren själv åt borta i sin bostad, men kanske är det fel.

Efter moderniseringarna åren 1950-54 fördubblades produktionen under tegelmästare Bleckert, men problemen med de dåligt fungerande torkkamrarna kvarstod. Även transportmöjligheterna var sämre än i Heby och Vittinge som hade järnväg och bra vägförbindelser.

Olsson & Rosenlunds tegelbruk i Sillbo lades ner år 1971. Vid nedläggningen fanns 22 anställda. Sågen och kvarnen som övergått till Johan Andersson var då redan nedlagda. Sågen stängdes 1963, enligt en annan uppgift ännu tidigare. Kvarnen 1969. Siste tegelmästare var Karl Erik Kling som liksom en del av personalen omgående fick arbete på ett tegelbruk i Vittinge.

År 1980 övertog Kling den nedlagda Sillboanläggningen från Olsson & Rosenlund. Någon återstart blev det dock aldrig även om sonen ville pröva med att tillverka specialmurtegel. Sådant efterfrågades bland annat i Visby. I beslutet att avstå från omstart fick vägas in att Sillbo tegelbruk redan till en del blivit avväpnat eftersom delar av utrustningen sålts till konkurrenter.

Tegelbruket med fyrkantig skorsten finns kvar men byggnaderna är i dåligt skick. Pressmaskinerna är avlägsnade men lerkranen med stensalsar och annan utrustning är delvis intakta. Flamugnarna har dock invändigt berövats det eldfasta tegel som skyddade väggarna bakom eldstadsbryggorna. Det teglet var dyrt och togs bort för att återanvändas hos Olsson & Rosenlund. En nocktegelpress från Sillbo finns på Tegelbruksmuseet i Heby. En medfaren strängtegelpress står kvar inne i bruket men kan inte nås på grund av rasrisk.

Vittinge-området

Boksta Tegelbruk

Boksta Tegelbruk

låg utanför Vittinge.

Anlagt omkring 1896 av fabrikör
Ahlström.

Köpt omkring 1911 av Magnus
Pettersson.

Ingen drift 1919-23.

Återuppstartat.

Brann 1929, återuppbyggt.

Nedlagt 1960.

Rivet 1962-63.

4 flamugnar.

Enkupigt, tvåkupigt och rör.

Omkring 1896 började man i Boksta bränna murtegel men till en början bara för eget behov. Något tiotal år senare utökades med taktegel. Förste ägaren bodde i Österbo och hette Ahlström. Han ska ha varit enarmad och försedd med ett präktigt helskägg.

Bruket låg vid Bokstabäcken in- till en äldre såg och kvarn, ett par kilometer söder om Vittinge stations- samhällen på vägen mot Skatt-

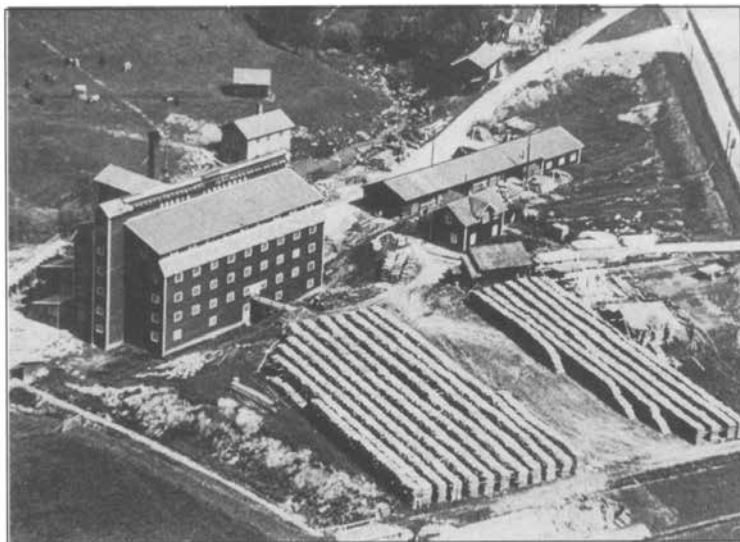
mansö och kyrkan. Strax före Gillberga finns åt söder en avtagsväg med stenbro. Några hundra meter in på vägen låg tegelbruket på höger hand där Bokstabäcken dämms upp till en damm.

Tegelbruket i sin industriella form startade 1911. Mellan 1919 och 1923 stod bruket stilla i väntan på ny ägare. Efter ett par tillfälliga ägare övertog Magnus Pettersson tegelbruket som nu förbättrades för en mer löpande tillverkning. Ångkraften byttes mot elektricitet samtidigt som kvarnen och sågen avvecklades.

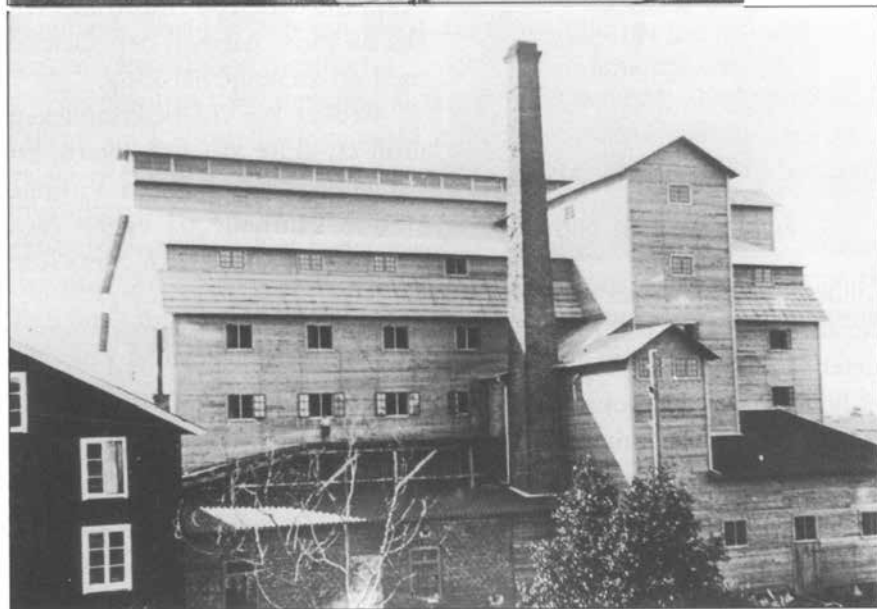
Efter en brand hösten 1929 uppfördes en ny och för tiden modern anläggning men produktionen var ändå ganska måttlig. Som

Johan Magnus Pettersson, född 1876

De båda vägarna ner till tegelbrukstomten finns kvar. När man i dag besöker platsen är det ändå svårt att förstå hur det stora tegelbruket fått plats mellan branta backsluttningar.

mest brände man i slutet av 1930-talet 800 000 taktegel. Även rörtegel tillverkades, men inte längre något murtegel.

Familjen Pettersson ombildade 1942 tegelbruket till *Aktiebolaget Boksta Tegelbruk* med Magnus Pettersson som verkställande direktör. Aktiekapitalet sattes till 100 000 kr. Åtta år senare hade sönerna tagit över. David blev direktör, Elis åkare och Evert brännmästare.

På tegelbruket som hade fyra flamugnar arbetade på aktiebolagstiden 16 man. Årstillverkningen av taktegel och dräneringsrör låg runt

1,1 miljoner. Som många andra tegelbruk försökte man investera i nyheter som dök upp utan att det för den skull blev några genomgripande förändringar. För Bokstas del handlade det om att mata fram leran med skruvpress. Kvaliteten blev dock sämre än med valspress. Teglet frös gärna sönder men det såg man naturligtvis inte omgående. Till detta kom att leran inte alltid var kalkfri. Samma ska ha gällt i Starfors. Onödigt mycket fick man därför "stjalpa" efter bränningen.

Bruket lades ner 1960. Byggnaderna revs åren 1962-63. I dag är terrängen igenvuxen och svårtillgänglig. Endast ett ensamt garage finns kvar från själva bruket. Utgrävningarna i terrängen är imponerande med mäktiga lämningar av kasserat taktegel och rör.

Direkt sydväst om bron över Bokstaån fanns en annan företagare som tillverkade kakelugnar och lerkärl i en keramisk verkstad. Det har också funnits ett krukbränneri i Näsbo nära Vittinge stationssamhälle. Dessutom en porslinsfabrik i det närbelägna samhället Järlåsa.

Vi tillverkar och försäljer:
En- och tvåkupigt taktegel
i olika sorteringar, dräne-
ringsrör av alla dimen-
sioner.

Allt i bästa kvalitet

AKTIEBOLAGET

BOKSTA TEGELBRUK

VITTINGE

— Telefon 50 —

Lundqvist & Huddén Tegel- och Trävaruaktiebolag

Från första världskriget handlade Lundqvist & Huddén i Vittinge om två olika tegelbruk som visserligen låg intill varandra men som ändå i allt väsentligt levde sina egna liv.

Firman Lundqvist & Huddén startades våren 1896 av Wilhelm Lundqvist, 25 år och Gustaf Huddén, 26 år. Man gjorde det för att i Vittinge överta en äldre såg med kvarn, ett litet tegelbruk, smedja och ett mindre bostadshus. Rörelsen som fram till dess gått under namnet **Ösby Såg** hade ägts av fabrikör Anders Pettersson från orten men bruket var nu på obestånd och Pettersson i akut trångmål. Köpeskillingen blev låg och Pettersson blev efter affären livslångt bitter då han såg sig lurad eller åtminstone utnyttjad i en pressad situation. Bruket som bestod av otidsenliga och förfallna anläggningar låg några hundra meter söder om Vittinge järnvägsstation på motsatt sida av järnvägen och intill en bäck.

För att förstå fortsättningen på affärsutvecklingen ska man veta att Lundqvist & Huddén hade nära släktband med hebybolaget Olsson & Rosenlund. Därmed följde gemensamma ekonomiska intressen. Det var slakten som ställde upp med nödvändiga lån. Själva hade de unga ägarna ingenting.

Wilhelm Lundqvist kom från en ”tegelfamilj” där fadern Erik Lundqvist var svåger till Axel Rosenlund och delägare i Vaksala Nya Tegelbruk i Uppsala. Tidigare hade fadern också ägt Västerbo tegelbruk i Möklinta. Den andre partnern Gustaf Huddén var kusin med grosshandlare Gustaf Olsson som fungerade som Olsson & Rosenlunds vicekonung i Heby.

Efter nödvändigt kapitaltillskott började man skyndsamt bygga om bruksanläggningarna i Vittinge. Samtidigt inhandlades skog runt om i trakten både som rotposter och genom markinköp. I inledningsskedet inriktades ansträngningarna på sågverket som i folkmun länge kom att kallas ”Riga”. Första årets resultat var imponerande, man hade sågat 11 000 timmer och slagit 100 000 taktegel och 50 000 murtegel. När skogarna där avverkningen skedde låg för avsides hyrde man in sig i sågverk på trakten, till exempel i närbelägna Ribbingebäck.

Vid sekelskiftet kom så ett erbjudande om att ingå partnerskap med Olsson & Rosenlund. Resultatet blev *Knivsta Sågbolag, Rosenlund & Co* där Lundqvist & Huddén ägde ena hälften och Axel Rosenlund den andra.

Knivsta såg skulle komma att byggas intill järnvägen mellan Uppsala och Stockholm. Bolagspapperen skrevs under dagen före julafton 1899.

Knivsta tegelbruk som mest tillverkade mursten låg söder om Uppsala. Bruket som tillhörde Lundqvist & Huddén med Rosenlunds som delägare var Wilhelm Lundqvists ögonsten.

Sågverket med hyleriet var färdigt på ett par år varpå Wilhelm Lundqvist själv flyttade till Knivsta medan Huddén 1903 drog mot Stockholm för att öppna kontor i Olsson & Rosenlunds hus vid Norra Bantorget.

Arbetsuppdelningen var sådan att Lundqvist skötte produktionen medan Huddén ledde försäljningen. Lundqvists hjärteangelägenhet blev dock Knivsta så de dagliga angelägenheterna borta i Vittinge fick skötas av lokala chefer.

Med en träindustri i Knivsta och huvudkontor i Stockholm blev storstadsmarknaden riktigt intressant. Efterfrågan på murtegel var stor i huvudstaden, men transportkostnaderna från Vittinge visade sig bli höga då murtegel var tungt att frakta. Därför beslöt man sig för att satsa på två nya murtegelbruk. Det ena byggdes 1904 vid Kalvudden i nuvarande Hässelby Villastad med adress Riddersvik. Det låg alltså direkt utanför Stockholm. Men projektet blev ändå en besvikelse eftersom leran snart tog slut trots experternas löften. Redan 1914 stängdes bruket.

Det andra murtegel bruket byggdes 1906 i Knivsta och blev en bättre affär. Det skulle vara i drift fram till 1960.

När första världskriget började hade alltså Lundqvist & Huddén egna tegelbruk i både Knivsta, Hässelby och Vittinge. Bruket i Vittinge var det minsta av dem.

Överst Gustaf Huddén som ung och gammal.
Under porträtt på Wilhelm Lundqvist. Ingen
av dem bodde veterligt i Vittinge.

På högra sidan delägaren Ernst Kling som var
platschef 1925-33 och Einar Falke, platschef
1935-55. De bodde båda i Vittinge. Falke var
född i Danmark.

LUNDQVIST & HUDDÉN

Det blev också förändringar i ägarbild. 1906 anställdes apotekaren Ernst Kling från Djursholm. Tre år senare gick han med egen förmögenhet in som delägare i firman. Därmed var man snart fyra om bolaget: Lundqvist, Huddén, Kling och Rosenlund.

År 1917 ombildades handelsbolaget Lundqvist & Huddén till *Lundqvist & Huddéns Tegel- och Trävaru Aktiebolag* som nu blev moderbolag för Knivsta Sågbolag. En tredjedel av aktierna föll på Olsson & Rosenlund.

Aktiebolagets styrelser har växlat under åren. Några exempel:

1918-30 styrelseordförande grosshandlare Johan Olsson, grosshandlare Gustaf Huddén, apotekare E V Kling, grosshandlare Gustaf Olsson och E W Lundqvist. Posten verkställande direktör delades mellan triumviratet Lundqvist-Huddén-Kling.

1950 styrelseordförande grosshandlare Gustaf Huddén, verkställande direktör Sven Lundqvist, direktör Gösta Olsson, disponent Gunnar Landgren.

1965 styrelseordförande advokat Gösta Hansson, verkställande direktör Sven Ljungqvist, direktör Karl Einar Lindenfelt, direktör Börje Olsson, direktör Ingvar Rosenlund.

1970 styrelseordförande advokat Gösta Hansson, verkställande direktör Karl-Erik Lindenfelt, direktör Börje Olsson, direktör Ingvar Rosenlund.

**Lundqvist & Huddén Lilla bruket
(taktegelbruket)**

låg i Vittinge.

Från början en äldre rörelse i Ösby
som köptes 1896.

Övertogs 1964 av Olsson &
Rosenlund.

Driften upphörde 1966, rivet.
Flamugnar.
Taktegel.

**Lundqvist & Huddén Nya bruket
(murtegelbruket)**

låg i Vittinge.

I drift 1918.

Övertogs 1964 av Olsson &
Rosenlund.

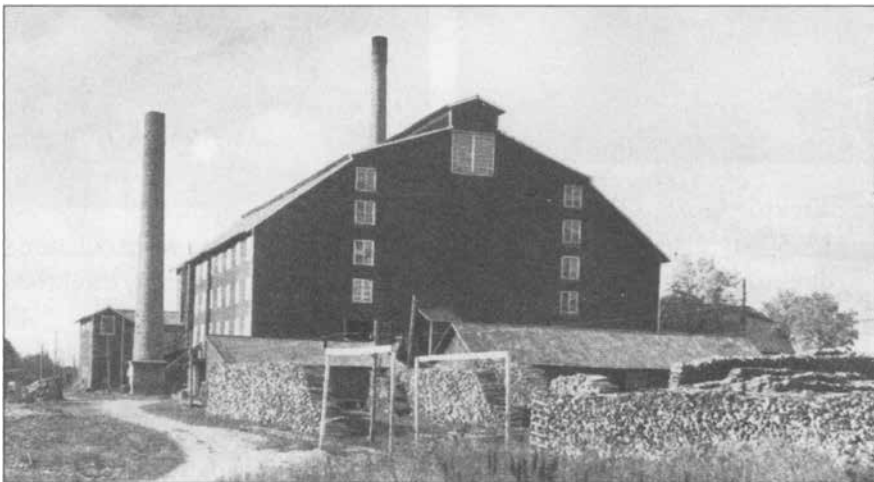
Nedlagt 1979, byggnad finns kvar.
1 ringugn med 16 kammare.
Mur- och fasadtegel.

När så leran oväntat tagit slut borta i Kalvudden flyttade man 1914 över maskinerna till Vittinge. Tegeltillverkningen på hemorten tog nu ordentlig fart. Det äldre tegelbruket fick bli taktegelbruk och kallades från den stunden Lilla bruket. För murteglet byggdes ett helt nytt bruk, Nya bruket. Det fick fyra våningar och låg ett stycke från taktegelbruket med sågverket emellan. Ringugnen i Nya bruket fick 16 kammare och stod klar 1918. Intill murtegelbruket byggdes också en imponerande tvärställd torklada som låg alldeles vid järnvägsspåret.

Även sågverksamheten moderniserades. Den ursprungliga sågen revs och ersattes 1921 med ett nytt

såghus. Sågen och hyvleriet låg mittemellan de båda tegelbruken. Bredvid hyvleriet stod pannhuset med sin skorsten. Sågverket var igång till 1957.

Under många år framställdes tegel i huvudsak endast under den varma årstiden. På vintern jobbade arbetsstyrkan med skogsavverkning och sågning. På så sätt kunde man behålla de flesta arbetarna året runt. Från

"Gamla Bruket", taktegelbruket.

"Nya bruket", murstensbruket, fotograferat från taket på taktegelbruket. I förgrunden maskinhuset, såghuset och vedtravar. Där bakom syns murstensbruket. Senare skulle det ersättas med en helt nybyggd fabrik uppförd i tegel. Fotot är taget innan maskinhuset breddades på högra sidan. Skorstenen längre bort till vänster tillhör ett annat sågverk.

sågen fick man som restprodukt stora mängder ribb och spån som gick till bränsle i brukens ugnar och i den ångpanna som drev elgeneratoren. Dessutom brukade man blanda sågspån i murteglet. Att sågverket fanns var alltså viktigt för tegelbruket.

Under åren när taktegelbruket stod i centrum var delägaren Ernst Kling driftschef för anläggningarna. Kling bodde i en numera riven villa som låg utanför taktegelbruket. Han var en sann humanist och beskrivs som en blygsam gentleman med nobel personlighet. Mottot var: *Leva och låta leva*. Över kontorets ingång lät Kling måla devisen *God och glad ska människan vara*. Ernst Kling avled 1933.

I Vittinge skilde man noga på taktegelbruket och murtegelbruket, det vill säga Lilla och Nya bruket. Murtegelbruket låg närmast järnvägen, taktegelbruket några hundra meter söderut. Lertagen fanns runt om. Handgrävningen av lera ersattes på 1930-talet av ett paternosterverk men när det var tjäle grävde man ändå för hand. Omkring 1955 blev det vanliga lingrävmaskiner vilket försämrade kvaliteten på den upphämtade leran och höjde kraven på efterföljande behandling. Detta drabbade taktegelet i högre grad än murteglet vilket framgent skulle leda till stora produktionsförändringar i Vittinge.

En sak som skilde Lundqvist & Huddén från många andra stora bruk var att man saknade lersump. Från lertaget gick leran med hem-

magjorda ellok och linbanor till tillverkningen där råvaran via lerkvarn, krossvalsar och blandningsmaskiner tämligen omgående förpassades till tegelpressarna. Detta var inte riktigt bra för kvaliteten eftersom leran brukade må bra av en tids mellanlagring. Hos grannen Vittinge Tegel och i många andra tegelbruk lagrades den upphämtade leran först i en lersump där den fick ligga och vila. När leran "makat sig" och "jäst" blev det ännu en omgrävning när den skulle vidare från sumpen. Resultatet blev på så sätt en extra bearbetning av materialet vilket man alltså hos

Bilderna på vänster sida:
Överst ett flygfoto från 1932
med murtegelbruket framför
sågen med hyvleriet. Längst bort
taktegelbruket.
Undre bilden en kvarlämnad
packlada för taktegel.

Bilderna till höger är från 2005:
Överst hyvleriet och i mitten
en förbudsskylt i gräset på
taktegelbrukets ödetomt.
Nederst cirkusvagnar parkerade
utanför 1961 års murtegelbruk.

Lundqvist & Huddén avstod från. En annan nackdel med att inte ha lersump var att man tvingades gräva sommar som vinter om tegelbränningen skulle hållas igång året runt. Hos konkurrenten intill byggde man i stället upp ett lager i sumpen som räckte nästan hela vintern.

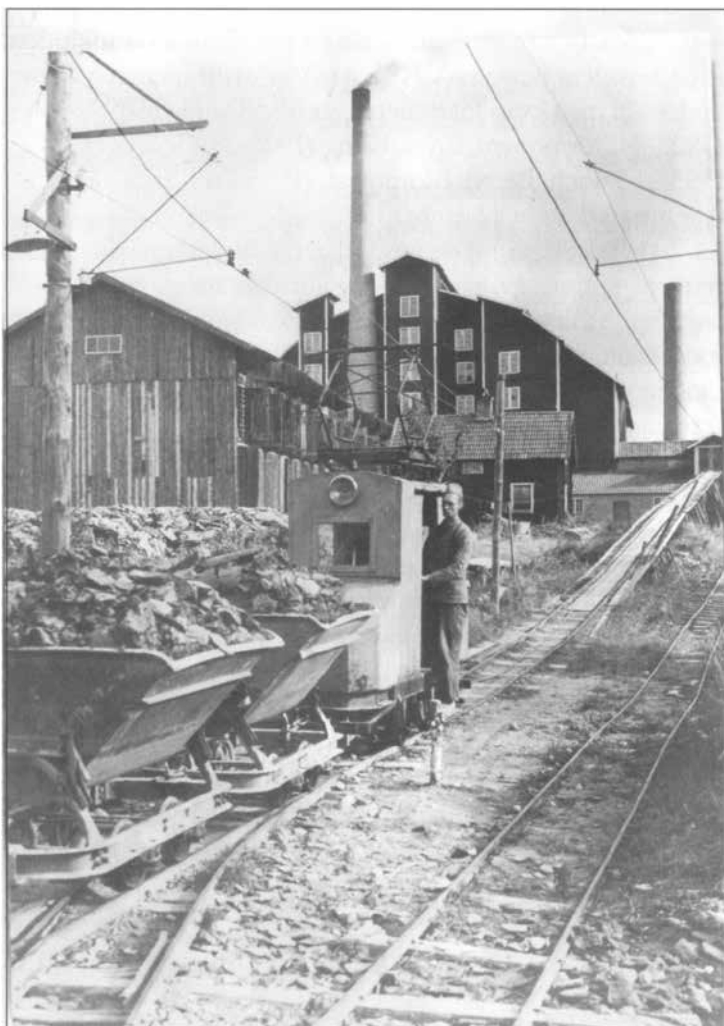
Under tegelbrukets historia skedde ständiga om- och tillbyggnader. Fram på 1930-talet hade man i omgångar byggt om taktegelbruket som fick fler sträng-, fals- och nockpressar och ett trevånings torkutrymme ovanpå ugnarna. Senare byggdes också torken ut till fem våningar. För mur- och fasadtegel använde man den gamla ringugnen medan takteglet brändes i flamugnar. Det fanns sju stycken av den sorten. Kapaciteten låg i slutet av 1940-talet på 1,6 miljoner mur- och fasadtegel, 3 miljoner taktegel och 100 000 reveteringstegel. En tid tillverkades också falsat taktegel av holländsk modell. Tillverkningen av tegelrör tycks efterhand ha krympt och till slut helt upphört men siffror saknas.

Mitt under världskriget började Lundqvist & Huddén att 1941 experimentera med sandat fasadtegel som snart blev brukets huvudprodukt. Sandningen var en utseendefråga och fasadteglet blev efterfrågat. Man tillverkade även specialtegel på beställning. Både Uppsala slott och domkyrka reparerades med särskilt framtaget fasadtegel från Vittinge. Samma gällde när Saxon & Lindströms nya förlags- och tryckerihus i Stockholm byggdes vid Sveaplan. Det senare blev ett omskrivet och prestigefyllt bygge där råteglet på längden klövs i två separata halvor innan bränningen. Bränningen blev bara halvlyckad eftersom de tunna murstensskivorna hade en tendens att kröka sig. Trots vånda i Vittinge mottogs leveransen med ovationer i Stockholm. Murarna såg inga problem.

Ännu på 1950-talet drevs industrierna med likström från egen ångmaskin på 400 hk med direkt drivaxel till sågverkets dubbla sågamar och turbin till en likströmgenerator som gav 375 hästkrafter för övrig tillverkning. Ursprungligen hade drivkraften kommit från en lokomobil med drivlinor som kraftöverföring. Dessutom fanns som reserv en extra ångpanna. När till slut den gamla likströmstekniken efter otaliga reparationer havererade på 1950-talet fick energiförsörjningen i ilfart byggas om till nät distribuerad växelström. Omställningen gick på en vecka!

År 1964 övertogs bolaget Lundqvist & Huddén helt av Olsson & Rosenlunds aktiebolag. Då hade först direktör Lundqvist och sedan grosshandlare Huddén gått bort.

Innan övertagandet hade fasadtegelbruket 1961 moderniserats med en fabriksbyggnad i tegel för tillverkning och kammartork bredvid ringugnen som stod i sitt gamla trähus. Alla tegelladorna var då rivna och

Infrakt av lera
med eldrivet lok
och decauville-
vagnar till
taktegelbruket.

man hade även byggt en ny panncentral och satt in nya pressmaskiner.

Under Olsson & Rosenlunds tid riktade man helt in sig på mur- och fasadtegel och fortsatte att modernisera murtegelbruket. Taktegelbruket i Vittinge som inte längre behövdes lades 1966 i malpåse. Vid udda tillfällen användes det ändå som resursförstärkning till murtegelbruket.

Den sista satsningen kom 1974 när den åldriga ringugnens murades om. Det hade också funnits planer på en tunnelugn men dessa skrinlades då man fick rapporter om en nyinstallerad tunnelugn som havererat i Hallsberg. Trots alla investeringar stängdes murtegelbruket våren 1979.

Som mest ska Lundqvist & Huddéns industrier i Vittinge ha sys-selsatt 125 arbetare. Siffran verkar i överkant och inkluderar möjligen även bolagets personal i Knivsta. Vid nedläggningen fanns i vilket fall endast 20 man kvar. Platschefer var bland annat inspektör Axel Bolander (1908-24), disponent Ernst Kling (1925-33), Jenser (1934), Einar Falke (1935-55) och Bertel Blomqvist (1955-70). Sista tiden fungerade en tegelmästare som platschef.

Efter nedläggningen användes en av ugnarna för att bränna kommunens sopor. Av gamla taktegelbruket återstår endast en liten lagerlåda, stenstolpen till den äldsta disponentvillans flaggstång, en brunn med järnlock, grundstenarna efter villan samt tegelrester och spår i terrängen efter själva tegelbruket. Några små gropar som kan vara rester från ugnskanaler.

Av murtegelbruket finns den nyare huvudbyggnaden i tegel kvar. Den liknar en ordinär fabrik från efterkrigstiden och används i dag av ett företag som tillverkar sprinklersystem. Gårdsplanen utanför är belamrad med gamla vagnar och fordon från Cirkus Scott. Dessutom finns ett förfallet hus i tegel som varit personalbostad och snickeri samt en annan byggnad som varit garage. Mest välbehållen är tegelbrukets personalmatsal i form av en villalikhande barack.

Från sågverket återstår det stora hyvleriet nött av tidens tand samt maskinhusen i tegel med hög skorsten. Utanför själva industriområdet ligger på gamla landsvägen mot stationen kontoret och efter nya landsvägen finns den sista chefsbostaden. Även tegelmästarbostaden och ett par hus för arbetare samt ett tvätthus i sten nere vid ån finns kvar.

Vittinge Tegelbruk

Vittinge Tegelbruk senare kallat Lafarge

Utvecklat ur Haulins tegelbruk
byggt 1872.

Nya bruket grundat 1917 av C J Wall
och Robert Haulin.

Efter 1925 ägt av familjen Wall.
Nedbrunnet 1955, återuppbyggt.
Tunnelugn 1976.

Köpt 1991 av tyska Braas.
Därefter av Lafarge.

Fortfarande i drift.

Tidigare med flamugnar, nu med
tunnelugn.

Enkupigt och tvåkupigt taktegel.

Vittinge Tegelbruk ligger söder om järnvägen en kilometer väster om Vittinge station. Från allra första början kallades det Ösby tegelbruk men snart mest **Haulins Tegelbruk**. Anlagt 1872 av bonden Lars Haulin på egen mark i Ösby samtidigt med att järnvägen blev klar. Lediga rullare byggde grunden som placerats över ett dike. Vatten behövdes till leran och bäcken gav kanske också kraft till lerbråkan de första åren.

Under 30 år var rörelsen blygsam. Mest handlade det om smärre

tillverkning för eget och grannars behov. Efter att Lars Haulin avlidit 1903 övertog sonen Robert bruket som nu försågs med nya torklador för att klara tillverkning i större skala än tidigare. Aktiebolaget (Vittinge Tegelbruks AB) bildades 1917.

Bränsle till ugnarna togs antingen som meterved från trakten eller som ribb från närbeläggna Gammelbo ångsåg som ägdes av stockholmaren Carl Johan Wall (senior). Sågen som var igång till 1960-talet låg söder om Vittinge järnvägsstation. Grunden finns kvar intill vägen.

Från att Haulin till en början handslagit tegel med hästvandring

Aktiebolaget Vesterås Landtbruksmaskiners
Fotogenmotor "REFORM" (Patent N:o 8490 och N:o 8617)

utsläppes nu i marknaden efter att vid Ultuna Maskinprofingsanstalt grundligt, praktiskt och teoretiskt provfats, och under full **Garanti**, att köparen erhåller

en
verkligt enkel,
praktisk, hållbar,
lättskött och
lätt igångsatt samt
bränslebesparande
maskin.
Provad med 20 proc.
högre kraft än den
uppgifna.

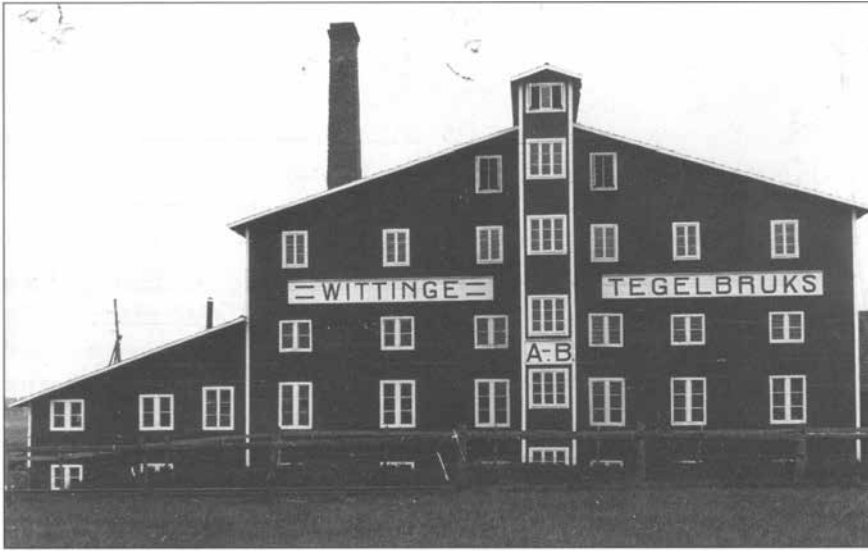

en
maskin med jemn
och tillförlitlig
gång,
billig i inköp,
billig i underhåll,
särskildt lämpig för
landtbruksbehov
och den mindre indu-
strien.

Försäljning direkt af bolaget, adress **Morgongåfva**,
eller af dess antagna återförsäljare.

PRISKURANT PÅ BEGÄRAN.

Telegraf- och telefonadr.: **Verkstaden Morgongåfva.**

Tegelbruket innan branden 1955.

som huvudsaklig drivkraft skaffade han 1902 en fotogenmotor från Morgongåva. (Se annons från 1901.) Vid första världskriget byttes den till ångmaskin. Fotogenmotorn köptes då av krukkärlsfabriken i Näsbo. Gradvis mekaniserades sedan tillverkningen. Sågverksägare Wall hade uppenbart redan nu intressen i tegelbruket. En bokförare Paulsson dök till exempel upp 1922 och var troligen tillsatt av Wall. Efter hans ankomst ägnade sig Robert Haulin helt åt sitt jordbruk.

Robert Haulin avled 1925. Året därpå kom unge Karl Erik Wall, son till Carl Johan, till tegelbruket där han snart blev brukschef. Mattias ("Mats") Haulin, son till Robert blev kvar som anställd fram till sin pension 1965. Först som maskinist, sedan som tegelmästare. Mattias ägnade sig åt att på olika sätt mekanisera tillverknin- gen, bland annat konstruerade han ett automatiskt skärbord som tillverkades i Uppsala och drevs med tryckluft. Det blev en succé och fanns snart på de flesta tegelbruk. En annan ny- het man var först med att införa på orten var mekanisk bortsättning (se bild sid 45). Med mekanisk bortsättning med vagnar på räls sparade man arbetskraft.

Karl Erik Wall, född 1902.

På 1920-talet hade man en årsproduktion på 800 000 tegel. Fyrtio år senare var produktionen av en- och tvåkupigt taktegel femdubblad. Som många andra tegelbruk i trakten fick man problem med tre nya snäckpressar som skulle ersätta de äldre underhållskrävande valspressarna i beredningen. Till skillnad mot i till exempel Boksta hade man den gången ekonomiska resurser att återgå till den gamla och säkra tekniken. Det som beskrivs som brukets styrka var annars leran och att tekniken brukade ligga i framkant jämfört med hos många andra bruk.

1928 hade Vittinge tegelbruk tre flamugnar och tillverkade närmare 1,5 miljoner taktegel om året. Ugnshuset var byggt i fem våningar med

Varaktigaste tak är tegeltak från
VITTINGE TEGELBRUKS AB
 VITTINGE - TELEFON 10

Varaktigast är
TAKTEGEL
 från
VITTINGE
TEGELBRUKS A.-B.
 Tel. Vittinge 10
 Sedan 50 år prövat som fullt
 frostbeständigt.

Övre bilden:
Tegelbruket
fotograferat från
väster innan
det i början
av 1950-talet
byggdes om.

Undre bilden:
Tegelbruket efter
ombyggnaden.
På taket åtta
nya huvar för
torkventilationen.

torken ovanpå ugnarna, den så kallade Svedalamodellen. Efter några år fördubblades produktionen. Vid mitten av 1930-talet infördes helårsdrift. Leran tog man främst från ett lertag på Gillberga gärde där det fanns bra material ner till tre meters djup.

Antal arbetare var 30 st (1945), 40 st (1950), 47 st (1955), 40 st (1960), 46 st (1963).

Aktiekapitalet var åtminstone från 1940-talet 120 000 kronor.

Disponent Karl Erik Wall berättade 1952 om de tekniska förbättringar som just blivit klara. Bruket hade fått tre tegelpressar, sex ugnar och 26 torkfläktar med vilka man fick ned torktiden till 4-5 dygn. Hela maskinparken var utbytt och man väntade till hösten en ny ”*pyrometeranläggning av amerikansk typ*” för mätning av temperaturen vid bränningen.

Övre bilden:
Nya tegelbruket
efter branden
1955. Sett från
sydväst.

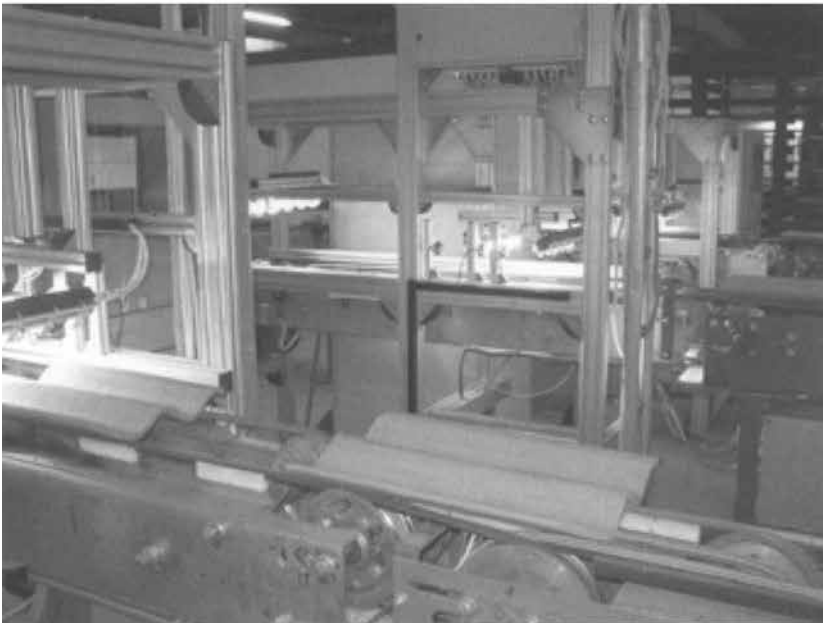

Undre bilden:
Gamla bruket
före branden
sett från sydost,
dvs ungefär från
motsatt håll mot
bilden på sid 286.

Upprustningen fortsatte. På hösten 1955 var man landets modernaste taktegelbruk. Då kom den stora branden.

En åttonde flamugn hade tagits i bruk och man hade precis genomfört en rekordbränning då elden den 11 november, det var en fredagseftermiddag, kom lös i utrymmet mellan två ugnar. Fem brandkårer sökte bekämpa branden men på ett par timmar var allt över. Skadorna summerades till 1,5 miljoner kronor. Endast ugnarna, ett mindre färdiglager och den stora lersumpen hade klarat sig. Allt var dock försäkrat och tegelkunder stod på rad så bruket byggdes åter upp. Året därpå var man igång. Den nya fastigheten blev en låg industribyggnad i tegel där teglet torkades i kammartorkar placerade i markplanet. Byggnaden avvek därmed radikalt från det som varit gängse i branschen.

I slutet av 1960-talet övertog sönerna Carl Johan (junior), Ragnar och Bengt Wall tegelbruket från fadern som börjat komma upp i åren. Tegelbruket var då tiptop och beskrivs som nästan halvautomatiskt men arbetsmiljön var dålig och tungt arbete var vanligt. Ansvar mellan bröderna uppdelades så att Carl Johan blev verkställande direktör, Ragnar

skötte ekonomin och Bengt tekniken. Den senare lämnade efter några år företaget.

År 1970 hamnade man som övriga branschen i kris. Personal permitterades och ledningen övervägde att följa Olsson & Rosenlunds recept att förutom taktegel även börja tillverka betongtakpannor. Men bröderna Wall som nu äntligen fått en tidsenlig anläggning bestämde

Automatiseringen har gått långt hos Lafarge. Somligt är helt mekaniska system, annat är mer påtagligt länkat till datorer, t ex kvalitetskontrollen.

sig för att söka rida ut krisen. Tvärtemot många konkurrenter gick man enbart in för taktegel. Målet var att bli det sista överlevande taktegelbruket i landet. Så blev det också.

Under de närmast kommande åren dök flera tillfällen upp att komplettera brukets utrustning med sånt som avyttrades från nedlagda konkurrenter. Ännu finns i Vittinge maskiner som hämtats från Sillbo tegelbruk och Lundqvist & Huddén. En sådan lerberedningsmaskin har senare vandrat vidare till Bältarbo tegelbruk.

Efter hand ökade bekymren på personalsidan. Arbetet var slitsamt och smutsigt och det blev svårt att behålla yrkeskunnigt folk för någon längre tid. Man fick ständigt skola in ny personal. Mot detta får man se beslutet att bygga en tunnelugn för 6 miljoner kronor. De tio flamugnarna revs ut och vid slutet av 1977 kunde man provbränna med ny teknik - allt i en tid då landets 136 tegelbruk krympt samman till ett 20-tal och sysselsättningen i branschen minskat med 85 procent.

Snart byggdes den nya tunnelugnen ut och förlängdes till närmare 100 meter. Till ugnen hörde en utökad kammartork med 49 torkkammare. Man såg också till att den traditionella utomhussorteringen flyttade inomhus. Kvalitetshöjningen blev tydlig. Nittio procent av produktionen kunde snart klassas som förstasortering.

Året 1979 när arbetsstyrkan var 43 anställda, varav 38 i produktionen, gjordes ytterligare investeringar. Mark arrenderades för framtida

lertäkter och man beslöt att köpa ännu en taktegelpress som skulle ssysätta 6 man. Man flyttade också in i nya kontorslokaler samtidigt som säljsidan förstärktes. I sortimentet fanns utöver sedvanligt en- och tvåkupigt taktegel även falsat samt glaserat taktegel i olika färger från Holland och Västtyskland. Dessutom fick man utländskt vägg-, golv och marktegel i sortimentet. Importen svarade för 25 procent, men samtidigt exporterade man en tiondel av det svenska teglet till Norge och Finland.

Utöver verkställande direktör Carl Johan Wall och försäljningschefen Ragnar Wall hade bruket på 1980-talet en kombinerad produktionsschef och driftsingenjör, tre anställda på kontoret samt en kombinerad sekreterare och kamrer. Dessutom två försäljare. Arbetsstyrkan uppgick till 26 man, varav tre brännare och sex man i sorteringen.

Tillverkningen var 1987 uppe i 10 miljoner takpannor om året. Arbetsstyrkan krymptes i takt med att effektiviteten steg.

Ungefär 500 byggmaterialhandlare betraktades på 1990-talet som brukets fasta återförsäljare. Däremot undvek man att sälja taktegel till mellanhänder och allmänna grossister. Viktigaste säljargumentet blev utseende och en jämn kvalitet. Man framhöll gärna i reklamen att ”*tegel åldras vackert*”. Däremot fortsatte priset trots automatiseringen att förbli förhållandevis högt.

Året 1991 sålde bröderna Wall sitt bolag till den tyska takpannetillverkaren **Braas** som kommit in på den skandinaviska marknaden. Trots detta var Walls i tre år kvar i verksamheten fram till att ägandeförhållandet åter ändrades. År 1997 uppgick Braas genom fusion i den franska **Lafarge-koncernen**. Efter att i några år benämnts **Lafarge Tekkin AB** heter nu det nordisk/baltiska bolaget **Lafarge Roofing AB**. Takteglet som tillverkas i Vittinge kallas fortfarande ”Vittinge taktegel”.

När företaget efter epoken Wall övergått till Braas, och vidare till Lafarge, blev tillverkningen slutgiltigt automatiserad. Även om man i reklamen betonat att tillverkningen sker hantverksmässigt är det inte lätt att finna arbetare som i tegelbruket tillverkar takpannor på samma sätt som förr. Men å andra sidan är det också så att den som kanske väntat sig ett tegelbruk där en lerklump stoppas in i ett hål och det ur ett annat kommer en färdig takpanna blir besviken.

Alla de gamla arbetsmomenten med hela arbetsgången finns ännu kvar men nästan all personal fungerar som övervakare och kontrollanter. Endast T- och Y-nockar skärs fortfarande helt för hand av en hantverkskunnig yrkesman. De stora maskinhallarna är fyllda av transportband och vidlyftiga metallkonstruktioner med banor som korsar varandra i

ett flerdimensionellt scenario. Pannor lyfts, vänds och vrids under slammer och gnissel i datorstyrda system. Där en livs levande man tidigare knackade på tegelpannan med knogen och lyssnade efter ljudet av dolda sprickor i godset lättar nu en mekanisk klack på pannan medan en metallhammare klickar till och en mikrofon tar emot ljudet. Låter det som det ska gå pannan vidare till paketeringen, annars bortsorteras den automatiskt.

Beträffande tekniken har en förändring skett genom att man 2006 gått över från olja till gas vid uppvärmning av tunnelugn och torkkammare.

Passform och hållbarhet på produktionen är hög, men takpannorna har möjligen förlorat lite av den livfullhet i utseendet som mindre färgskiftningar förr gav. Den enhetliga färgen betecknas naturröd. Glaserat tegel och takfalspannor köps in från fabriker utomlands, till exempel från Holland.

Lafarge har också ett brett sortiment vid sidan om vanliga tegelpannor. Takpannor i betong säljs i olika färger under namnen **Zanda** och **Jönåkerpannan**. Den senare är en "fortsättning" på Olsson & Rosenlunds Skandiaplattan och tillverkas nu utanför Nyköping. Zanda betongpannor görs i Sennan norr om Halmstad.

Inom Lafarge Roofing i Norden fanns 2006 sju betongpannefabriker, två tegelpannefabriker, plåttaksfabriken Kami och tre fabriker för tillbehör. Fabriker för olika taktäckningsmaterial fanns utöver i Sverige i Norge, Danmark, Finland, Estland, Lettland och Litauen.

Årstillverkningen 2004 var i Vittinge 11 miljoner taktegelpannor. Nästan en fördubbling av 1987 års siffror men med i stort bibehållen personalstyrka.

Vittingefabriken sysselsätter år 2006 strax under 30 personer. Sortimentet i Vittinge består av tre modeller enkupigt taktegel (E13, E14-400 och E15-380) med bredden 235 mm och längden 420, 400 respektive 380 mm. Det tvåkupiga teglet finns också i tre modeller (T11, T12-380 och T12-400) med bredden 270 mm och längden 420, 380 respektive 400 mm. Dessutom säljer Lafarge utlandstillverkat falstaktegel i lera under varunamnen Nortegl, RuppKeramik och KDN samt ofalsat under varunamnet Dantegl.

Skattmansö tegelbruk

Skattmansö tegelbruk

låg söder om Vittinge.
Anor från tidigt 1800-tal.
Köpt 1929 av Uppsala-Ekeby
Nedlagt 1968.
Rivet 1974.
2 flamugnar.
Tvåkupigt taktegel.

Från början ett godstegelbruk i anslutning till ett stångjärnsbruk. Tegelbruket och arbetarbostäder anlades åren 1799-1801. Låg söder om Vittinge, 500 meter nordväst om stenbron vid Ytterkvarn där i sin tur stångjärnbruket och kvarnen fanns. Det handlade alltså om ett regelrätt

industriområde. Allt under samme ägare med Ytterkvarn som gemensam adress.

Tegelbruket låg i Vittinge socken men tryckt mot gränsen till Österunda. Tegelmästarens bostad ska ha legat mitt på gränslinjen. Läget medförde namnförbistring. Järnbruket och den kvarnrörelse som var förknippade med tegelbruket låg till exempel på andra sidan om Österundagränsen på en plats som kallas Ytterkvarn. Till detta kom Källsta som var namnet på en gård som tillhörde samma ägare som Skattmansö säteri och som låg en halvmil längre österut i Österunda.

Resultatet blev att tegelbruket åtminstone runt sekelskiftet 1900 kallades "Källsta tegelbruk" - ibland med tillägget "i Österunda" eller "i Skattmansö" eller "i Ytterquarn". I dag känner man det mest som "Skattmansö tegelbruk" ofta med tillägget "under Uppsala-Ekeby AB".

Omkring 1903 var årstillverkningen 215 000 mur- och taktegel. Från 1908 finns en uppgift om 400 000 tegel inklusive rör. Vid ingången av 1920-talet flyttade Uppsala-Ekeby AB över sin produktion av takpannor till Skattmansö tegelbruk. Man övertog formellt tegelbruket på arrendebas 1929 men Johan Kristoffer Toll stod som ägare. Därefter kom det till en början mest att handla om tvåkupigt taktegel och rör men specialiteten blev till slut handslaget murtegel i storformat. Sådant tillverkade man på beställning ända in på 1960-talet.

Tillverkningen skedde på gammalt sätt med torkning under sommaren följt av rumsskjutning vilket betydde att råteget efter tillverkningen långlagrades för att brännas till vintern. Senare år började bränningen redan på sommaren och fortsatte till fram på senhösten.

Bruket drevs med vattenkraft från den uppdämda ån medels dubbla underfallshjul över en stensatt vattenränna. Vid lågvatten användes ånglokomobil. Maskinen flyttades med hästar mellan tegelbruket och verksamheterna vid Ytterkvarn och Överkvarn.

Två man sysselsattes under många år med att för hand gräva lera i

Tegelbruket (övre bilden) är numera borta men i det natursköna området finns talrika rester från industriepoken.

TegelmästARBostaden tvärs över vägen (undre bilden) har länge varit obebodd. Fotot från 2005.

terrängen runt bruket. Över dammfördämningen kom till exempel ett transportspår som gick fram till bruket där leran tippades och omgående förpassades till pressmaskinen. Bränningen skedde i två flamugnar av ålderdomlig modell. Man började med att elda underifrån genom piphus på sidorna. Därefter skedde eldningen uppifrån.

Endast sommar drift förekom eftersom man torkade i fristående lador utan uppvärmning. De fem ladorna kallades Eländet, Nya Ladan,

Rasslet, Bonnkyrkan och Strettan. Dess utom fanns en sjätte torklada som stod oanvänd under senare år. Två tidigare torklador som revs under Uppsala-Ekebytiden hette Pinan och Plågan.

Tillverkningen beskrivs av Lennart Jansson i Vittinge som arbetade på bruket 1942-45 och 1948. Någon lersump fanns aldrig utan allt gjordes i ett svep. Vagnarna vinschades upp till ett övre plan där de tippades i en stor lår. Ett par vagnar åt gången brukade bli lagom. Från låren matades leran av en man ner i den stående lerkvarnen med skyffel och långklona (raka). Arbetaren hade då att tänka på att konsistensen skulle vara duglig. Detta gjorde han genom att vid behov till sätta vatten eller lerkross. Kvalitetsbedömningen skedde i samspel med arbetaren som stod en våning längre ner och tog emot den ältade leran som kom ut ur kvarnen som skivor genom en gallerlucka som skilde bort större stenar. Var leran för hård eller lös hojtade han. På många bruk, kanske också i Skattmansö, brukade det finnas en ringklocka vid tegelpressen där fråntagaren kunde larma om det blev problem med leran.

Lerskivorna från föräldtaren lyftes upp av mannen nere på botten och slängdes in i valsverket där leran ytterligare knådades och småsten krossades. Efter valsningen föll leran ner i snäckan som transporterade den vidare till bandet där man skar till lunsar vilket betydde lagom lerstycken med en form som passade för taktegel. Lunsarna lades i en kedjehiss med hyllor och lyftes upp till den enda lerpressen för råtegel. Resten av tillverkningen skedde som handslagning. Sedan följde soltorkning och bränning. Ingen märkning av teglet förekom på Skattmansö.

Tegelbruket såldes 1947 då det övergick till Fjugesta tegelbruk och ärvdes senare av fru Greta Fyledahl som blev sista ägare innan bruket lades ner 1968. Siste brukaren kom från Uppsala och hette Nils Thor. Han beskrivs som en lite äldre man med idéer och vidlyftiga planer. Bakom ugnshuset experimenterade han bland annat med en liten tunnugn som skulle drivas med elektricitet. Den fungerade dåligt och kom aldrig i praktisk drift. Många av de sentida planerna utformades tillsammans med tegelbruksarbetaren Dick Nyström från Torstuna. Man började också lägga grund till en stor villa som aldrig blev färdig.

Efter nedläggningen revs tegelbruket 1974 och den 18 meter höga skorstenen sprängdes söndagen den 13 oktober. Landskapet där tomten och lertäkterna låg är naturskönt och används som betesmark. Inga byggnader är kvar men det finns lämningar efter husgrunder och rikligt med tegelspill. På ett ställe finns i marken öppningen till en rökkanal. På andra sidan vägen leder en stig upp till den förfallna tegelmästarbostaden med ladugård.

Östervåla/Harbo-området

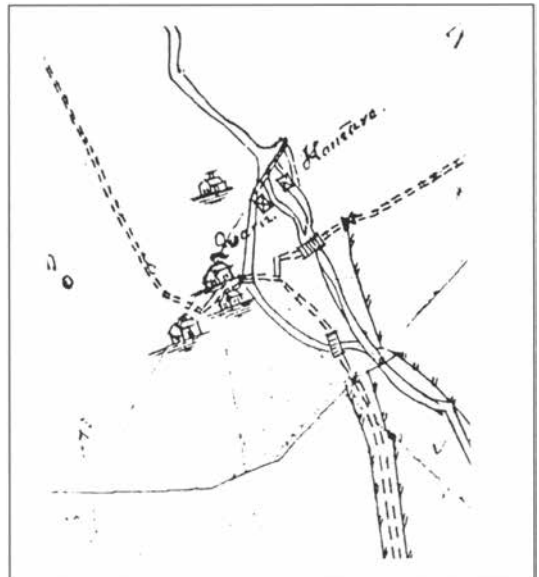
Harbo Tegelverk

Harbo Tegelverk
låg i Harbo.
Anlagt runt 1850.
Driften återupptogs första åren på
1900-talet.
Nedlagt senast 1914, rivet.
Tillverkade bl a takpannor.

Viby säteri drev längre tillbaka tegelbruk i Harbo. Det ska ha börjat med en tillverkning av murtegel vid mitten av 1800-talet. År 1866 uppger i vilket fall Historiskt-Geografiskt och Statistiskt lexikon att det på Viby ägor finns tullkvarn, bränneri, såg och ett tegelbruk.

Tegelbruket låg 200-300 meter sydväst om Harbo kyrka efter en gammal väg som förbinder Viby gård med kyrkan. På ekonomiska kartan kallas det nu obebyggda och natursköna området "Bruket", i folkmun även Tegelhagen. Det är fyllt med husgrunder, utgrävningar och rester från tidigare industrier. Här finns också en handgrävd, numera torrlagd vattenöverföring. Vid denna konstgjorda förbindelse, som var lagd som en slinga från Harboån, finns bland annat rester av själva

Industrierna vid Viby enligt en karta från år 1791.
Ån med en vattenavledning förbi dåvarande kvarnen rinner från norr vidare mot Tämnaren. Den streckade körvägen på kartan, nu försedd med allé, finns ännu kvar. Den kommer från Viby säteri i söder, gör därpå en krök åt öster för att sedan komma fram vid Harbo kyrka. Den streckade vägen som grenar åt nordväst finns inte längre.

fördämningen och stenar efter en raserad bro. Även Harboån har förändrats. Dess flöde har krympt och det som är kvar av den går nu delvis under mark i en kulvert.

Den f d tegelladan i Viby fotograferad november 2005. Väggarna runt ladan utgörs som brukligt på tegellador i huvudsak av dörrar. Huruvida dessa verkligen är ursprungliga eller tillkommit senare är oklart.

På platsen bedrevs på 1600- och 1700-talet järnhantering med smidesverkstad men verksamheten lades ner. Runt 1850 började man i stället bränna tegel på området men även detta hade tillfälligt upphört före sekelskiftet. Första åren av 1900-talet återupptogs dock tegeltillverkningen av dåvarande säteriägaren G Asplund från Västerås. Taxeringsvärdet var då 4 000 kronor.

I Viby tegelbruk brände man både murtegel och taktegel. Det senare ska möjligen till en del ha utgjorts av en trekupig panna med låg och plan profil. På grund av undermålig kvalitet upphörde tillverkningen ånyo efter ett fåtal år, senast 1914. Eftersom bevarat taktegel från Viby har varierande färg med gulflammiga inslag kan man anta att förekomst av kalk i leran var ett av problemen. Harboleran är känd för att i likhet med annan lera i Uppsalatrakten vara kalkhaltig vilket försvårade en jämn bränning.

Tegelbruket liksom ett par stugor som fanns på området är sedan länge rivna. Grundstenar finns kvar och även delar av fundamentet till skorstenen som fick stå kvar till fram emot 1950. En av tegelladorna flyttades dessförinnan från Tegelhagen till Vibys ladugårdsområde på andra sidan av Harboån där den återuppbyggdes. Den före detta tegelladan står kvar men hotas av rivning.

Av någon anledning kallades tegelbruket i Harbo ”tegelverk”. Samma beteckning användes på några tegelbruk i Heby.

Åby-Renboholm Tegelbruk

Åby-Renboholm Tegelbruk

låg i Östervåla.

I drift inom perioden 1890-1914.

Rivet.

Ett ganska tillfälligt tegelbruk

som ska ha startats och lagts ner någon gång inom perioden 1890-1914. Låg vid sekelskiftet tillsammans med såg och kvarn i Östervåla

på fastigheten Renboholm. Platsen återfinns direkt söder om Våla gästgivargård och är i dag till stora delar bebyggd med industrier. I närheten fanns gott om lera samt en liten å för vattenförsörjningen. Tegelbruket använde ångkraft från lokomobil. Om bemanningen på tegelbruket finns inga uppgifter men ångkvarnen och ångsågen sysselsatte vardera två man.

Tegelbruket som kanske enbart tillverkat murtegel drevs av Olof Rehnqvist och omnämns i Västmanlands läns kalender 1901. Bruket var vid tillfället tillsammans med såg och kvarn taxerat till 6 000 kronor. Omkring 1903 tillverkade man 25 000 tegel. Av tegelbruket finns inget spår och där sågverket låg finns nu en trävarufirma.

Åby tegelbruk alias Renboholms tegelbruk finns dokumenterat mellan åren 1896 och 1905. Olof Renholm som först varit sågarrendator kallade sig byggmästare när han 1901 flyttade iväg till Tierp.

Tärnsjö-området

Hemmingsbo Tegelbruk

Hemmingsbo Tegelbruk

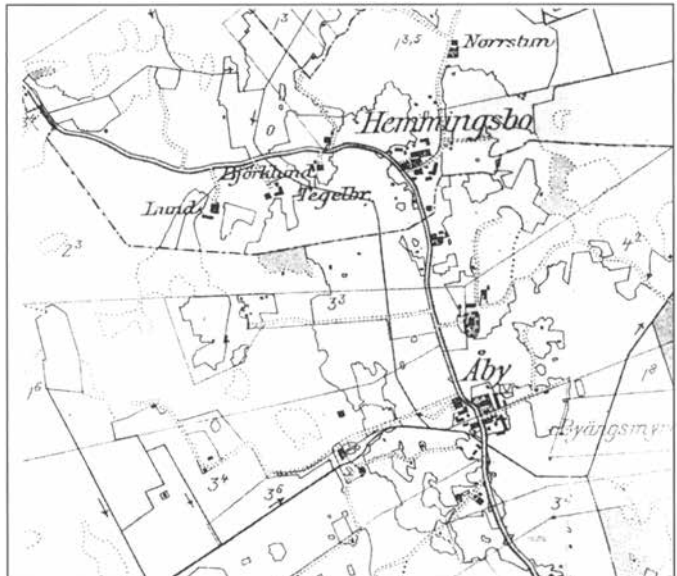
låg utanför Tärnsjö.
Startat åren före 1900.
Nedlagt 1916.
Troligen taktegel och mursten.

Litet tegelbruk öster om Tärnsjö vid landsvägen mot Huddunge (efter gamla vägslingan).

Startades strax före sekelskiftet och lades ner 1916. Drevs troligen först av fördelsmannen Olof Jönsson som avled 1901. Han efterträddes 1908 av Anders Eklund från Avesta som hade tegelbruket till 1916 da han flyttade till Folkärna. Därefter upphörde driften.

Hemmingsbo tegelbruk brände taktegel som såldes på trakten men kanske också mursten och rör. Taxeringsvärdet 1901 var 5 000 kronor vilket motsvarade en någorlunda stor anläggning. Första åren av 1900-talet hade man sex anställda och tillverkade då 70 000 tegel av ospecificerad typ.

Tegelbruket ligger vid den forna landsvägen som numera endast är tillfart för några fastigheter. Ett bostadshus finns kvar på tegelbrukstomten men terrängen intill bär tecken på tidigare industriell verksamhet. På gamla kartor ser man att bäcken som passerar var betydligt bredare förr.

Intill platsen där tegelbruket låg står ett mindre bostadshus som ännu går under fastighetsnamnet Tegelbruket. Direkt öster om stugan finns lämningar i terrängen efter lertäkter och brukstomt. En liten bäck passerar också förbi.

Både i Tärnsjö och Kerstinbo har det senare funnits betongtakpannefabriker.

Sala-området

Josefsdals Tegelbruk

Josefsdals Tegelbruk låg i Sala.

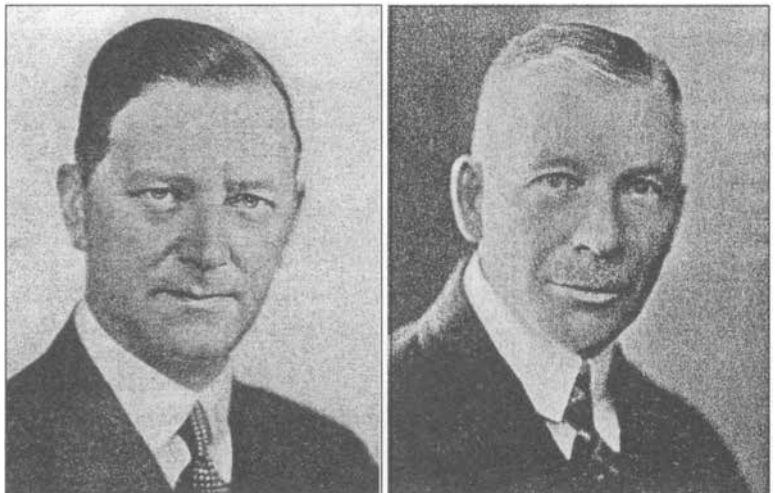
Anlagt 1925 av godsägare Malmlöf.
Köpt 1929 av Strå Kalkbruk.
Brann 1947, återuppbyggt.
Nedlagt 1965, byggnad finns kvar.
9 flamugnar.
Taktegel och rör.

Beläget tre kilometer väster om Sala intill järnvägslinjen. På den tiden gick landsvägen mot Dalarna alldeles förbi bruket. På platsen, där det också fanns en herrgård, låg ursprungligen Sala Ångsåg och Mekaniska Snickerifabrik. Snickerifabriken brann 1917 utan att

återuppbyggas medan sågen fortsatte under nya ägare, grosshandelsfirman Lindström & Johansson.

Josefsdals Tegelbruk anlades 1925 av godsägare Carl Malmlöf på Josefsdals gård, disponenten på Strå Sixten Frunck, kamrer Sigfrid Ericsson och advokat Vilhelm Björkman från Stockholm. Driften startade året därpå med ett trettiotal arbetare och man räknade med att kunna tillverka 40 000 rör och takpannor om året. Redan från början var bruket i gång även om vintern.

Vd Karl Gendt (född 1890) och försäljningschef Carl Gustaf Malmlöf (född 1880). Båda bodde i Djursholm. Malmlöf var den som grundade tegel bruket och gjorde sig också känd som scout.

Redan 1928 arrenderades driften ut till Strå Kalkbruk som året därpå kunde överta alla aktierna. Därmed blev man dotterbolag till AB Strå Kalkbruk. Kontor och försäljning låg i Stockholm. Aktiekapitalet blev 200 000 kronor och på posten som verkställande direktör fanns på 1930-talet bland annat K J Gendt. Senare blev det Eric Byström.

Fullt utbyggt skulle tegelbruket få nio flamugnar. På 1930-talet tillverkades årligen 3,5 miljoner takpannor och 1 miljon rör. Mellan 1940 och 1945 var man 90 anställda som tillverkade 4 miljoner taktegel och 1 miljon rör.

Josefsdal brann i maj 1947 da den 85 meter långa och 6 våningar höga träbyggnaden förstördes. Det var en luffare som slog larm när en

Branden 1947.
Foto: Sven Norling

kärra med ribb av en logerare ställts över en öppnad klocka och sedan fattat eld. Arbetsstyrkan var vid tillfället 60 man.

Tegelbruket återuppbyggdes under kommande år till en modern form med låg fabriksbyggnad i tegel och betong med halvautomatiska torkar som konstruerats av tegelmästare Erhard Göransson. Man återanställde 40 man när bygget var klart.

Josefsdal hörde till de tegelbruk som bytte valspress mot skruvpress med åtföljande reklamationer på takteglet. På 1950-talet visade rörelsen underskott trots att arbetsstyrkan kraftigt minskats. Ändå fortsatte tillverkningen av tvåkupigt taktegel i stort sett oförändrad.

Sista åren var tegelmästare Göransson platschef. Verksamheten stängde hösten 1965. Av de då 28 anställda fick 23 omgående nya arbeten. Tegelbrukets byggnader inköptes 1966 av trävaruföretaget Bröderna Holm som bland annat handlar med trä för slöjdändamål. Tegelugnarna i Josefsdal är rivna men bruksbyggnadens yttre är ganska oförändrat frånsett att skorstenar försvunnit.

Josefsdals

förstklassiga

fabrikat av

**TAKTEGEL och
DRÄNERINGSRÖR
rekommenderas**

**A.-B. Josefsdals
Tegelbruk**

Kontorsadress: Postbox 7170

Stockholm 7

Nyby Tegelbruk

Nyby Tegelbruk

Låg i Jugansbo.

Omnämns 1875 i en
industrikalender.

Köpt 1890 av T N Olsson.

Köpt 1946 av Haga murtegelbruk,
Arvid Lyckman.

Övertogs 1964 av Anders Diös.

Nedlagt 1970, byggnad finns kvar.
4 flamugnar.

Taktegel och rör.

Låg i norra delen av Sala socken, några kilometer från Jugansbo. Nyby bruk har beskrivits som ett på många sätt typiskt tak- och rörtegelbruk.

Tillverkning av tegel har åtminstone från mitten av 1850-talet pågått i någorlunda industrimässig form på den så kallade Stampslätten vid Nyby. Men verksamheten är med säkerhet mycket äldre. Det

bondeägda bruket till vilket det också hörde såg och kvarn omnämns till exempel redan 1735 som ”tegelbruket” och är det enda i Sala-Hebyområdet som finns upptaget i A Kjellbergs industrikalender från 1875.

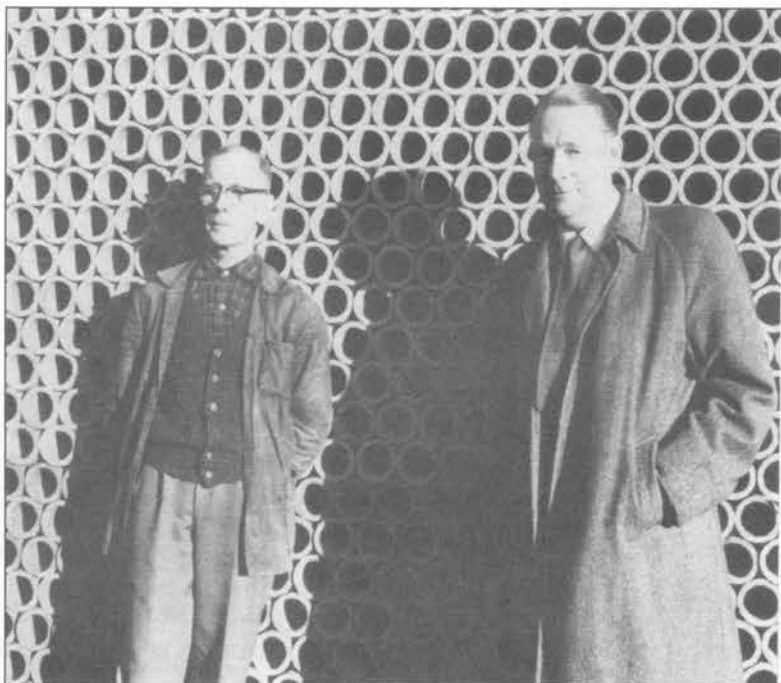
Teglet som skulle levereras fraktades på 1800-talet från Nyby med pråmar som drogs av en ångslup. Först på Sagån fram till Saladamm som på den tiden gjorde skäl för namnet och därifrån vidare över den vidsträckta dammanläggningen fram till Sala stad. Nedanför tegelbruket finns vid Sagån en sten med järnring som ska ha varit förtöjningsplats.

Omkring 1890 köptes bruket av Nils Olsson från Malung som i omgångar moderniserade det. Vattenkraften, som man gick miste om när Sala damm torrlades samtidigt som ån stryptes ner, ersattes med en ångmaskin.

Tegelmästare Tore Mahrs och vd Dag Eriksson.

Undre bilden:
Tegelbruksägare
Nils Olsson från
Dalarna med hustru.

Ny tegelugn byggdes 1911. Olssons söner övertog driften efter faderns död 1915. Nu handlade det mest om taktegel. På 1940-talet var man uppe i 800 000 takpannor om året. Bruket drevs då fortfarande med ångkraft.

Arvid Lyckman som även ägde Haga murtegelbruk utanför Enköping köpte 1946 tegelbruket tillsammans med byggnadsfirman Anders Diös AB. Det mesta av den gamla anläggningen revs och ersattes av en ny rektangulär tegelbruksbyggnad i fyra våningar med fyra flamugnar och torkutrymmen ovanpå dessa. Sommarkriften byttes mot drift året runt. Virket till bygget sågades man upp i den egna sågen varefter både såg och kvarn revs. Samti-

digt gick man över till eldrift. Ångpannan i det fristående maskinhuset utgraderades. Den tekniska upprustningen var klar 1951.

Leran från Stampslätten vinschades på en bana som låg på bockar upp till andra våningsplanet i ugnshuset. På en annan bana bredvid den fyrkantiga skorstenen tog man in vedvagnarna. Ovanpå ugnarna hade luffarna fritt härbärge fram till nedläggningen. Det största orosmomentet tycks ha varit polisens återkommande razzior efter lösdrivare.

Under epoken Lyckman-Diös handlade det enbart om oglaserat taktegel och dräneringsrör. Mursten brände man i Hagabruket utanför Enköping. Efter att Lyckman avlidit blev Byggnadsfirman Anders Diös AB 1964 ensamägare av bruket. Allt taktegel som producerades gick då till Diös' egna fastigheter och nybyggnadsprojekt. Rörteglet såldes till bönder i trakten. Produktionen låg nu på en halv miljon taktegel om året.

Året 1955 var det 20 man på tegelbruken som tillverkade 1,7 miljoner taktegel. Till detta kom en mindre mängd rör. Bengt Lyckman var verkställande direktör i början av 1960-talet. Han följdes av Dag Eriksson som blev bolagets siste verkställande direktör med kontor i Sala. Siste tegelmästaren på Nyby hette Tore Mahrs.

När efterfrågan på taktegel gick ner ökade man i stället tillverknin-gen av rör och tillhandahöll även nya dimensioner. Först var det enbart tre- och fyrtums. Från 1966 kom tvåtums. Tegelbruken lades ner 1970. Fem man fick sluta.

Byggnaden var i bra skick och fick stå kvar. Först användes den för bilskrotning men med tanke på spillolja och med Sagån utanför blev det ändring. Numera ägs byggnaden av Linde Elektriska och används som förråd. Maskinerna är borta och ugnarna utrivna. Hissarna är det enda av den gamla inredningen som återstår. Skorstenen har också förkortats. Intill tegelbruken står ett litet stenhus berövad sin skorsten och i dåligt skick. En gång hyste det ångmaskinen.

Sala Tegelbruks AB

Sala Tegelbruk

Låg i Sala.

Byggt 1883.

Köpt 1893 av familjen Camitz.

Brann 1937, återuppbyggt.

Brann ånyo 1960, återuppbyggt.

Nedlagt 1970, rivet.

1 ringugn.

Troligen ingen flamugn.

På slutet mur- och fasadtegel,
tidigare även taktegel och rör.

Sala Tegelbruk var äldst i staden.

Det låg i industriområdet Mamre direkt norr om stationen. Framförallt var det ett bruk för murtegel. Bruket blev ett av landets större och var snart uppe i en produktion av 7 miljoner tegel per år. Det grundades 1881 av baningenjör Wickman med stöd av blivande landshövdingen Nordström och disponent Gerdeman och tillkom som följd av att

Sala skulle återuppbyggas efter stadsbranden 1880. Visserligen slutade det så att de flesta husen tvärt emot alla rekommendationer ändå byggdes upp i trä, men behovet av tegel till förstörda skorstensmurar var stort. Till detta kom viss efterfrågan på taktegel och dräneringsrör.

Samtidigt med att tegelbruken etablerades började driften vid Sala gruva och hytta att tyna. Sala tegelbruk blev därmed en viktig ersättning för sysselsättningen i staden. Ändå var efterfrågan på tegel rätt svag och projektet som tillförts ett betydande aktiekapital blev en besvikelse för byggherrarna. Man övervägde att sälja företaget som nu fått en av traktens första ringugnar. Den byggdes 1883 kort efter att Olsson & Rosenlunds ringugn i Heby blivit klar. Tidigare hade murtegel bränts i fältugn till exempel på egendomen Strömsbacka intill Väsby Kungsgård.

I stället för att avyttra verksamheten erbjöd man stationsskrivaren Ewert Camitz att bli försäljare för bruket. Camitz som kom från Värmland accepterade anbudet och fick snart fart på rörelsen. Samtidigt drev Camitz AB Kalkbacken som var ett av Salas båda kalkbruk. Snart började han själv köpa upp

Stationsskrivare Ewert Camitz, född 1855, satte fart på Sala Tegel.

Ett lite otydligt flygfoto (vykort). Området som begränsas av Norrängsgatan och Hyttvägen är i dag bebyggt med en teknikfastighet. Till vänster järnvägsmagasinet som ännu står kvar.

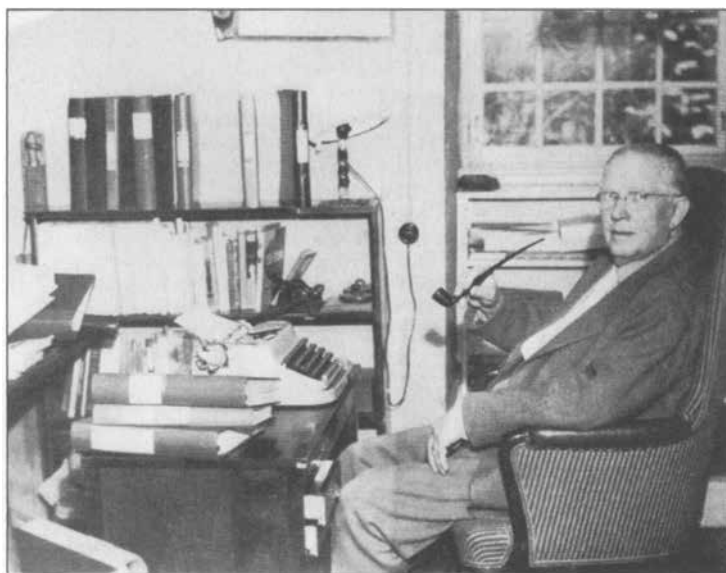
aktierna i tegelbruket. Kontoret låg i Sveahuset. 1892 brann det på bruket vilket gav Camitz tillfälle att helt ta över. Från 1893 efterträdde han disponenten Gerdman som efter Wikman lett verksamheten mellan 1887 och 1893. Camitz blev nu verkställande direktör och ensam ägare till Sala Tegelbruk.

Fram till mitten av 1920-talet handlade det enbart om att hålla drift från maj till oktober. Resten av året sökte sig arbetsstyrkan till skogen eller sågarna i trakten.

Sala stad hade nu vuxit till en betydande lokal marknad. Året 1903 fick man leverera tegel till kasernerna som trängkåren då byggde. Sala Tegelbruk utvidgades 1908 och hade året 1922 hundra anställda och en tillverkning på 3,5 miljoner tegel, både mur-, tak- och rörtegel. Tegelbruket elektrifierades och moderniserades 1917-20 varefter det från 1924 var i gång året runt. Samtidigt kunde arbetsstyrkan halveras fast tillverkningen passerat femmiljonstrecket. Det man då satsade på var ett "lättare" tegel för minskad materialåtgången och sänkta bygg- och transportkostnader. En enda större strejk förekom. Året var 1918.

Efter Evert L Camitz som avled 1920 tog sonen Curt Camitz över. Han var då 32 år och hade börjat sin bana som officer på Gotland, kom till Sala 1921 och slutade med aktiv militärtjänst 1922. Han fortsatte även under tegelbrukstiden att ha olika sidosysslor. Var bland annat

För major Curt Ludvig Ewertsson Camitz (1888-1985) var skrivmaskinen och det militära väl så viktigt som tegelbruket. Ett par äventyrsromaner och en barnbok kom till i hans skrivarlya. Sonen Georg illustrerade. Foto från omkring 1950 av okänd fotograf.

tillsammans med sin ena son chef för Salas borgarbrandkår (staden fick inte fast anställda brandmän förrän 1958). Var även i många år redaktör för branschtidningen ”Tegel”. Dessutom drygade han ut disponentsyslan med att skriva äventyrsromaner och även en barnbok. Ett vridbart torn i Camitz villa inreddes till författarverkstad. Tornet inköptes och räddades från förgängelse av en entusiast när villan revs. Det finns nu uppbyggt som konstnärateljé i Tärna. Att Camitz kunde splittra sin tillvaro som han gjorde förklaras till en del av att han på tegelbruket hade den legendariske tegelmästaren Oskar Bleckert som arbetsledare redan från början. Bleckerts tegelmästarsläkt var också verksam i bland annat Sillbo tegelbruk i Huddunge och på många andra håll.

Aktiekapitalet var ännu 1930 blygsamma 73 000 kronor men arbetade sig så småningom upp till 504 000. Tillverkningsvärdet på produktionen är svårt att följa eftersom man vissa år redovisar antal tillverkade tegel, andra år enbart saluvärdet räknat i kronor. Man tycks välja den redovisningsmetod som för stunden såg gynnsammast ut.

1930 tillverkade i vilket fall 60 man 6 miljoner tegel. 1937 specificerar man tillverkningen: 7 miljoner mur- och fasadtegel, 3 miljoner

fasadtegel
ger
en fasad för
framtiden
sala
tegelbruks ab
namnanrop
salategel

Som en hungrig varg

stryker källden kring knutarna på jakt efter byte. En bristfällig yttervägg är honom särskilt begärlig. Han förorsakar husägarna årliga bekymmer och onödiga utgifter.

Bygg med *Sala 1,4-tegel* och *Sala FASADTEGEL*.

SALA TEGELBRUKS A.B.

Ring namnanrop SALATEGEL

Annonserna som Georg Camitz designade kunde vara dramatiska.

taktegel och en halv miljon rör.

1940 tillverkade 70 man 10 miljoner tegel. 1950 gjorde 80 man samma jobb. Året 1955 låg man på topp med 90 man, medan arbetsstyrkan 1970 krympt till 25 man som då tillverkade tegel till ett värde av endast 1,6 miljoner kronor.

I Heby var det inget konstigt med att arbeta på tegelbruk. I Sala var det tvärtom. Här undvek man tegelbruken. Både Sala Tegelbruk och Josefsdal hade alltid svårt att få fast folk. Arbetet sågs som tungt och smutsigt jämfört med att vara vid maskinfabriken eller i någon av de andra verkstäderna.

Brukets torkbyggnader brann i början av 1937 med skador för bortåt två miljoner kronor, men allt återuppbyggdes. Den 17 januari 1960 brann åter tegelbruket med miljonskador, men byggdes upp ännu en gång. Verksamheten var i gång redan i augusti utan att permitteringar hade behövts. Därefter tillverkade man endast fasadtegel.

Det förekom ett ständigt experimenterande med tegelsortimentet hos Sala Tegelbruk. Från att man 1930 tillverkat mur-, taktegel och dräneringsrör låg tonvikten 1940 på högporöst murtegel och taktegel. Tio år senare var det fasadbeklädnadstegel, lättmurtegel och taktegel och

Som så många andra tegelbruk slutade det också med brand för Sala Tegel. Första gången 1937. Foto: Sven Norling.

efter ytterligare tio år (1960) "20-tegel", fönsterbalkar och romabalkar. Året 1963 fasadtegel, tegelstavar och täcktegel.

År 1957 köpte företaget Förenade tegelbruken i Linköping. Dessutom förvaltade man Insjöns tegelbruk i Dalarna. Tillsammans hade företagsgruppen en årlig tillverkningskapacitet på 29 miljoner tegel vilket var en anmärkningsvärd volym. En av storkunderna var byggnadsfirman Anders Diös med rötter i Sala. Man hade också en egen byggmaterialfirma - Camitz & Remshagen som drevs under olika adresser i Sala. Remshagen var anställd som kamrer på Sala tegelbruk.

Sommaren 1958 lämnade Curt Camitz senior över chefskapet till sonen Curt men efter bara ett år avled denne 40 år gammal och efterträddes av brodern Georg Camitz som tidigare varit reklamtecknare.

Den kalla vintern 1966, samma år som Josefsdal lades ner, skars driften ner på Sala Tegelbruk. 55 man berördes och 25 av dem friställdes helt. Den dagliga ledningen sköttes då av övertegelmästare Eckemark. Sala Tegelbruk inställde betalningarna 1970 varpå rörelsen slutgiltigt lades ner. Curt Camitz var då 82 år. 28 man förlorade arbetet. Samtidigt gick sonen Georg som alls inte eftertraktat chefskapet plötsligt bort. Slutet för företaget blev på så sätt extra tragiskt.

Tankar på någon form av ersättningstillverkning dryftades trots allt. Bland annat talade man om att tillverka porösa tegelkulor för odlingsändamål. En liknande fabrik byggdes dock i trakten av Seville så planerna i Sala skrinslades. Tegelbrukets utrustning såldes snart och byggnaderna revs. Senare dök brukets gamla fläktar upp när man røjde efter en brand i en hönserianläggning i Västerfärnebo. Utredarna förvånades

över att fläktarna som lyfts fram ur askan ännu fungerade. Visserligen hade vingarna smält men motorerna satte igång så snart de anslöts till ström. Hönseriägaren visste besked. Ventilationsutrustningen kom från Sala Tegelbruks kvarlåtenskap. Samtliga fläktar var byggda för att klara extrema temperaturer från tegelugnarna.

Trots att Sala Tegelbruk var stort och välbekant och Curt Camitz själv verkade som skriftställare har tegelbruket som det verkar lämnat efter sig få eller inga handlingar av typ priskuranter, jubileumsskrifter etcetera. De flesta spår har sopats igen.

Fajanstillverkning var besläktad med tegeltillverkningen.

Sörlings lerkärlsfabrik i Sala (se bilden) drevs i slutet av 1800-talet och några år in på 1900-talet av fabrikör P J Sörling. Fabriken låg i hörnet av Ringgatan och Bergmästaregatan nära Kristina kyrka.

Den var uppförd i sten med två våningar och ett vindsplan. Byggnaden kröntes av en hög skorsten på takåsen. På gården fanns två vandringsdrivna lerkranar för ältning av leran. I Sörlings fabrik brändes kakel till kakelugnar, krukor och lergods samt lergökar.

Sala Kakelfabrik startade 1904 av H Lundgren i smedjan och snickerifabriken vid Sala gamla hytta som då byggts om. Tio man anställdes. Ugnen hade kapacitet att färdigbränna 50 kakelugnar åt gången.

Västerfärnebo-området

Hörnsjöfors tegelbruk

Hörnsjöfors tegelbruk

låg i Västerfärnebo.

Ägdes av Virsbo och Skultuna bruk.

Köpt 1918 av Svenska Metallverken.

Nedlagt 1961, rivet.

Taktegel och murtegel.

Bruket vid Fors låg i Sörhörende några kilometer från Västerfärnebo på vägen mot Norberg. Namnet ändrades i början av 1900-talet till Hörnsjöfors. Till Fors Bruk hörde på sin tid smältsmedja som senare blev verkstad, kvarn, såg, kraftstation

och ett mindre tegelbruk med avsättning till lokala kunder runt om på trakten. Dessutom ingick en herrgård med jordbruk och skog.

Bruket blomnade på allvar upp i slutet av 1700-talet då Lars Polhammar, bror till Christoffer Polhem, byggde om den karolinska herrgården till nuvarande utseende. Samtidigt utvecklade han bruksrörelsen. Senare ägdes bruket bland annat av Sven Björkenstam som blev känd genom att vara med när Ankarström greps efter mordet på Gustaf III. Siste brukspatron på bruket var C F Norling. Under en period in på 1900-talet var Hörnsjöfors ägt under bruken i Virsbo och Skultuna. Vid den tidpunkten började nedgången.

Från 1918 ägdes Hörnsjöfors gård och industrianläggningar av Svenska Metallverken i Västerås. Fastigheten delades efter hand upp. Av jorden blev det 1952 en statsägd sambruksförening med lantbruksstyrelsen under Gunnar Sträng som huvudman. Sambruken som på trakten kallades ”kolchosen” var i funktion till mitten av 1990-talet då den siste delägaren gav upp.

Tegelbruken som anlades redan på 1820-talet i anslutning till brukets övriga verksamhet i Hörnsjöfors, låg på östra sidan av Svartån nedströms kvarnen. Det var enbart i drift under sommarhalvåret. På våren arbetade personalen i sågen. Drivkraft och överskottsvärme fick man från sågens ångmaskin. Även bränslet kom från sågen. Sand hämtades en mil längre bort vid sandtaget i Salbohed. Den forslades först på kärra till en lastningsbrygga vid Svartån som på den tiden hade helt andra

Tegelbruket i
Hörnsjöfors är
numera rivet.
Foto: Sven Persson.

vattenmängder än i dag. Därifrån gick den med pråm till tegelbruket. Broarna som man passerade på vägen ska ha varit öppningsbara.

Under 1900-talets första år tillverkade man murtegel och taktegel i lika delar men snart tog takteget över. År 1911 tillverkades 60 939 murtegel, 1 750 enkupigt taktegel, 97 825 tvåkupigt, 4 995 nockpannor (kallades ”huftegel”) och 4 995 dräneringsrör. Tegelmästarna hette Bruce och Hellberg.

Sågen som tidigt flyttats från forsen i Svartån till en plats vid Forsviken i Hörendesjön lades ner 1940. Kvarndriften slutade 1960. Hörnsjöfors tegelbruk stängde 1961. Byggnaderna efter sågen och tegelbruket revs.

Några år på 1930-talet hade man vid forsen ett eget litet elverk som försåg den närmaste bebyggelsen med ström, men bara när vattentillgången var god. Övriga tider fick man ta fram fotogenlamporna. Elkraften blev för övrigt en ständig stridsfråga under den tid som Metallverken ägde Hörnsjöfors. En viktig orsak till deras övertagande var att bolaget ville komma i besittning av Hörnsjöfors dämmningsrätter i Svartån. De behövdes för att reglera ån och bygga kraftverk för fabrikena i Västerås. Sabotage på de obekväma fördämningarna lär ha före kommit från böndernas sida.

Av den äldre bebyggelsen i Hörnsjöfors finns förutom herrgården och kvarnen och den första kraftstationen endast kvar smärre sten- och tegellämningar från tegelbruket. De syns från vägen söder om kvarnen.

Väster om herrgården finns också nere vid sjöstranden bortom ett stort gärde ett antal stora betongfundament. Kanske har de tillhört sågverket.

Från 1950 finns en uppgift om att bruksförvaltaren S K S Boman då var platschef. Verksamheten bestod det året av sågverk med hyleri, kvarn och tegelbruk.

Möklinta-området

Västerbo Såg & Tegelbruk

Västerbo Tegelbruk

söder om Möklinta.

Byggt 1874 av Erik Lundqvist.

Köpt 1880 av Wilh Holmgren.

Ingen drift 1950-56.

Köpt 1956 av Tore Olsson.

Nedlagt 1972. Byggnad finns kvar.

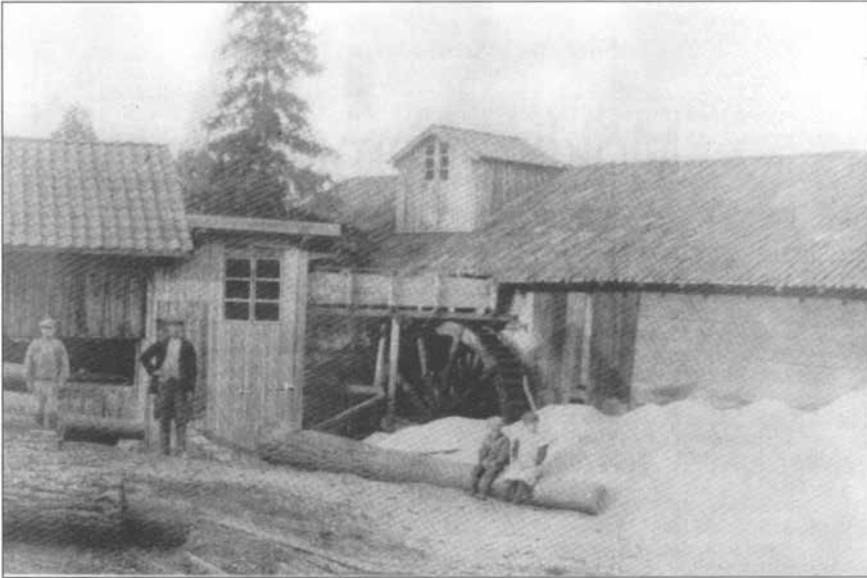
2 flamugnar.

Tvåkupigt taktegel, rör och mursten.

Familjebruk som på senare år mest tillverkade rör och taktegel. Byggdes 1874. Namnet var vid den tiden "Wester Wads tegelbruk" och det taxerades 1901 till 5 000 kronor. Bruket till vilket var kopplat en sågrörelse ligger nära Möklinta väster om vägen mot Broddbo. Broddbo var också den adress som bruket använde på 1950-talet.

Den som anlade tegelbruket var Erik Lundqvist som med tiden skulle bli stor i branschen. Han var gift med Axel Rosenlunds syster och blev senare ägare av Vaksala tegelbruk i Uppsala. Hans son Wilhelm var en

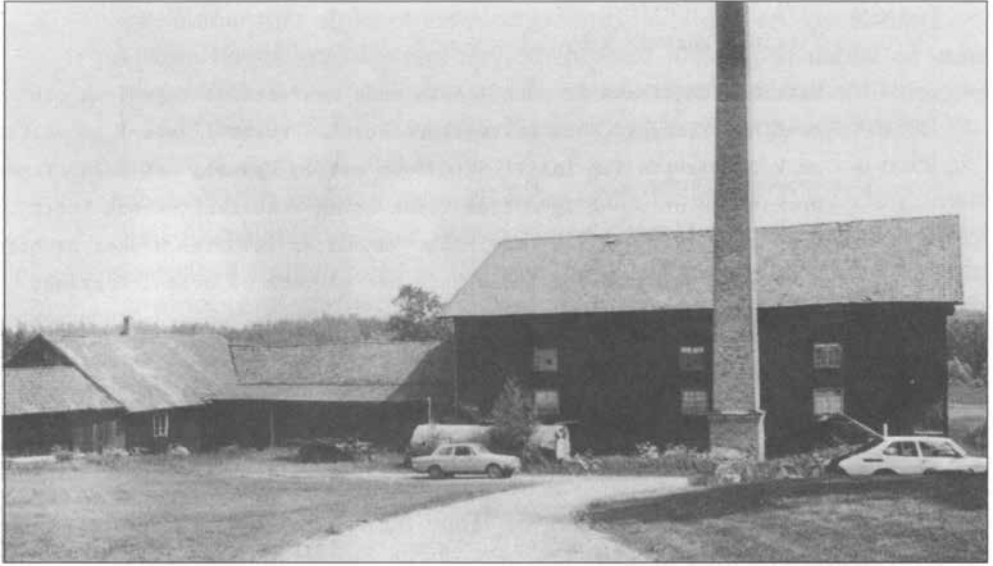

Över till vänster Västerbo på 1800-talet. Lägga märke till vattenhjulet. Jämför med bilden på högra sidan som är från 1985. På undre bilden ett arbetslag omkring 1920. Ägaren Axel Holmgren (född 1888) är fjärde person från vänster. Nere på högra sidan Axel Holmgren på 1930-talet.

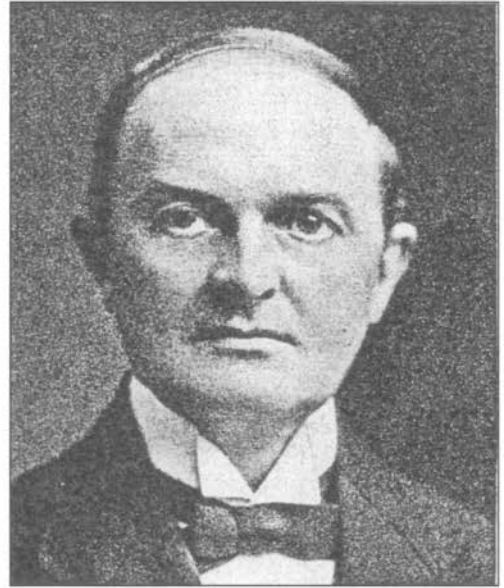
av parterna i tegelbruket Lundqvist & Huddén i Vittinge. Inför starten i Västervad arrenderade Lundqvist en lämplig sågplats för att där också få mark till en ugn. På platsen hade tidigare legat en hytta så hålldammen var av gammalt datum. Tegelslagare blev Per Erik Ersson som hämtades från Vittinge.

Lundqvist stannade i några år men drog vidare mot Uppsala 1880. Västerbo tegelbruk överläts nu till Wilhelm Holmgren, kallad "Gubben", som tillsammans med sonen Axel efterhand köpte ut de övriga

i den samägda sågen varefter han "kunde driva såg och tegelbruk efter eget gottfinnande". På 1920-talet övertogs bruket av sonen Axel som gått igenom Tegelmästarskolan. Lertag och bränsle fick man på en gård som fadern förvärvat.

1956 köpte Tore Olsson från By rörelsen och drev bruket tillsammans med sonen Gunnar fram till 1971. Ägarförhållandena i området var oklara eftersom flera bönder hade andelar i marken och

brukstomten endast var arrenderad. För att säkerställa tillgången på lera startade Olsson med att inhandla 9 hektar jord i grannskapet.

I bruket användes ursprungligen maskiner som drevs med vattenkraft från en mindre bäck som dämtes upp till en hög damm väster om sågen och tegel bruket. Från dammen passerar bäcken ner och in under bruksbyggnaden där det tidigare varit vattenhjul och rinner därifrån ut i den närbelägna Lilljusen. Vattenhjulet byttes senare mot en turbin som både gav belysning till husen och drivkraft till tegeltillverkningen.

Bränsle togs in från ena hörnet genom en port i den utsparade vägen. Se bilden nedan. En transportbrygga gick då över vägen upp på backen mot boningshuset.

Leran togs om hösten in i andra änden av huset, i vinkeln mellan sågdelen och det tvärställda tegelbruket. Först fick den ligga utomhus, men under tak, i en murad lång sump. Efter att ha tjalat sönder under vintern togs leran fram på våren in i bruket med ett skrapspel (dragskopa). Senare började man hämta in en del av leran utan mellanlagring om vintern men då behövdes extra behandling i ett valsverk.

Tegelbruket blev moderniserat 1926 och fick då en Svedalaanläggning i tre och en halv våningar med två flamugnar i markplanet. Träbågarna som bar upp valven under murningen och även vid kommande reparationer finns ännu kvar. När teglet i ugnarna murades användes vanlig lera blandad med vatten. Konstruktionen ansågs nödvändig för att ugnarna skulle stå emot hettan. Så länge ugnarna eldades klarade sig lerbruksfogarna men så snart fukt trängde in vittrade de och valven satte sig. Med lerbruk slammades även väggarna i ärilarna.

Skorsten var fyrkantig och 20 meter hög. I dag är den berövad de översta tegelvarven. Över ugnarna låg torkladan med elhiss för transporter uppåt och en sänkstol för transporter ner till ugnarna. Båda hölls för att vara tämligen oberäkneliga.

Året 1928 tillverkades 100 000 murtegel och lika många taktegel. År 1939 var produktionen halverad. Från 1950 finns uppgift om 7 anställda som tillverkade 300 000 takpannor, murtegel och rör. Senare blev det mest rör men också en del murtegel som bland annat användes för skorstensbyggen eftersom det var noggrant bränt och ansågs lättklivet.

Västerbo Såg & Tegelbruk höll stängt mellan 1950 och 1956, men togs åter i bruk med ny ägare (Olsson) och kördes sporadiskt under somrarna fram till 1971–72. Oljeeldning installerades 1965 men ved användes för start och avslutning av bränningen. Den stora utvändiga oljetanken inköptes från Sala gamla lasarett.

Såg och turbinbyggnad har raserats, men själva tegelbruket finns kvar inklusive den höga skorstenen. Stora delar av inredningen med hiss, ugnar och torkhyllor är intakta med tegelrör, nockpannor och annat tegel liggande kvar på hyllorna.

Gammelby tegelbruk

Gammelby tegelbruk

låg nordost om Möklinta.
I drift inom perioden 1890-1914
(rivet).

Ägdes av lantbrukare J A
Danielsson.
Murtegel och kanske taktegel.

Startades och lades ner någon gång inom perioden 1890–1914. Det lilla tegelbruket låg i Möklinta på vägen mot Vivastbo och drevs på traditionellt sätt med sågrörelse och kvarn. Leran hämtade man på åkrarna ner mot Gammelbysjön.

Rörelsen ägdes av lantbrukare Johan August Danielsson som levde 1861–1944. Under hantverksmässiga former tillverkades mest murtegel. Huruvida teglet brändes i fältugn eller i en permanent ugn är okänt. Man tror sig dock minnas att det handlat om ett par olika tegelugnar. Rester från en mur har funnits i den gamla sågbyggnaden som står kvar. Detta har tolkats så att tegelbruket delade hus med kvarnen och sågen. Från tiden runt 1925 minns man i vilket fall bara en enda byggnad där då enbart sågning utfördes.

Intill sågen/tegelbruket fanns en större brunn. Vid ältningen av leran användes lerbråka, valsar och en lokomobil. Leran fraktades till bruket med handkärror som drogs av barn. Eftersom leran var för dålig blev teglet därefter. Bränningen upphörde före första världskriget.

Danielsson som startat tegelbruket var en driftig man som engagerade folk på trakten i sin rörelse. På gården fanns också träsvärveri vars produkter utökades med ett stängselstaket med ”ribbor” av järntråd. Det tillverkades i en helautomatisk maskin som Danielsson själv uppfunnit.

Lokomobilerna på 15–25 hästkrafter drev förutom tegelbrukets lerberedare även sågen samt en kvarn som fanns i byggnaden. Kraftöverföringen skedde som brukligt med linor. Den transportabla ångmaskinen eldades med vad som fanns. Ofta blev det gammalt gårdsgårdsvirke. När elkraften kom fick man förmånligt avtal om starkström varpå lokomobilerna tystnade. Kvarnen upphörde efter tegelbruket och hela fastigheten blev nu sågverk. När Vattenfall senare tog över elleveransen höjdes propptaxan till en nivå där man tvingades gå ner i propptstyrka och övergå till bara husbehovssägning.

Tegelbruket hade upphört vid tiden för första världskriget men sågen lades ner först omkring 1958. Kvarnen försvann däremellan. Alla industribyggnader utom såghuset intill landsvägen har rivits. En form för murtegel som antas komma från tegelbruket liksom två kvarnstenar finns bland gårdens minnen.

Några bruk utanför området

Utöver bruken i nuvarande Heby och Sala kommuner fanns det också andra tegelbruk i närområdet. En del gjorde taktegel, men de flesta koncentrerade sig på mursten. Några exempel:

Forsby tegelbruk i Simtuna öster om Fjärdhundra hade i början av 1900-talet en årstillverkning av 215 000 mur- och taktegel.

Nära Tillberga låg i Hedensberg **Sevalla Såg & Tegelbruk** med adress Tortuna (ej att förväxla med närbelägna Torstuna). Bruket med firma bildad 1946 ägdes av Sune Pettersson. I början av 1960-talet hade man 20 anställda och tillverkade 1,5 miljoner tegelvaror bestående av murtegel, taktegel och dräneringsrör.

Från 1919 fanns i Ullbolsta, Åkerby (Uppsala län) **AB Järlåsa Såg och Tegelbruk** med kontor i Uppsala. Utöver trävaror tillverkade man åtminstone på 1960-talet mursten och dräneringsrör. Tillsammans med sågen var det 60 anställda. Verkställande direktör var Fridolf Lundgren. Numera finns endast trävarusidan kvar.

AB Orresta Tegelbruk grundat 1937 låg i trakten av Virsbo. På 1960-talet tillverkade man med 10 anställda enbart dräneringsrör. Verkställande direktör var Folke Johansson.

Det största murtegelbruket norr om Mälaren var Haga tegelbruk i Svinnegarn utanför Enköping. **AB Hagaverken** som det senare hette anlades 1884 och ombildades 1922. I början av 1900-talet sysselsatte man 220 arbetare och tillverkade närmare fyra och en halv miljon tegel. På 1960-talet tillverkade man med 50 anställda murtegel, 20-tegel samt sandat fasadtegel. 1946 övertog dåvarande ägare, familjen Lyckman, Nyby tegelbruk i Sala-Jugansbo. Tegelbruket i Haga är ännu i drift, nu under namnet Haga Tegelbruk/Optiroc AB.

Även i bruksorten Gysinge vid Dalälven fanns sedan slutet av 1800-talet ett tegelbruk. **Gysinge tegelbruk** lades ner runt år 1900 tillsammans med de flesta andra industrier på orten.

Bältarbo Tegelbruks AB utanför Hedemora ligger nära väg 266 vid utfarten mot Falun. Tegelbruket som har anor från 1740 utsågs 2000 till "Årets industriminne i Sverige" och är landets enda i sitt slag som i större skala tillverkar tegel enligt gamla metoder. Produkterna är mur-

och fasadtegel, golvplattor och kakelugnshöljen. Man levererar även till antikvariska renoverings- och restaureringsprojekt och har försäljning till allmänheten. Torkningen sker i friliggande torklador av gammalt snitt där man utnyttjar solvärmen. Ringugnen som är byggd 1904 är cirka 40 meter lång och har sex portar på varje långsida. Numera eldas den med olja.

Heby Gjuteri och Mekaniska Verkstad

Gjuteriet var verksamt under samma period som taktegelbruken, från sent 1800-tal till konkursen 1970.

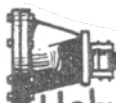
Det startades 1888 men ägaren for snart till Amerika och överlät rörelsen till gjutmästare Carl Wilhelm Norling som även anlade ett tegelbruk intill gjuteriet. Syftet med Norra Tegelbruket som det hette var inte bara att bränna tegel. I flamugnarna skulle man även aducera tackjärn för gjuteriet. Genom aducering blev järnet mjukare och mer smidbart. Metoden gick ut på att värma tackjärnet i 950 grader under 20–25 timmar. På tegelbruket demonstrerade man också på plats tegelmaskiner och annan utrustning för gjuteriets kunder. Förebilden var Bröderna Anderssons försökstegelbruk med försäljning i Svedala.

Norling som närmast kom från Hedemora var 40 år da han 1892 noteras som inflyttad i Heby tillsammans med hustru och sonen Oskar som senare skulle bli gjuteriets bokhållare och även vara verksam på Norra Tegelbruket. År 1901 då företaget taxerades till 15 000 kronor kallades det Heby Mekaniska Verkstad.

Beskeden om Heby Gjuteri är ofullständiga och svårtolkade. Boken ”Heby bygd och människor” (1988) berättar om drift i liten skala med några få anställda medan annonserna 1917–27 talar ett annat språk. Hur det egentligen förhöll sig får därför bli en öppen fråga. Så mycket står klart att företaget fick en stormig historia.

År 1917 såldes tegelbruket till AB Heby Tegilverk samtidigt som gjuteriet med verkstad ombildades till aktiebolaget Heby Verkstäder med handelsbolaget Omnia som huvudman. I reklamen gick man under handelsnamnet Heby Gjuteri och Mekaniska Verkstad. Verksamheten med aducering låg under AB Heby Aduceringsverk. Efter försäljningen flyttade fabrikör Norling till Stockholm. Sonen blev kvar i några år och arbetade då på tegelbruket.

Gjuteriets verksamhet bedrevs i en fastighet på Brogatan alldeles intill nuvarande järnvägsviadukten. Tidigare gick landsvägen i en slinga runt baksidan av gjuteriet där den kom fram mellan gjuteriet och Nor-

Heby Gjuteri o. Mek. Verkst

välkända

Föräلتare,
Stenafskiljande
Valsverk,
Spel och Hissar,
Murstensmaskiner,
Taktegelpressar,
Remskifvor,
Axlur och Lager,
Ugnsbeslag

rekommenderas.

50.

HEBY Gjuteri och Mek. Verkstad

HEBY .:. SVERIGE.

Telegramadress:
Gjuteriet, Heby.

Rikstelefon:
Heby 86.

Specialtillverkning:

Tegelbruksmaskiner

av alla slag.

Tegelbruksanläggningar,

kostnadsförslag och ritningar.

Försäljare:

Nordiska Handelsaktiebolaget OMNIA,
Stockholm.

Telegramadress:
Omnia.

Rikstelefon:
162 81.

Heby Gjuteri och Mek. Verkstad

Heby .:. Sverige.

Tel.-adress: Gjuteriet, Heby. Rikstelefon Heby 18.

Specialtillverkning för Tegelbruk af:

Nyare MURSTENSMASKINER för masstillverkning, ändamålsenliga o. produktiva TAKSTENS-PRÄSSAR, öppna FÖRÄLTARE, STENURSKILJANDE VALSVERK med kokilvalsar och ring-smörjningslager, FRIKTIONSSPEL, HISSAR o. SÄNKSTOLAR, TRANSPORTANLÄGGNINGAR för tak- och mursten, REMSKIFVOR, AXLAR och LAGER m. m. till billigaste priser. -- Beslag, gjutgods och ritningar till ring- och flamugnar. -- Ringugnar och hela Tegelbruksanläggningar utföras. -- Dubbla Flamugnar af ny bränslebesparande konstruktion uppsättas.

Katalog, kostnadsförslag och intyg på begäran.

Eget tegelbruk, benämndt:

Heby Norra Tegelbruk,

Heby.

Specialtillverkning af TAKTEGEL i nyanlagd fullt modernt tegelbruk.

Prof och prisuppgift på begäran.

Annonsering i tidsskriften Tegel. På vänster sida från 1917 och annonsen på nästa sida från 1924.

ra Tegelbruket. Samtidigt som den nya viadukten långt senare byggdes kortades gaveln på stora gjuteriet så det blev plats för genomfartsgatan.

Tillverkningen var uppdelad på olika byggnader, Stora och Lilla gjuteriet, med lokaler där man svarvade och monterade. Maskinerna drevs med plattremmar som löpte i transmission som satt monterad under verkstadens tak. Vid svarvning hade arbetarna långa spakar upp till remmarna som kopplades i och ur allt efter vad arbetet krävde. Senare byttes de mot mer slirningssäkra kilremmar som löpte i svarvade remskivor med v-formade spår. Många av maskinerna fick snart elmotorer.

Tillverkningens karaktär förändrades med åren. Från början handlade det mest om maskiner och verktyg för tegelbruken. Se annonserna från 1917–1936. Efter hand blev det också utrustning för många andra industrigrenar. Det mesta som tillverkades såldes i Sverige men det förekom även export till exempel till Sydamerika. En viktig kundgrupp blev pappersbruken.

Produktionen var blandad såtillvida att somligt helt tillverkades på det egna gjuteriet och i verkstaden medan annat anlände som halvfabrikat från andra större gjuterier för att i Heby anpassas, kompletteras och slutmonteras. Till detta ska läggas den ökande marknaden av reparationer, reservdelar och renoveringar.

Av annonseringen framgår att man också var agenter för utrustning som tillverkats på annat håll. Från Heby Gjuteri och Mekaniska Verkstad kunde den som ville beställa grävmaskiner, valspressar, förältare, avskärningsbord, hissar, sänkstolar, ugnbeslag, remskivor, tegelpressmunstycken, stenurskiljande valsverk, axlar, lager med mera. Allt detta kunde man omöjligt själva ha tillverkat.

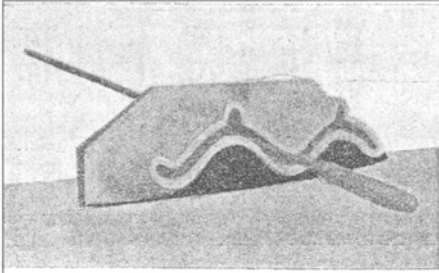
Gjutningen tycks ha koncentrerats runt framställning av kugghjul till pappersbruk, rastbäddar till ugnar, hjul till paternostergrävverk och valspressar till tegelbruk. Materialet var en syrafast legering av koppar och bly, gjutjärn och rödmetaller. Testgjutningar gjordes i aluminium.

Heby Gjuteri & Mek. Verkstad

Tel.-adr. Gjuteriet, Heby. **HEBY.** Rikstel. Heby 86.

Specialtillverkning: **Tegelbruksmaskiner.**
Reparationer utföras och **reservdelar** tillhandahållas billigt.
Gjutgods av järn och metall, munstycken för taktegel och rör
av speciallegering.

Införda offert.

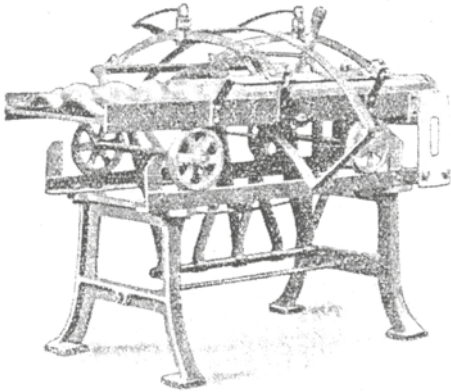
Tak tegelmunstycken och Specialfilar.

Provfilar till Kr. 3: 50 pr st. plus porto.

Heby Gjuteri & Mek. Verkstad.

Heby.

Tel.-adr. Gjuteriet, Heby. Rikstel. Heby 86.

Heby Gjuteri & Mek. Verkstad
Heby - Rt. 86

Tegelbruksmaskiner

Flerårig specialtillverkning av maskiner, reservdelar, ugnsgjutgoods etc. för tegelbruk.

Införda kostnadsförslag på behövlig material i tid.

Annonsering i tidskriften Tegel. På denna sida från 1924 och 1927, på nästa sida från 1926 och 1936.

Året 1934/35 hade aktiebolaget P F Blommé som verkställande direktör. Aktiekapitalet var då 75 000 kronor. Nyttillverkningen av tegelbruksmaskiner började stagnera varför man efterhand ändrade på sortimentet. Nu började man också tillverka valsverk för övrig industri, rostar av specialmetall, justerbara fönsterventiler och mycket annat. Här fanns till och med en båtmotor som döpts till Komet. Motorn tillverkades 1931-35 i en tvåcylinders utombordsversion och i en encylinders modell för montering inombords men den blev ingen framgång. På planket mot järnvägen satt skyltar som kungjorde "Här tillverkas båtmotorn Komet!"

Heby Gjuteri & Mek. Verkstad
Heby - Rt. 86

Tegelbruksmaskiner

Flerårig specialtillverkning av maskiner, reservdelar, ugnsgjutgods etc. för tegelbruk.
Infordra kostnadsförslag på behövlig material i tid.

Det ska även ha funnits en annan motor kallad "Hebymotorn". Ursprunget till den tillverkningen var AB Uppsala Motorverkstäder som 1931 övertog av Heby Gjuteri och Mekaniska Verkstad.

Efter Blommé kom en ny fabrikör. Namnet tycks ingen längre minnas men

han beskrivs som "en kraftig kille, inte så ung". Det var troligen denne som haft ett finger med när man konstruerade motorcykeln *DS*. Den som uppfann "*Det svartvita undret från Dalarna*" var veterinären David Senning från Hedemora. Åren 1924–27 tillverkades mellan 500 och 600 exemplar. Flera såldes i Hebytrakten. Typiskt för *DS* var att den helgjutna ramen var tillverkad i just aducergods. På vilket sätt Hebygjuteriet medverkade i produktionen är oklart men aducergods var en tid verkstadens specialitet och den "namnlöse" fabrikören förknippas i folkminnet med den anrika motorcykeln. Han avled redan efter några år. Under sin korta tid i Heby kom han med nya idéer. Gjuterierna lades i malpåse. I stället började man i Lilla gjuteriets lokaler tillverka hydralventiler.

Så var det åter dags att satsa på tegelbruksutrustning när Charles Hansen strax efter kriget tillträdde. De gamla gjutmodellerna i trä som en gång tillverkats av en modellmakare i Morgongåva fanns kvar. Hansen plockade fram dem och satte fart på gjuteriet. Efterfrågan på nyttillverkade pressar och skärbord var vid tiden låg men desto mer beställdes reparationer och renoveringar. Inte minst valsverk blev snabbt slitna och behövde ständigt åtgärdas. Arbetsstyrkan låg nu på cirka 20 man. Sista

Vid behov av

Grävmaskiner,
Valspressar,
Förältare, Hissar,
Sänkstolar,
Avskärningsbord,
Ugnsgods m. m.

Infordra
offert
från

HEBY GJUTERI & MEK.
Tel. 86, HEBY **VERKSTAD**

Fotot från Atelier Raquet visar en välmående Oskar Norling beundrad av maka Kerstin.

fasen i Heby Gjuteri och Mekaniska Verkstad blev fabrikör Ernst Andersson som på 1950-talet inflyttade från Stäket i Järfälla.

I slutet av 1960-talet blev affärsläget bekymmersamt och 1970 lades verksamheten ner. Anderssons gjuteri, som då kallades Heby Metall AB, flyttade till Herräng i Roslagen där det inlemmades i Ernst V Anderssons Gjuteri AB. År 1984 fusionerades efter diverse turer företagsgruppen till Roslagsgjuterierna AB. Därefter har lokalerna i Heby byggts om och bland annat hyst bilförsäljning,

bilverkstad och en gummiverkstad. Den senare är fortfarande i drift. Gjuteriets ena skorsten står kvar men invändigt finns inget bevarat av det gamla gjuteriet. Även den långsgående överbyggnaden på takåsen genom vilken gjuteriet ventilerades togs bort vid den senaste ombyggnaden.

Sammanfattning

Boken Tegelriket berättar om hur taktegel en gång tillverkades, men den är också tillämpbar på murtegel (mursten).

Det som var speciellt med takpannor var att teglet krävde viss typ av lera och viss typ av tegelugn där man inte kunde elda med kol och torv. Dessutom var kravet på kvalitet och färg högre, eller åtminstone annorlunda, mot för mursten.

Tekniken

Tegel tillverkas av vanlig gråbrun ”istidslera” (inte blålera). Av leran formas ett råtegel som bränns i ugn för att få rätt färg och bli hållbart. Men innan bränningen börjar måste råteget torka.

Industriellt tillverkar man råtegel till takpannor genom att en sträng av lera pressas fram ur ett munstycke med speciell form. Därefter kapas den tunna vågformade plattan så att längd och kanter blir de rätta. Samtidigt skär man ut klackarna som pannan ska hänga på och firmanamn och typnummer pressas in på lergodsets undersida. Takpannor av denna typ kallas i prislistorna strängtegel och finns som en- eller tvåkupigt.

Takpannor kan också göras som formpressat tegel. Då pressas flata och plana lerämnen till rätt storlek och mönster i en gipsform mellan två presshalvor (undersida och ovasida). Det medger invecklade och även tvärställda mönster. Formpressning används bland annat för vissa nockpannor, för tegel med mönster på ovasidan och för falstaktegel med tvärställda och tätande falsar.

Taktegel är i sin naturliga form rött. Innehåller leran kalk blir färgen efter bränning gul eller gulflamig. Till och från har takpannor med andra färger efterfrågats. Detta löste man genom att gläsera eller engobera teglet. Vid glaserat taktegel lades färgglasyren på takpannan efter att den bränts, varpå den brändes ytterligare en gång. Resultatet blev en blank panna med hårt ytskikt. Vid engobering (”halvglasering”) slammades färgad lera över obränt råtegel innan det gick till ugnen. Då fick man en mer matt yta utan extra motståndskraft mot fukt.

För att bränna det torkade teglet (råteglet) hade man under den klassiska taktegelepoken två ugnstyper – ringugn och flamugn. Ringugnen som var den äldsta typen användes främst för murtegel, men det förekom att man även brände taktegel i ringugn. I ringugnen hamnade elden mitt bland det glest staplade godset som skulle brännas. Det var en billig metod men inte bra för taktegel då kontakten med eld gav takpannan ojämn färg och kvalitet.

I flamugnen däremot kunde teglet skyddas från elden. Genom ett spjällsystem styrdes värmen ner genom teglet. Kontakten med själva elden förhindrades av en skyddande ”eldstadsbrygga”. Flamugnar användes inte för mursten, endast för taktegel. Som extra skydd mot eventuella lågor lade man ett lager tegelrör över takpannorna som skulle brännas. Taktegelbruken fick därmed rör som biprodukt vid produktionen. Ibland även mursten.

Landets enda kvarvarande taktegelbruk (Lafarge i Vittinge) använder sig av en tunnelugn där teglet på vagnar passerar genom ugnens brännzoner i en löpandeband-produktion. Tunnelugnar förekom tidigare enbart i keramiska sammanhang.

Grävningen och förbehandlingen av leran var viktig när det gällde taktegel med höga krav på kvalitet och jämn färg. Kalk fick till exempel inte förekomma i leran. Inte heller nämnvärt med sten. Leran som skulle bli taktegel blandades till rätt konsistens genom att man tillförde vatten eller torrmjöl från malt kasserat tegel och intorkad lera. Handlade det om murtegel kunde leran blandas ut med sågspån, grövre sand och tegelkross (chamotte).

Till bränsle i taktegelugnarna användes ved, ribb och sågspån. Efter kriget blev det olja. Hos Lafarge har man gått över till gas. Torv och kol förekom sällan eller aldrig i Mälardalens flamugnar. Vid bränning av murtegel var däremot valfriheten större. Här dög nästan allt. I Skåne var kol vanligt.

Marknaden

Taktegel har tillverkats över hela Mellan- och Sydsverige men främst i Sörmland och Mälardalen. Efterhand försköts och koncentrerades bruken till Heby och Vittinge och i viss mån även till Sala med omnejd. Anledningen var den i Hebytrakten rikliga förekomsten av lämplig lera samt god tillgång till bränsle. Till detta kom möjligheten att till rimlig kostnad frakta det färdiga takteglet långa sträckor. Detta med tanke på att taktegel har en jämförelsevis låg vikt.

I fråga om murtegelbruken var förhållandet motsatt. Taktegelbruken lades där förutsättningar fanns till en långsiktig och stor tillverkning medan murtegelbruken placerades så nära köparna som möjligt. Detta var nödvändigt för att murtegel var tungt och därmed dyrt att frakta. Det var inte heller så kinkigt med leran. Även kalkhaltig lera dög och konsistensen var också mindre viktig. Det gjorde att murtegelbruken blev geografiskt spridda. Storleken på dem växlade också kraftigt.

Tegelepoken i Heby–Sala–Vittinge omslöt jämnt hundra år – från 1880 till 1980. Tegelbruken var som regel uppförda i omfattningsrika och brandfarliga träkonstruktioner med torkvåning på torkvåning över ugnarna. Femvåningsanläggningar var inte ovanliga.

Under 1900-talets första hälft utvecklades Heby–Vittinge–Salas roll. Vid andra världskrigets stod Tegelriket för hälften av rikets produktion av taktegel. Av denna halva svarade i sin tur Heby för hälften medan Vittinge och Sala hade ungefär en fjärdedel var. Efter kriget ökade regionens betydelse än mer men branschens kollaps var ändå nära. Nya byggtekniker och nya taktäckningsmaterial kom i snabb takt samtidigt som nästan alla av de gamla taktegelbruken var nedgångna och omoderna. Framförallt var man helt uppbounden till manuell arbetskraft eftersom satsningen på nya maskiner och tekniker varit måttlig. På 1960-talet följde så konkurser och nedläggningar slag i slag. Sist bland de som försvann var Olsson & Rosenlund som stängde sin sista tegelfabrik 1980. Vittinge Taktegel, det enda taktegelbruket som skulle överleva, var då en förhållandevis modern anläggning som återuppförts efter branden 1955. Hos Lafarge som företaget nu heter sker tillverkningen i en automatiserad fabrik med datastyrd produktionsgång.

I nuvarande Heby och Sala kommuner har 24 olika tegelbruk varit verksamma med taktegel på 1900-talet. Inne i Heby samhälle låg fem stora tegelbruk med ytterligare tre bruk några kilometer utanför. I Vittinge samhälle fanns tre tegelbruk med två strax utanför och i Sala två. Dessutom fanns taktegelbruk i Jugansbo, Möklinta, Västerfärnebo samt på tidigt 1900-tal även i Harbo, Östervåla och Tärnsjö. Heby har också haft en tillverkare av tegelbruksmaskiner med sin storhetstid 1920–30.

Störst på taktegel var Heby Tegelverk med fyra egna fabriker. Störst som koncern var Olsson & Rosenlund som också hade flera tegelbruk, ett antal sågverk, byggmaterialhandel och stora markinnehav. Sala Tegelbruk som senare gick över till murtegel hade också stor verksamhet.

Vad återstår? I Sillbo (Huddunge) och Västerbo (Möklinta) finns hårt medfarna men invändigt relativt intakta tegelbruksbyggnader kvar, Sillbo dock med akut rasrisk. Med sina fasader bevarade finns Nyby

(Jugansbo), Josefsdal (Sala) och Lundqvist & Huddéns ”Nya bruket” (Vittinge) men invändigt är de alla ombyggda. Hårsbäck finns som ruin. Lafarge i Vittinge är det enda återstående bruket i drift. I Heby finns dessutom sedan 1995 ett tegelbruksmuseum.

Framför en kamera

Förväntansfull skara uppställd för firmafest på pensionat Strand i Morgongåva. Inne väntar jubileumsmiddag med dans och möjligen – som en del hoppas – rusande drycker. På bänken sitter en åldrad Gustaf Huddén omgiven av familj och personal. Han är den ende överlevande bland dem som 1896 grundade tegel- och trävaruaktiebolaget Lundqvist & Huddén.

Tegelbruksarbetaren Lennart Eriksson har sitt eget minne av kvällen. Han skrev i början av 1980-talet ned det för boken ”Tegelepoken i Heby”. Episoden (obetydligt förkortad) återges här med Lennarts tillstånd.

Lundqvist & Huddén firade sitt 50-årsjubileum på våren 1946. Arbetarna fick en check på 200 kronor under förutsättning att de arbetat i firman ett visst antal år. Tjänstemännen fick som sig bör en hundralapp mer oavsett anställningstid.

Alla anställda med damer var inbjudna till Pensionat Strand i Morgongåva en söndagseftermiddag. Detta väckte vissa förhopp-

ningar bland jobbarna i "smacken". Det spekulerades i flera dagar om utsikterna till begivenheter i form av diverse förfriskningar. Man hade nämligen observerat att bolagets snickare förfärdigat mystiska trälåder som av utseende och format att döma lämpade sig för buteljer av ett eller annat slag.

Söndagens seriematch i fotboll förlades till klockan tio på förmiddagen i stället för kvällstid, eftersom spelarna kunde tänkas vara i mindre god form efter festligheterna. Extratåg avgick till Morgongåva, och c:a 150 personer bänkade sig i pensionatets festsal. Ett välkomstglas madeira serverades på stående fot. Ett par tjänstemän talade om firmafesten som för deras del avhållits i Berns salonger under gårdagskvällen, och att de nu var i behov av en återställare.

Emellertid framskred kvällen utan några mera glas, men med musik av ett danskapell, samt högstämda tal till jubilarernas ära. Fackets ordförande nödgades också ta till ordet. Kaffe och tårta kom på bordet och kvällen avslutades med en uppvisning av en trolleriprofessor som i vardagslag var anställd på Systembolaget i Uppsala.

Närmare de eftertraktade dropparna än så kom ingen på den festligheten.

Förre tegelbruksarbetaren Lennart Eriksson, 90 berättar minnen hemma på sin veranda i Vittinge sommaren 2005.

Källor

Utgivet i tryck

Afhandling om Mur- och Tak-Tegelsbruks Inrättande etc. av C Winblad. Stockholm 1761.

Alla tiders Kroksbo, ”Luffarna” av Olle Nilson. Enåker 2000.

Anders Diös bygger i Sala av Carl Björk. Gävle 1966.

Avtryck av den industriella utvecklingen av Jean-Paul Darphin.

Inventering i Västmanlands län 1998–1999. Västmanlands läns museum/Länstyrelsen i Västmanlands län. Västerås 2000.

Byar och gårdar i Harbo socken: fakta och årtal av Magnhild Umaerus o Sune Eriksson. Östervåla 1985.

Byars och gårdars namn i Våla härad av Mats Wahlberg. Vår hembygd. Östervåla 1988.

Byggnadsbranschens handbok. Sten, tegel och betongplattor. Stockholm 1976.

Den kulturhistoriska utvecklingen i Västmanlands län.

Kulturminnesvårdsprogram del 1. Västmanlands läns museum/Länstyrelsen i Västmanlands län. Västerås 1981.

En bok om Sala socken av Assar Jansson. Sala 1950.

En tegelstens historia, bilder och berättelser från Almviks tegelbruk av Åsa Prosterud–Jägerhorn. Oskarshamn 1997.

Enköping–Heby–Runhällens Järnväg av Per Rundblad. Svenska Järnvägsklubben. Stockholm 1992.

Grå vardag ur **Vittingebygd**, vinternummer 1954.

Harbo socken av K G Söderhielm. Östervåla 1971.

Heby bygd och människor av Heby skrifvarverkstad/Hans Möller. Bollnäs 1988.

Hårsbäck – från kvarn till såg och till tegelbruk av Eva Vikström. Västmanlands Fornminnesförenings årsskrift 1993.

Hägerstens gård och dess ägare av Nils Staf. Hägerstensbygden, Stockholm 1979.

Industri, berättelse för år 1950. Kommerskollegium. Stockholm 1950.

- Industri-Kalendern för år 1875.** Axel Kjellbergs förlag, Stockholm.
- Konsumtionsföreningen Hoppet** av Birgitta Biesheuvel.
Hägerstensbygden 1997.
- Lilla Takboken**, Lafarge Tekkin, Vittinge.
- Livet i Heby. När farfar var ung** av klass 6 A vid Heby Centralskola
1988.
- Minnen från gamla Sala** av Jakob Lundberg. Sala 1951.
- Minnen från trängkåren i Sala** av Sten Camitz. Sala 1969.
- Minnen från 1881 års avgångsavdelning.** Örebro tekniska skola,
1931.
- Mälärhöjden med omnejd** av Bo G Hall. Hägerstensbygden nr 21,
1987.
- Olsson & Rosenlunds i Hägerstenshamnen** av Bo G Hall.
Hägerstensbygden 1992.
- Om Sala – historia om en stad** av Per Helge. Sala 1989.
- Om tegelindustrin i Västmanland och beskrivning av
godstegelbruket Frösåker** av Inger Ekbohm. Västmanlands
Fornminnesförenings årsskrift 1988.
- Rättarfamiljen på Hägersten I och II** av Stina Löfgren.
Hägerstensbygden nr 22 och 23, 1988 och 1989.
- Sala Allehanda 100 år.** Sala 1979.
- Sala–Heby under tusen år.** Särtryck. Sala Allehanda, december 1999.
- Sala Stad – bidrag till dess historia** av Johan Näsmark. Sala 1923.
- Silvermalm** av Curt Camitz. Sala 1965.
- Stockholms Adresskalender** 1893, 1896, 1913 m fl.
- Svensk Industrikalender**, Svenska Industriförbundet 1918, 1920–
1948, 1950–1953, 1957, 1960, 1963–1986.
- Svensk tegelindustri.** Statens industriverk. Stockholm 1980.
- Svenska industrien vid kvartalssekelskiftet 1925.** Sveriges
Industriförbund, Stockholm 1926.
- Svenskt biografiskt lexikon**, Stockholm 1945.
- Sveriges Industrikalender**, av K Key-Åberg, 3:e uppl.
- Sveriges Handels-Kalender** 1877–1878, 1881–1882, 1887–1888,
1896. Stockholm.
- Sörmlandsbygden 2005, ”Hedenstedts taktegelmuseum”.**
Södermanlands hembygdsförbund 2005.
- Taktegel Tegeltak** av Olof Antell. Byggforskningsrådet och
Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1986.
- Tegelbruk i Sverige.** Branschinventering av Lars-Eric Olsson.
Riksantikvarieämbetet 1987.

- Tegelbruk och Kalkugn vid Julita gård** av Arne Biörnstad. Nordiska museet 1975.
- Tegelepoken i Heby** av Heby skrivarkonstverkstad. Tegelbruksmuseets Intresseförening, red: Hans Möller, utgåva 2, 1998.
- Tegelindustrien i Mälardalen 1815–1950** av William Bruno. Geographica Nr 28, Uppsala 1954.
- Tegel tillverkning–konstruktion–gestaltning** av Jack Lindgren och Jan Moeschlin. Svensk Byggtjänst, Stockholm 1985.
- Tidig industri i Hägersten** av Bo G Hall
- Tillbakablick på Sala, ”Sista 50 åren”** av Åke Johansson. Sala 1974.
- Två märkesmän hos Olsson & Rosenlund**, av Ingvar Rosenlund. Hägerstensbygden nr 23, 1989.
- Uppland**, del 2. Utgiven av Kungl humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala, 1905.
- Västmanlands läns kalender 1892, 1901, 1923, 1934–35, 1953.** Västmanlands läns hushållningssällskap m fl, Västerås.
- Villa Rosenlund** av Mats Rosenlund. Hägerstensbygden 1992.
- Vittinge kommun under 50 år. 1920–1970.** Utg: Vittinge kommunalfullmäktige 1970.
- Vittinge socken.** Kulturhistorisk byggnadsinventering i Heby kommun, Västmanlands läns museum 1986.
- Vittinge tegelbruk** av Kerstin Berg. Uppland 1992, Upplands Fornminnesförening.
- Vittinge Tegelbruks AB** av signaturen Caliba 1952. **Vittingebygd nr 2.**
- Västerbotten. Nybyggaren i Dåres** av O P Pettersson. Västerbottens läns hembygdsförening, Umeå 1978
- Västerlövsta socken.** Kulturhistorisk byggnadsinventering i Heby kommun, Västmanlands läns museum 1986.

Utgivet i begränsad upplaga

(enstaka exemplar, kopierat, häften, film m m)

- A. Bol. Josefsdals Tegelbruk 1936 och 1947.** Film (video) av Sven Norling, Sala.
- Det gamla tegelbruket vid Julita gård i Södermanland.** Video av Svensk Filmindustri under ledning av Sven Drakenberg. Nordiska museet 1928.
- En kort berättelse om Hörnsjöfors Herrgård** av Bengt Andersson, Virsbo. Västerfärnebo 2000.
- En resa genom Sala socken.** Film (video) av Sven Norling, Sala, 1948/49.
- Femtio år med tegel och trä. Lundqvist & Huddéns Tegel- och Trävaru aktiebolag 1896–1946.** Uppsala 1947.
- Från jordbruk till industri** av Mats Morell. B-uppsats i ekonomisk historia. Heby 1977.
- Göthe Rickmans hembygdspärm.** Anteckningar och uppsatser med blandad hembygdshistoria. Heby kommunbibliotek.
- Handledning i Allmänna Byggnadslärans praktiska del, med hufvudsakligast afseende på Husbyggnadskonsten samt Kostnadsförslagers uppgörande** av E von Rothstein. Stockholm 1856.
- Heby kommunarkiv.** Förteckning över enskilda arkiv, 2004.
- Heby R betyder kvalitet över hela landet.** Produktinformation från Olsson & Rosenlunds företagen 1971.
- Heby. Tegel i historiens spegel.** Video producerad av Hans Möller, A C Danell m fl. Heby 1997.
- Horns tegelbruk, handslaget tegel.** Video av Björ Obenius, Bodok-film. Skövde 1997.
- Husförhörslängder** från Västerlövsta socken, Vittinge socken m fl.
- Inventering av förorenade områden inom gjuteribranschen.** Länsstyrelsens i Västmanland rapportserie 2004:7.
- JubileumsCD.** En historisk bildpresentation från Sala Sparbank. Sala 2003.
- Matrikel över Sveriges tegelindustriförenings ledande män och brukschefer 1939.** Stockholm 1939.
- Minnesskrifter, historik och nedtecknade intervjuer åren 1914–1962** sammanställda av familjen Rosenlund m fl.
- Möckerta Försindar, häfte 2 ”Det rinner en bäck genom skogen”.** Möklinta PRO-cirkel 1992.

- Olsson & Rosenlunds arkiv.** Räkenskaper m m. Stiftelsen Stockholms Företagsminnen, Bromma.
- Om Ler. Om Mur-Ler. Om Tegel. Om Tegelsten. Memorial vid en Tegelbråkas byggande. Angående Leret.** Carl Johan Cronstedt (1709–1779), manuskript Tekniska museet i Stockholm.
- Om Vittinge förr i tiden – pratstund med Lennart Eriksson** av Christina Pettersson och Monica Lundquist. Vittinge 2004.
- Original Heby Tegel.** Produktinformation från Heby Tegolverk 1939 m fl år.
- Så gick det till när tegeltillverkningen kom igång i Ösby och Vittinge.** Intervju av Bernt Haulin. Vittinge, november 1994.
- Taktegel Tegeltak,** Teknisk information nr 31 ”Hur man konstruerar, bygger och lägger tegeltak”. Tegelindustriens Centralkontor 1966.
- Tegelbruk i Heby** av Kenth Hansson. Heby kommunarkiv 2002.
- Tegelbruk med anor.** Särtryck om Nyby tegelbruk. Vestmanlands Läns Tidning 22/9 1965.
- Tegelbrukshistoria från Västerlövsta socken och Heby samhälle** av Göthe Rickman, Heby.
- Tegelbruksmuseets Intresseförening,** Heby – arkivalier och fotografier.
- Tekkin Nytt, Vittinge – taktegel med historia** av Lafarge Tekkin AB 2004.
- Tidskriften Byggnadskultur,** nr 2/93.
- Tidskriften Tegel,** nr 1-3 (1911-13), nr 4-6 (1914-16), nr 7-9 (1917-19), nr 10-12 (1920-22), nr 13-16 (1923-26), nr 17-19 (1927-29), nr 23-25 (1933-35), nr 26-28 (1936-38), nr 29-31 (1939-41), nr 35-39 (1945-49).
- Varför taktegel?** Gumaelius Annonsbyrå 1939.
- Västmanlands läns handelsregister.**

Några personer som bidragit med minnen eller bilder

Lennart Andersson, Jugansbo (f d tegelarbetare)
Bengt Antonsson, Virsbo (hembygdsforskare)
Gunnel Eriksson, Vittinge (kontorschef)
Lennart Eriksson, Vittinge (f d tegelarbetare)
Boris Fastlund, Sala (f d tegelarbetare)
Helena Friman, Stockholm (dotter till Sven Sköldberg)
Kenth Hansson, Heby (arkivarie)
Ingvar Haulin, Vittinge (f d chaufför)
Margareta Häggqvist, Stockholm (Axel Rosenlunds sondotter)
Solveig Johansson, Heby (Heby Tegelbruksmuseum)
Karl Kling, Huddunge (f d tegelarbetare)
Bo Johansson, Sala (f d tegelarbetare)
Herbert Langgren, Heby (f d gjutare)
Lennart Larsson, Vittinge (f d tegelarbetare).
Göran Lindal, Östervåla (kulturchef)
Thomas Nilsson, Heby (Heby Tegelbruksmuseum, docent i historia)
Stig Nordin, Morgongåva (f d tegelarbetare)
Sven Norling, Sala (fotograf)
Agda Olsson, Stockholm (Sigge Rosenlunds sekreterare)
Leif Olsson, Möklinta (f d tegelbruksägare)
Nils Pettersson, Heby (hobbyfotograf)
Mats Rosenlund, Stockholm (Axel Rosenlunds sonson)
Kerstin Rosenlund Karlsson, Täby (Karl Rosenlunds sondotter)
Arthur Svedberg, Heby (f d tegelbrännare)
Eva Wilander, Linköping (Axel Rosenlunds sondotter)

Ordlista

Ackord	beting, avlöningsform på bl a tegelbruken; lönen bestäms av antal tillverkade enheter; ett dagspensum och fasta arbetstider var ändå bestämt i förväg
Adobe	soltorkat byggnadstegel
Aducering	metod att behandla tackjärn i t ex en flamugn för att få det mjukt och smidbart
Asklåda	transportlåda vid sotning av rökkanaler; asklådan halades under sotning i trånga utrymmen fram och åter med en lina
Avloppsrör	glaserat tegel- eller stengodsror försett med tätande falsar (muffar)
Avplockare	tog emot och tömde vagnarna med råtegel när de kom till torkbotten; se även "bortsättare"
Avskärare	skar vid pressen av lersträngen till rätt längd och form; gjordes i en gigg med avskärningstrådar
Avskärningsbord	arbetsplats vid pressen
Barnarbete	minderårig arbetskraft förekom; barnarbetare antecknades i en särskild liggare
Betongtakpanna	billigt alternativ till taktegel; tog från 1960-talet stora marknadsandelar; tillverkades även på vissa tegelbruk
Blad	vågformat arbetsunderlag för tillverkning av handslaget taktegel
Bläddra	sätt att granska färdiga takpannor, teglet stod på högkant i travar som man bläddrade igenom
Bortsättare	tog på torkbotten hand om bortsättningsvagnen och förde den till rätt torkplats; liknande syssla hade "avplockaren"
Bortsättningsvagn	transportvagn för råtegel som ska till torkning

Botten	de olika våningsplanen kallades "bottnar"
Brygga	se eldstadsbrygga
Brännare	svarade för driften av ugnen under teglets bränning; utfördes som skiftarbete
Bränsleskjutare	lastade och hämtade ved till ugnarna
Bäversvansar	spåntegel, släta taktegelplattor med runda underkanter
Chamotte	krossat bränt tegel som kunde blandas i lera när det skulle bli mursten
Decauvillevagn	i sidled tippbara transportvagnar för lera med v-formad lastkorg
Disponent	anställd högste chef; kunde även vara ägare
Dubbelfalsning	takpannor med extra effektiva tätande falsar som förhindrade att regnvatten trängde in under teglet
Eldfast tegel	för konstruktioner med hög temperatur
Eldstads brygga	uppmurad skärm i ugnen som höll elden skild från teglet
Eldzon	i tunnelugnar (se detta ord) fanns olika temperaturzoner, t ex eldzonen
Elevator	industrihiss
Engobering	"angobering"; teglet förses innan det bränns med ett färgat ytskikt av uppslammad lera; i prislistor kallas det även "halvglaserat"
Enkelugn	separat ugn av äldre typ som inte var kopplad i system med andra ugnar
Fajans	allmän beteckning för en mer eller mindre porös massa (lera) med glasyr; till skillnad mot porlin är fajans helt ogenomskinlig
Falstaktegel	se "dubbelfalsning"; även kallat tättegel
Fasadtegel	vackert, motståndskraftigt yttegel utanpå enkla och inte alltid fuktbeständigt innertegel
Fet lera	finkornigt innehåll med föga "sand", krymper och deformeras vid bränning

Flamugn	används för taktegel; godset skyddas mot kontakt med öppen eld; värmen ventileras ut genom ugnens botten
Formpressning	teglet pressas i en form med gipsinlägg, medger komplicerade mönster; används för bl a falstak-tegel och nockpannor
Fråntagare	flyttar över råtegel från skärbord till bortsättningsvagn
Fyrlucka	lucka på ugnens sidovägg för påfyllning av bränsle
Fältugn	primitiv ugn utan fast tak, med eller utan fasta sidoväggar
Förältare	maskin med roterande knivar för beredning av lera; även kallad "lerkran/kvarn"
Gaffel	redskap för att lyfta råtegel från skärbord till bortsättningsvagn
Gips	användes invändigt som insats i pressformen för att ge takpannan rätt mönster
Gult tegel	görs av lera med hög kalkhalt
Halvglasering	se "engobering"
Handslagning	manuell metod för att tillverka (slå) råtegel
Hjärttegel	gammal typ av dekorativa takpannor från Dalarna
Huvar, huvtegel	nockpannor placerade överst på takåsen
Håltegel	mursten med hål; minskad vikt och materialåtgång, ökad värmeisolering
Innertegel	murtegel som skyddas för fukt av fasadtegel; ofta bränt med stora inslag av sågspån eller torv i materialet vilket gör det poröst
Inskjutare	fyller inför bränning ugnen med staplar av råtegel
Insättning	samma som "inskjutning"
Jäsa	efter beredning får leran jäsa, vila och maka sig
Kalkhalt	mäts i lertaget för att undvika inslag av oönskad kalk
Kammartork	torkutrymmen med forcerad torkning

Kammarugn	benämningen tycks varit liktydig med flamugn
Kartell	systematiskt samråd mellan tillverkare för att påverka prisbild och konkurrens
Kilformat tegel	för bygge av tegelvalv m m
Klack	"näsa", takpannan har på undersidan en eller ett par klackar som den vilar på
Klocka	rund öppning i ugnstak för nedkast av bränsle
Klocktratt	tratt av plåt som sattes över klockans öppning för att underlätta påfyllning av sågspån och ribb
Knivar	blad på lerberedningsmaskinens axel
Knostervals	för krossning av stenar
Kollergång	typ av lerberedningsmaskin
Konstgjorde stenar	1700-talsbeteckning för tegelsten
Kran	maskin för ältning av lera
Kulkvarn	maskin för att krossa småsten i leran
Kvarn	lerältare ("kran") för beredning av lera
Kärrskrapare	assistent som skötte och höll bortsättningsvagnen fri från lerspill
Latta	tunn bräda som tjänade som underlag för råtegel när det torkades
Lerfogde	gruvfogde, kontrollerade och bedömde kvaliteten på lertaget
Lerkran	lerältare, lerkvarn (se kvarn)
Lin grävare	"ordinär" grävmaskin med grävskopa på en böjbar arm (ersatte paternosterverk)
Lina	överförde dragkraft utomhus från ångmaskin till tillverkning
Linbana	för transport av färdigt tegel
Lokomobil	mindre ångmaskin på hjul
Luffarförbud	förbud för luffare att övernatta på tegelbruken
Luns	lagom stor lerklump förberedd för tillverkning av en mursten eller en takpanna
Långklona	en slags raka

Mager lera	innehåller grövre korn ("sand"), blir osmidig och svår att forma
Maka	leran fick efter beredningen ligga och "maka sig"
Marktegel	murtegel lämpligt för frostig och fuktig miljö, tex i golv
Mellanlagring	tillfällig lagring av lera eller tegel
Mosand	fin sand som ströddes på arbetsbord för att undvika fastklibbning
Mursten	tegelsten
Mylsa	en famn/börda full av takpannor
Nocktaktegel	tegel på takåsen där raderna av takpannor möts
Näsa	klack på takpanna
Olja	tegelugnarna började åren runt 1960 att eldas med olja, ofta kraftigt svavelhaltig
Paternoster-grävare	grävmaskin med ett antal skopor på löpande band; grävningen sker efter en slänt
Pinne	verktyg för att hantera och proppa tegelrör
Plattor för taktäckning	officiell beteckning för takpannor
Port	ingång till ugn
Portmurare	murade igen porten inför bränning
Poröst murtegel	murtegel med riklig inblandning av sågspån eller torv
Propning	justering av hålet i nytillverkade tegelrör innan torkningen
Putsning med ved	förhöjd temperatur vid slutet av bränningen för att få den rätta färgen
Pyrometer	temperaturmätare för ugn
Påsättare	samma som "fråntagare"
Radialtegel	avsmalnande murtegel för t ex bygge av runda fabrikkorstenar
Reveteringstegel	murtegel som ger fäste för efterföljande slamning (revetering) med murbruk
Ribb	virkepill efter sågning (bakar och kantrimpor)
Ribbkrubba	förvaringsplats för ribb

Ringugn	ugn främst lämpad för bränning av mursten; bränslet kastas direkt ned bland teglet som ska brännas; värmen går till skillnad mot i flamugn nedifrån och uppåt
Rumsskjutning	omplacering av torkat tegel i väntan på bränning (för att skapa "rum")
Rymt	Mått eller mall i vilken man handslog tak och murtegel, även kallat tegelmått
Räffla fasadtegel	förse teglet med en mönstrad yta
Räfflat taktegel	äldre beteckning för kupat taktegel
Rör, rörtegel	tegelrör för dränering av t ex åkermark
Råtegel, råsten	nyttillverkat tegel som ska torkas innan det bränns
Saltsyreprov	prov för att upptäcka eventuell kalk i leran
Sandning	ytbehandling av murtegel för att få det dekorativt
Sintra	teglet smälter samman i ugnen på grund av för hög temperatur
SIS	svensk standardbeteckning
Skjutare	transporterar tegel (kärrenskjutare, utskjutare)
Skjutning	i olika sammanhang använt ord; betyder att tegel flyttas/transporteras
Skottpapper	papper för att styra draget mellan ringugnens kammare
Skrapspel	maskin som med en skopa fast i dragwire släpar/skrapar upp lera från lerböddet
Skrot	kasserat tegel
Skruvpress	press som flyttar färdig lera från beredningen till pressmaskinerna
Skyddstäckning	tillfälligt frostskydd med halm i lertaget
Skärbord	arbetsplats/maskin för tillverkning av tegelpannor
Skärmen	"eldstadsbrygga"; hindrar i flamugnen takteglet från direkt kontakt med elden
Smack, smacket	ljudhärmande namn på tegelbruk och tegelarbete

Smoka, smokning	förvärmning av ugn
Soltorkning	grundlig torkning utan åtföljande bränning
Sommarkrift	gångse system så länge frosten var ett tekniskt problem
Sortering	takteglet sorterades efter 3–4 nyanser
Spån	räfflad skiva eller trägaffel för att lyfta över nytillverkat mjukt taktegel med
Spånpojke	försåg tegeltillverkarna med strömmaterial
Stortegel	äldre storformat på framförallt murtegel
Strängpressning	teknik med att tillverka tegel genom att leran pressas fram genom ett pressmunstycke
Strängtegel	tegel tillverkat i strängpress
Strö	sanda
Sump	för mellanlagring av lera
Sänkstol	mekanisk hiss utan motor för nedtransport av torkat tegel från torkbottnarna till ugnarna
Sätta tegel	stapla i ugnen inför en bränning
Sågspån	till bränsle och för beredning av murstenslera
Taksten	takpannor
Tegellada	fristående byggnad för sommartorkning utan konstlad värme
Tegelmila	samma som "fältugn"; äldre ugnstyp utan fasta tak och väggar
Tegelmästare	tegelbrukets arbetsledare
Tegelmått	träram för hantverksmässig tillverkning av mursten
Tegelslagare	tillverkade "handslaget" tegel
Tegelstav	ihåligt stående fyrkantigt murtegel med tunna väggar, i tegelstavar drog man ledningar
Torklada	se "teglada"
Torrmjöl	finmalet material från kasserat tegel och framför allt torkade lerklumpar; används för att ge lera rätt konsistens
Torrskrot	kasserat tegel och intorkade lerklumpar som ska bli torrmjöl

Torrtegel	färdigtorkat råtegel som är klart för bränning
Trea	stapla takpannor tre och tre
Tunnelugn	ugn där teglet läggs i kassetter varpå det lastas på brännvagnar som sakta får passera genom tunnelugnen
Tunnvalv	välvt valv i form av en klyvd tunna; tegelugnar- na var mestadels byggda som tunnvalv
Tättegel	tegel där falsar skyddar mot att vatten letar sig in mellan takpannorna
Ugnen står och stampar	mot slutet av bränning med olja ville värmen stagnera ("ugnen stampade"), då tog man till ved för att få den rätta "putsningen"
Utskjutare	tömde ugnen på färdigbränt tegel
Valkbord	arbetsbord för hantverksmässig beredning av leran
Vandring	metod att driva maskiner med hjälp av oxar eller häst
Vedskjutare	langar ved till brännarna
Vingtegel	holländsk tegeltyp med extra markerad kupning
X-nock	nockpanna med X-form; används där fyra takåsar möts
Y-nock	som X-nock men för tre takåsar
Ångpanna	efter ångmaskinstiden användes ångpannor bl a för att värma upp lokaler och frusen lera
Ägg	"kula" inne i dåligt bränt murtegel, ägget gör murtegel svårklivet
Älta	knåda och finfördela lera
Ändpannor	takpannor med extra fals för att täcka en vindskiva
Äril	eldstad
Överskottsvärme	restvärme från bränning som går till att förvärma nästföljande ugn och att torka råtegel.

Slit, slammer och bolmande skorstenar. Idag tegelskärvor, rivningstomter och lergropar. De flesta takpannorna kom från Heby, Vittinge och Sala. Men plötsligt var festen över.

Tegelriket genomsöks från öst till väst, från norr till söder. Författaren möter bruksfolk, utforskar ugnar, gräver i arkiv, rotar i gömmor. Nu får du veta hur allt en gång hängde samman.

Läs om jobbare och ägare, teknik och enorma byggnader. Storstilade satsningar och kortsiktigt snålände. Ett stycke viktig industrihistoria. En bygds försörjning.

ISBN 978-82-691300-3-4

9 788269 130034

Teglverk forlag

Författare: Olle Nilson